

84 (2р = балл)

У-34

С 77 27

И. УЗДЕНОВ

ТРИНА

НАЛЬЧИК - 1965

ХЪБАРТЫ-
МАЛҚАР
К И Т А П
Б А С М А
Н А Л Ъ Ч И Н
1 9 6 5

А. Э. УЗДЕНОВ

КР.

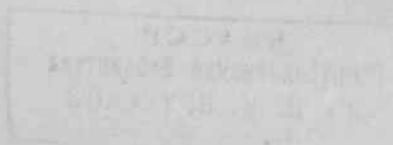
САНИЯТ

ПОВЕСТЬ

КБАССР
Республиканская библиотека
им. Н. К. КРУНСКОЙ
гор. Нальчик, Ногмова, 42

7-4-3
54-65M

I.

Сарбий эски ёгюз арба бла Малкъар тарындан ёрге отун алып келе, ёр джерледе арбаны артындан тюртюб, терлеген тылпыулары кёкге баргъан, арыкъ ёгюзлерине болушады. Къыйын ёрден чыгъыб, тюзюрек джерге джетгенлей, Сарбий арбаны тохтатды. Аны къара кёзлери ачдан мутхузланигандыла. Ол, эски тонуну тышындан къысылгъан башлыгъын тешиб, аны ичинден арпа гырджынны чыгъарыб, бираз ашады. Сора, кеси кесине, аны бла уа уллу борбайлы болурса дей, къалгъан гырджынны эки этиб, ёгюзлерине къабдырды.

Къыркъ беш джылындан озмаса да, Сарбийни бети, ыркы джыргъан сабан кирик, терен ызла бла джыйырылгъанды, башы замансыз агъарыб, сакъалы уа, чырпы сибиртги кирик, джан джанына чачылыбды. Кирпиклерин бла къашларын къырпакъ басханды, чачылгъан чыбырларыны тюблерине къар тугулчукъла джабышыб, атылгъаны сайын, аякъларын ачытадыла.

Ёгюзле бираз солугъандан сора, Сарбий сууукъ къолларына юфгюрюб, арбаны артына джабышыб, ёгюзюне:

— Хо-о, Сарай! Ой сени аман бёрю сойсун, джанымдан этдинг, — деб кычырды.

Ахмат, ат бла эншге келе, Сарбийге джолукъду.

— Джол болсун, Сарбий! — деди Ахмат, атдан тюшдю да, Сарбийни къолун тутду.

— Сау бол, Ахмат, санга да болсун джол'а. Къайры ахшы джолгъаса? — деб, Сарбий ёгюзлени тохтатды.

— Джумушчугъум барды да, Нальчикге бир джегиб къайтайым деб барама.

— Ол да ахшыды, къууаныб къайт.

— Оллахий, Сарбий, арбагъа бираз кёбюрек джюк-у леген болурса дейме. Сарайынг да бек къарыусуз кёрюнеди.

— Да къарыусуз болмай'а, къалай болмасын? Мени джеримден кёб бичен чыгъа болурму дейсе? Беш гебен этген эдим да, энди бир гебен бла джарымы къалгъанды, кышны уа джарымы да кетмегенди. Бу эки ёгюзню джаз башына къалай чыгъарлыгъымы билмейме. Ёгюзлени къыйналгъанлары кесим да билеме, джюрегим бек ауруйду, алай не этейим, Ахмат, беш башлы юйдегини кечиндирген алай тынч туююлдю. Сени джауунг бизлей джашасын... Ол кюйсюз Бекмурзаны джашы Адрахман да башыбызны суугъа атарыкъ этгенди. Ала байлыкъдан, тынч джашаудан къутурадыла... Озгъан байрым кюн келгенди да, алада уа уят джокъ кёреме, Саниятны эрге бермей боллукъ туююлсе, къалыны бла да ыразы этерме. Мени кибик киеуюнг болса, санга не керекди? — деб кетгенди.

— Да Бекмурза анга къатын алыргъа айланган ханары бар эди да. Бир джарлышы кызын'а къалай тилейди?

— Ахмат, ол итлени джюз къатышлары болса да, элде арну кызы кёрселе, аны хиликгя этиб, джашауун

бузмай чыдамагъанларын билмеймисе? Кёб кьалдым, оллахий, Ахмат, хайда ахшы джолгъа.

— Ёрден чыкьгъынчы болушайым ансы, Сарбий, джол бек осалды, бу къарыусуз ёгюзле арбаны артх ийиб кьояргъа болурла, — деб Ахмат, атын да джол джанында кьоюб, арбаны артындан тутду. Сарбий ёгюзлени башындан тартыб, Ахмат'а арбаны артындан тюртюб, ёрден кючден-бутдан чыгъардыла.

— Аллах ыразы болсун, Ахмат, сен болмасанг, чыгъаллыкъ туююл эдим, — деди Сарбий.

— Зылгы биченликлеге чыкьгъан джерде джол бек осалды. Билмейме, Сарбий, тейри, къалай чыгъаллыкъса?

— Бир адам джолугъур, Ахмат, джолукъмаса да буйрукъдан озмакъ. Бар энди, бар, бек ыразы этдинг.

Асыры кёб джыгъылыб кьобхандан, ёгюзлени то-букъларындан къанлары саркъады, быгъынлары, кёрюк киби, ёрге-энше урадыла, терлеген тылпыулары уа, сыртларындан айырылыб, бузлагъан хауаны джырыб, кёкде тас боладыла.

Кюн ортада хауа бираз джылыракъ болду. Эки къаяны ортасы бла келиб, кюн таякъла Сарбийни бетине тийдиле. Ол биягъы ичинден: «Кюн джылытса да, джолну бузун эритмез. Ёгюзлеге уа бютюн да кыйып болур. Бу джаханим джоллада къая тюбуне къаллай бир арба кетгенди, ненча ёгюз ёлгенди. Аллах сакъласын ансы, бир зат болса, сора кесинг да ызларындан тебре. Бу эки ёгюздю да джашауубуз», — дей барады.

— Сарай, баям, сени уа кычырыб, кёлюнге тийдим. Хайда, джанларым, кечбиз, — деб Сарбий, Сарайны да бойнун сылаб, ёгюзлени баш бауларындан тутханлай, алгъа тебреди. Алдаулу кыш кюн терк окъуна булутлагъа кирди, сууукъ болду, ёмюрлюк чынгыл къаяла мутхузландыла.

В Бачхыч-башы ёрден чыкьгъандан сора ёгюзлеге бир раз тынчыракъ болду. Малкъар тарыны бу джерлери

бек ариудула: ёрге къарасанг, къаяны башыи кёрмейсе, сууну сол джанында къаяны тѣппеси аз-маз эсленеди. Джол тубюне къарасанг, кѣзлеринг къарангы этиб, башынг тѣгерек айланыб башлайды. Малкъар череги, ёшюнюн кѣксюл ташлагъа асыры бек ургъандан, чиммакъ агъарыб, бир джерде кѣрюне, бирси джерде уз къая тубюне ташая, булгъана-чулгъана барады. Къая этеклерин буз басыб, бир-бир джерлеринде буз чигинджиле эншге салыныб, суу джагъасына тирелиб, къаяны аудурмаз ючюн салынган кибикиде. Чынгыл къаяны юсюнде нарат, назы терекле да битедиле.

Джол башлары — къаяны къар, джауун джетмез джерлери къарылгъач уяладан толудула. Тарны тюз ортасында, башындан эншге буз сюнгулери салыныб, ичи бла арба джол ётген эки тар тешик барды. Джазгъыда аланы башларындан, топуракъбаш юйледенча, тамычы тамгъанлай турады.

Сарбий бир сагъат жарымындан, Суулу кьолдан ётуб, Зылгы биченликлеге чыккыган ёрге джетди. Бу ёр да Малкъар тарыны бек кыйыи джерине саналуучуду. Ёгюзле бираз солуб, къарыу алсынла, деб арбачы былайда арбаны тохтатды.

Огъартын эки атлы эншге тигелеб келе эдиле. Аладан бири, асыры кѣб чагъыр ичгенден, дайым бурну кызарыб айланыучу, махтанчакъ Адрахманды. Ол хар заманда сары бухар бѣрк, кыш — мор тон, джаз'а мор чепкен кийиучюдю, кюмюш хазырла джюрютюучюдю. Алтын суу ичирилген белбауу, кюмюш къамасы, кероху бир заманда белинден кетмеучюдюле. Кюндю-кечеди, балчыкъды-къургъакъды деб къарамай, ол ичли-тышлы чурукъла киеди. Тѣгерек башы, базыкъ бойнундан аз-маз айырыла, хар заманда сыйдам джюлюннгенлей турады. Адрахманни кѣксюл, киштик кѣзлерине къарангъан адам аны артыкъ терен акъылы болмагъанын тынч эслерикди. Ол кеси да, бурнуну тубюнде аз эсленген, гитче мыйыкчыкъла джюрютеди.

Кюлгенде, уллу аузуну ичинде кирден саргъалгъан, кынгыр тишлерини арасындан эки алтын тиши джылтырайдыла.

Экинчиси — Алимързаны джашы Ахмадияды. Ахмадия джыйырма беш — алты джылы болгъан, сарышинли, орта ёсюмлю джашды. Ол аман акъыллы, кесинден башханы суймеген адамды. Адам бла сёлешгенде, ол эки кёзюн къакъмай, къысаракъ этиб, хиликгя этгенча, къарагъанлай туруучуду. Баш эрнини онг джаны уа, хар сёлешгени сайын, акъ тишлерин адам къыйналмай эслерча, ёрге-ёрге тартылады.

Ахмадияны кийими да Адрахманныкъындан осал туююлду: кёксюл чепкен бла тышланган джангы кёрпе тону, ичинде — чилле къауракъдан къабталы, кюмюш белбауу, къамасы, аякъларында уа башлары тобукъларына джетген чурукълары — аны джарлы джашамагъанын кёргюзтедиле.

Сарбий, аланы кенгден къараб кёргенлей, аллах айтса, энди ол атлыла болушурла, бу ёрден да къыйналмай чыгъарма, деб ойдады. Сарбийни къатына джетгенлей, Адрахман, атын тохтатыб, саламлашхандан сора:

— Сарбий, ол айтхан затымы джууабын мен къайтхынчы хазыр этигиз. Бу ёрден да къалай чыгъаллыкъса? Джол бек осалды. Ашыгъыб барабыз ансы, болушхан окъуна этерек, — деб, аякъ юсюнде чыдамагъан тор аджирни къамичи бла уруб, Ахмадияны ызындан джортуб кетди.

Ачыуу башына чабхандан, кёзлери къарангы этиб, Сарбийни аузундан сёз чыкъмай къалды. Ол кеси кесине: «Итни балалары, сизден болушлукъ тилегенден эсе, эки ёгюзюмден да бошайым», — деб мурулдады, сора ёгюзлеге айланыб:

— Хайдагъыз, джанларым, бизге аллах болушур, — деб, аланы баш бауларын боюнларына атыб, чертлеуюк

чыбыкыны да онг кьолуна алыб, сол умбашы бла арбаны артына джабышыб, ёгюзлени тебретди.

— Эй-хойт, Сарай!.. Тарт, джаным, алай тарт!

Ёгюзле ёрню ортасына дери тартыб бардыла. Сарбий терк окъуна джол джанындан ташны алыб, ёгюзлени тохтатыб, аны арба чархны артына салды.

— Бираз солугъуз, энди бир сермесегиз, кьутул-лукъсуз, — деди.

Бираз солугъандан сора, бир он атлам баргъанлай, Сарайны аягы учуб джыгъылды. Сарбий аны артындан тюртюб, болушуб, тургъузургъа кюрешди. Сарай, секириб ёрге тургъанлай, дагыда аякълары учуб джыгъылды. Ненча кере кьобса да, ёгюзню аякълары тутмай, джыгъыла эди. Сарай джыгъылгъан сайын арба да артхадан артха барады. Сарбий не кюрешди эсе да Сарайны тургъузалмады. Арбаны артына барыб кьараса, ол къаядан кетерге аздан къалыб тура эди.

«Эшигим джабылыб къала кёреме да, энди уа не хадагъа этейим? Бир джолоучу да кёрюнмейди да!» — деб, Сарбий тегерегине къарады. Къоркыгъандан бети къагъыт кибиб агъарды, аны бла бирге уа кёзлерине къан чабды. Башындан саркыгъан терлеген суулары кьулакъ джанлары бла келиб, зыбыр сакъалындан кёкюрегине тамадыла. Джол джанындан къазыб, ол Сарай джатыб тургъан джерге топракчыкъ себди, сора, баш баудан тартыб:

— Энди бир кёрчю, Сарай! — деб кычырды.

Биягъы Сарай секириб, ёрге турама деб джыгъылды. Арба ташдан ычхыныб, ёгюзлени артха тартыб, Сарайны бойнун бууб тебреди. Сарбий, башха мадар болмазын сезиб, къараб къарагъынчы чомача бауланы кесди. Ёгюзле къалдыла, арба уа чырпы ичи бла эншге кетди, тюрб-баш бола барыб, суу джагъада тохтады.

Сарбий арбаны ызындан къараб, тюрб эрнин къаба, бир белекге турду, сора Сарайны къатына келиб, тегерегине бир къаты айланыб, кёлкълалды этгенча:

— Ай, аман, бюгюн'а бек хомух болдунг. Энди уа не этейик? — деди.

Баш баудан тартыб, Сарбий Сарайны тургъузама десе — Сарай туралмады. Аякъларын къолу бла тинтиб, Сарайны ал онг аягъы тобукъ башындан сыныб тургъанын сезди. Сарбий ауара болду, алай не мадар этерик эди, Сарайны алайда къоюб, Акъкъашны да сюрюб, ингирде элге келди.

Сарбийни къатыны, хар заманда табанларына джете, узун къара джыйрыкъ кийиб, эски мор ботаны къысыб айланыучу къаракёз Фатимат, аны юч сабийи да, бу палахны эштиб, уллу джылаугъа къалдыла.

— Къой, сабийлени джарсытма. Аллахны буйругъу алай болур эди. Джылаб биз табарлыкъ джокъду. Хар палах да джарлыны башына джауады. Манга бир ауузланыр затчыкъ бар эсе, бер да, къайтыб, Сарайны кесиб келтирмесем, энди андан бизге келлик хайыр джокъду, — деди Сарбий.

Сарбий, терк окъуна ауузланыб, тышына чыкъгъанда, къарангы бола башлагъан эди.

— Теркирек болмасам, тейри, Сарайны бёрюле ашаб къояргъа да болурла. Далхатны бир ёгюзюн да, чанасын да тилейим,—деб Сарбий къоншуларына келди. Хапарны эштгенлей, Далхат бек ачыу этиб, чанасын да, ёгюзюн да берди, кеси да Сарбийни биргесине тебреди. Алай Сарбий Далхатны къыйнаргъа суймеди.

Сарбий оналты джыллыкъ джашчыгъын — Хасанны да биргесине алыб, джолгъа чыкъды. Сарайны къатына джетерге бир къычырым джарымы къалгъанда, Сарбий бла Хасан аны ёкюрген тауушун эштдиле. Ала чабыб джетерге Сарайгъа чабыб келген бёрюню кёрдюле. Сарбий, къычырыкъ этиб чабханда, бёрю секириб, джол башына чыгъыб, чырпы ичинде думп болду.

Сарбий ёгюзюн кесерге кёзю къыймай, сюелгенлей бир бёлекге турду. Хасанны уа кёз джашлары, бурчакъ-

бурчакъ барыб, бетин джууб, шынтагы чепкен бла сырылган эски тонуна саркъа эдиле.

— Джылама, джашым, бөрюле союб, мурдар этиб къойгунчу джетгенибизге да аллахха шукур. Энди сен, иги джаш кибик, манга болуш да, Сарайны башын къыбылагъа айландырайыкъ,— деди Сарбий.

Сарбий бутундан, Хасан'а къуйругундан тартыб, ёгюзню бойнун къыбылагъа айландырдыла. Аны бойнун кесиб, терисин сыдырыб, ичин ариулаб, санларын терисине джыйдыла да, чанагъа джюкледиле. Элге кече ортасында джетдиле.

Фатимат экинчи кюн элде джарлылагъа, факъырлагъа иги кесек эт юлешди, къоншуларына да юлюш джиберди.

— Э киши, бир бутун'а эфендиге джибермесек айыбды. Кеси да эштген болур ансы, тыгъырыкъ бла эки — юч кере ары-бери ётюб, бизни таба къарай эди,— деди Фатимат.

— Элде аллай зат болса уа, тейри, ала мыллыкчы къуш мыллык ийисге келген кибик болуучудула. Андан эсе Шауайны ёксюз сабийлерине бир зат берсенг сууаб болур эди. Ала, факъырла, къургъакъ гырджын бурхуну да кереклиси чакълы табмайдыла,— деди Сарбий.

— Ол'а алайды, дагъыда...— деб, Фатимат, Сарбийни джаратмагъанын сезиб, сёзюн тохтатды.

Экинчи кюн Сарбий чана бла барыб, арбасындан къалган сыныкъланы, отунларындан табылганларын да келтирди.

Ушхуур артында, сабийле джатхандан сора, Сарбий Фатиматха айтды:

— Э къатын, биз аллахха не хата этген болурек? Мен оразама, намазыма къоймайма, сен да алайса. Болса да бизни джашауубузда бир заманда да не тынчлыкъ, не джарыкълыкъ джюкъду. Ёмюрюбюз аман бла кетеди, бир палахны ызындан экинчиси тууады. Бекмурза бла Алимырзагъа къарачы. Аланы ашлары, суу-

лары, насыблары, джашаулары да бизни кибик туююл-
дю. Не уллу гуняхлы иш этселе да, алагъа сыйыныб
къалады. Бир джарлы адам'а не аз затчыкъ этсе да
джарамайды.

— Къой, э киши, аллахны чамландырма. Бизге алай
сёлеширге гуняхды. Мен эфендини: «Бу дуняда къый-
налыб джашагъан, бирси дуняда джаннетге тюшюб,
тынчайырыкъды», дегенин эштгенме, — деди къатыны.

— Да, къатын, тейри, мен кёб сагъыш этгенме. Алай
бу байла бла эфенди джаннетге барыргъа нек суюмей-
диле? Ала бу дуняда кеслерин бир да къыйнамайдыла.
Къой, къой, ала бары да отда кюйсюнле, бир аллахдан
башхагъа ийнанырча туююлдю. Бу гузаба иш бла ба-
шым тели болгъанды да, санга айтыргъа унутуб турама.
Ол Бекмурзаны Адрахманы тюнене чырпы тарында
джолукъгъанды да, мен Къашхатаудан къайтхынчы
джууабны хазыр этигиз дегенди.

— Не затны джууабын?

— Не? билмеймисе? Сен'а, чайнаб, аузунга салгъын-
чы бир зат ангыламаучуса. Саняятны джууабын су-
райды.

— Ой, аллах, не хадагъа этейик энди. Бу тюрлю-
тюрлю палахла башыбызны суугъа атарлыкъ этгенди-
ле. Саняят да, ким айтхан эсе да, эштгенди да, джы-
лаб, бузулуб турады. Андан эсе бир кюн да джашамай
ёлейим, дейди. Кеси уа Ахматны суюген хапары барды,
манга Далхатны къызы Кызика айтханды.

— Къоруйланы Ахматнымы?

— Хау.

— Аны уа аллах айтсын. Ахмат'а, тейри, чынтды
адамды. Джарлы болса да, джигитди, адамгъа уа джа-
нын бериб къояр. Ол Адрахманланы затланы уа бел-
баууна сугъуб кетер. Тюнене Тарда джолукъгъанды да,
атындан тюшюб, манга кёб болушханды. Адрахман'а
къайдан болушсун. Ёмюрде кёзюме кёрюнмезлик ол
болгъа эди, мен'а аны болушлугъунму излей эдим.

— Ол, аман къаядан кетерик, энди джашау бермез. Бетсиз келиб кълса, биз анга не айтырбыз?— деб джарсыды Фатимат.

— «Къыз бла сёлешгенбиз да, къатына да кьоймайды» дербиз,— деб, Сарбий къысха, таукел джууаб этди.

2.

Эки кюнден Ахмат, Нальчикден къайтыб, Далхатлагъа келди. Далхатны кызы Кызика Ахматны отоугъа чакъырыб олтуртду.

Кызика артыкъ ариу болмаса да, иги кылыгъы, татлы сёзю бла джашланы, кызланы ичинде намысы джюрюген кызды. Хар заманда ышара туруучу кёзлерин, джангы туугъан айгъа ушаш, инчге тогъай къашлары кършалайдыла. Кюлсе уа эки кызыл ууртуну юсюнде батычукълары Кызыканы бетине сюдюмлюк саладыла. «Ананг асыры бек суйгенден эки ууртунгда батычукъла кьойгъанды. Аны ючюн сен насыблы кызгъа саналаса»,— деб анга адамла лакъырда этиучюдюле.

— Кызика, барчы, Саният юйде эсе, бир кесекге бери келсин,— деб, Ахмат Кызыканы Сарбийлагъа джиберди.

Бир кесекден Кызика да, Саният да келдиле. Саният бюгюн, бир заманда болмагъанча, мудахды. Ахмат бетине къарагъанлай, аны инджиую болгъанын ангылады. «Ёгюзге джарсыгъанданмы аман болгъан болур, огъесе Адрахман кёлонеми тийген болур»,— деб Ахмат да мудахланды.

— Сау келгин, къачан келгенсе? — деб, Саният алгъа саламлашды.

— Сау бол, Саният, бюгюн келгенме. Къалай турасыз, сабий-балий да саумулла?

— Турабыз, джокъду хата,— деб Саният джерге къарады.

— Оллахий, Сарбийге Тарда болган палахланы эштгенме да, джюрегим бек кыйналганды. Энди хата-сыз квалыгъыз, — деб, Ахмат джарсыгъанын билдирди.

— Не этериксе, Ахмат, аллахны буйругъуна тѳзмей болмайды. Анга уа тѳзерек, алай...— деб Саниятны кѳлю толду.

— Саният, джаным, не болганды? Не эсе да айтчы! Мен болушаллыкъ зат эсе, аллах бла къаргъанама, сенден джанымы да аямам,— деди Ахмат.

— Бекмурза улу келиб, атам бла анамдан мени... Ахмат, андан эсе бюгюн окъуна саулай джерге кириб къалайым.

— Саният, сен аны ючюн джюрегинги кыйнама. Мен дуняда джашагъан къадарда, сени адам джунчутмаз. Ол эсириклеге уа не ушагъысыз ишле да ушайдыла. Андан бек секирмеселе иги болур эди. Ала кѳблени къанларын бузгандыла. Ёлген атам бла къаргъанама, сени ючюн'а не ала болурла, не мен болурма. Джанчыгъым, сен не айтаса ансы, мен ангылагъаннга кѳре, къартлагъа да айтыб, терк окъуна ишни этиб къояргъа керекди. Алай болмаса, ол наджас сени тынчайтырыкъ туююлду.

— Ахмат, бир аллах, анамы саулугъу осалды да, квалган сабийле бираз ёсгюнчю, аны кююб кеталлыкъ туююлме.

— Ол айтханынг тюздю, Саният, алай Адрахман санга да, ата-ананга да тынчлыкъ бермез.

— Кесим анга джууаб берсем, тохтар. Ол манга не зат эталлыкъды? Дау бламы аллыкъды?

— Тейри, Саният, аланы бетлери джокъду, не этерге да уялыб квалмазла, кесинге ышанма.

— Ахмат, кетейим, анам излей болур.

— Ма, Саният, быланы ала бар. Къурлай келирге болмай алгъанма, кѳлюнге тиймесин,— деб, Ахмат чилле чындайла узатды.

— Угъай, аурунг, сен сейир адамса. анамдан уялама. Ким алгъанды деб сорса, не айтырыкъма? — деди къыз.

— Неге уяласа, сени ючюн мен уялырма, джашырма, мен алгъанымы айт да къой,— деди джаш.

Саният, Ахматны кёзюне да къараялмай, отоудан чыгъыб, юйлерине кетди. Ахмат да, саламлашыб чыгъайым деб, аш юйге кирди.

Сыгын от асыры тютюн этгенден кёз джашларын келтире. Далхатны юйюрю отджагъада олтурады. Чигинджиде напат чыракъчыкъ къарангы юйню аз-маз джарытады. Чигинджини джанында, уллу тегенеге ийлиб, дженглерин да ёрге къайырыб, Кызика тылы ийлейди. Юйню бир къабыргъасында, отджагъагъа джарыкъчыкъ урурча, терезечик барды. Юй эшикни джепилери уа не джел, не сууукъ тыймайдыла. Джел, тютюнню тышына чыгъаргъа къоймай, артха айландырыб сюреди. Юйню бир къабыргъасына табкача урулгъан къанганы юсюнде бир бёлек тауукъ кьонубду. Асыры джалын басхандан, юйню башы бла къабыргъаларыны ташдан, агъачдан ишленгенлери да эсленмейдиле.

Халкъ таныгъан Далхат, эски къочхар тонну да юсюне къаблаб, отджагъада чачылгъан чабырларын тизеди. Отджагъаны бирси джанында уа онджыллыкъ акъбет, чёрчек Джикириячыкъ, Далхатны джашчыгъы, бичакъ бла джонуб чыбыкъчыкъдан садакъчыкъ ишлерге кюрешеди.

Сол кёзюне акъ тюшген Бислимат'а, юсюне да эски ботасын джабыб, эрини шалбарына джамау салады.

Ахматны кёргенлей бары да ёрге кьобдула.

— Кел, кел, Ахмат. Олтурчу былайчыкъгъа. Оллахий, сени уа эртледен да кёрмегенме. Ол джаннетли болдукъ атанг Хыйса ёлген кюнден бери да санга джолукъгъан болмам. — деб, Далхат Ахматны кесини къатына олтуртду. — Джеминат'а, хариб, къалай турады?

— Джеминат'а, оллахий, хазна туююлдю. Кёб джылагъандан кёзлерин кыяулу этгенди да, быстыргъа джамау да салалмайды.

— Хау, хариб, Джеминат'а кёб кыйынлыкъ кёрген къатынды. Юй джумушладан бошаб, барыб къатында да бираз олтуралмайбыз. Къарындашынг'а игирекмиди?

— Оллахий, доюн туююлдю, ауруйду.

— Тейри, Ахмат, Ортай'а Алимйрзаны малларында ауруу табхан болур, баям. Аны саулулгъу алгъын иги болуучу эди.

— Да ёзге уа, юйюне ишлебми болгъанды. Къой, ашдан кырылмакъ, маллары, башлары да отда кюйсюнле деб, анга кёб кере айтханма.

— Ахмат, къойчу, отоугъа бар, Саният эриге болур, — деди Кызика.

— Саният юйлерине кетгенди, — деди Ахмат.

— О-оу кюнюм, мен'а сизге бир хичинле этейим деб башлагъан эдим. Хо, сен бираз олтур, бир аллах, къаб-къарагъынчы битдирейим.

— Сау бол, Кызика, мени ючюн кыйналма. Мен бир кесекчикге кирген эдим, кёб къалдым.

— Оллахий, ауусланмай'а джибермем, Ахмат, — деб, Далхат джашны этегинден тартды.

— Далхат, башха кезиуде келиб, кёб олтурурма, бюгюн'а Чегетге ётеме. Кёлюнге тиймесин, Ортайгъа дарман суучукъ келтирирге барама, — деб, Ахмат ёрге къобду.

Кызика дженглерин да эншге бошлаб, Ахматны юй артына дери ашырды.

— Кызика, аллах бла тилейме, Саниятха кёз-къулакъ бола тур. Бир аман инджилиб турады, — деб тиледи Ахмат.

— Асыры эслиден, хар не затны да джюрегине алады да, аман болуб барады. Мен'а аны сени ючюнму арну кёреме? Ол бла мен сабийликден окъуна бир бирге кёзбау этмейбиз, сан бла джан кибибиз. Бар. Ахмат,

бар, ашыгыбы тураса. Аны ючюн'а джюрегинги кыйна-
ма, — деди Кызика да.

Далхатладан чыкыгъанлай окъуна Ахмат Чегетге,
Къубадий эфендини юйюне барды. Чегет малкъар сууну
онг джанында кыая тюбюнде, Тёбен Зынаны огъары
кыйырында орналыбды. Сол джанында, хар заманда,
Гошайны бозасынлай, сап-сары болуб саркыучу, Хаш-
ки суу терен къолну ичи бла барады.

Къубадий эфендини юйю эл башында, къабырла тю-
бюндеди. Кесине да, арба джол бармай, топуракъбаш
юйлени орталары бла бир атламдан кенг болмагъан
тар, джаяу джолчукъ киреди.

Ахмат келгенде, эфенди, арбазда олтуруб, ашхам
намазгъа абидез ала тура эди.

— Салам алейкум, эфенди!

— Уалейкум салам. Кел, кел, джууукъ бол, Ахмат.
Аллах айтса, мени дарманчыкъларым Ортайгъа джара-
гъан болурла? Ма бу тахтачыкыгъа олтур да, бираз
сакъла, мен намазымы этиб чыгъайым, — деб, эфенди
отоугъа кирди.

Алгъаракъда Ахмат келтирген къакъ къабыргъа юй
аллында чигинджиге тагъылыб турады.

«Мени кибик кёбле кёб зат келтире болурла ансы,
эфенди алыкъа къабыргъагъа тийген да этмегенди. Къо-
лу-буту кыйналмай, ёмюрде намысын адам сындыр-
май, бек тынч джашау этеди», — деб, Ахмат эфендини
отоуу таба къарады. Эфенди бир ариу кюйюзню юсюн-
де, къолларын да алгъа узатыб, эки тобугъуну юсюне
чёгюб, дууа тутуб тура эди. Къубадий эфенди, намаз-
дан къутулгъанлай, Ахматха чыкъды.

— Билемисе, Ахмат, озгъан кече къуран бла кюре-
шиб тургъанма. Мен айтханча, Ортайгъа джин зараны
джетгенди. Ол малла бла кёб тюрлю джерледе айлан-
ганды. Аллай хылы-мылы джерледе аллахны, пайхам-
барны ауздан кетерирге джарамайды. Энди мен Ор-
тайны аягъы юсюне салырма. Дууасын эртденликде

окъуна хазыр этгенме. Дууа сууну да бусагъат хазырлайым,— деб отоугъа кириб кетди. Бир бѣлекден, къолунда да башы сынган шешасы бла эфенди отодан чыкъды. Аны семиз къолу бла бирге шеша да къалтырайды.

— Ма бу дууа суучукъдан хар кюнден эки — юч кере уртлатыб, бетин сылагъыз, дууаны уа бойнуна тагъыз. Бу къагъытчыкъны да босагъа тюбюне бастыргъыз. Бир джин, шайтан да муну юсю бла босагъангдан ѳтмез,— деб Ахматха узатды.

— Аллах ыразы болсун, эфенди. Джарагъан этсе уа, санга къурман болур эдик,— деб, Ахмат хурджунундан бохчасын чыгъарды. Хыйлачы эфендини, бир джерде тохтамай, тѳгерекге айланыучу къара кѳзлери, бохчаны эслегенлей, отча джандыла. Эфенди узун акъ сакъалын сол къолу бла сылады.

— Бусагъатда къарыуубуз джокъду, кѳлюнге тиймесин, ыразы этербиз,— деб, Ахмат бохчасында болгъан ахчачыгъын эфендиге узатды.

— Да неге джарсыйса да, Ахмат, болушлугъум тийсин дейме ансы, мен'а хакъ ючюнмю кюрешеме,— деб эфенди, кѳзлерин да ѳрге кѳтюрмей, терк окъуна Ахматны къолундан ахчаны алыб, кѳрпе тонуну джан хурджунуна салды.

— Сау болугъуз,— деб, Ахмат эфендини юйюнден чыкъды. Узун бурнун да терк-терк тарта, эфенди отоугъа кирди.

Ахмат Чегет элден чыкъгъанда, къарангы бола теб-реген эди. Малкъар аузу, ол сагъатда, тытыр сюртюлген мазаллы чыккыргъа ушай эди. Тѳп-тѳгерегинге къарасанг, башларын къар басхан бийик тауладан башхават кѳрюнмейди. Уштулу тарындан Ахматны бетине суукъ аяз урду. Зына бла ѳрге келген джангыз ѳгюз арбаны бузлагъан джолда джырылдагъанындан башхатаууш эштилмейди. Зынадан къарагъанда, бийик чынгыл къаяны тюбюнде Къоспарты элни чорбатлары,

къар басхан юйлерины сары топуракъ бла сюртюлген къабыргъалары бал батманлача кёрюнедиле. Бир-бир юйлени терезелеринден, къарангы кече булутла арасындан къарагъан мутхуз джулдузла кибики, къарыусуз чыракъ джарыкчыкъла эсленедиле.

Бир сагъат джарымдан Ахмат Мукуш къолуна джетди. Бу къолда джин болуучуду дегенлерин эсине тюшюб, ийнаныргъа, ийнанмазгъа да билмей, сагъыракъ болгъанлай, Ахмат Къоспарты ёзенине чыкъды. Ит юргенден башха Къоспартыда бир таууш да эштилмей, элни кече къарангысы басханды.

Ахмат юйге келгенде, юч джыйырма бла он джылы болгъан, аузунда джангыз тиши къалмагъан, къара шинли, боз чачлы арыкъ анасы, къолунда чум таякчыгъы бла, эшик аллына чыгъыб, Ахматны кеч къалгъанына гузаба эте тура эди.

— Сенмисе? Джашым, сенмисе? Кеч къалдынг,— деди анасы.

— Къубадий эфендиге ётюб келеме, анам,— деди джашы.

— Дууа зат'а бердими?

— Да дууа да, дууа суу да бергенди. Ортай'а къалайды?

— Хали халлейди, иги да, аман да туююлдю.

Ол кече окъуна, эфенди айтханлай, Джеминат дууаны Ортайны бойнуна такъды, къагъытчыкъны босагъа тюбюне асырады, онбеш кюнню Ортайгъа дууа суудан уртлатыб, бетин сылаб турду.

3.

Джазыкъ Джеминат къаллай бир кюрешди эсе да, Ортайны ынчагъаны, къычыргъаны тохтамады. Бир айдан аны саулуугъу осалгъа айланды. Джеминат, джылай-джылай, кече кюн да Ортайны ундурукъ джанында, миичакъларын санай, олтура эди.

Бир ингирде Ортайны эки кере эси азгъанда, Джемнат Ахматны чакъырыб:

— Э джаш, мен муну халин джаратмайма. Бар, эфендини чакъыр,— деди.

Ахмат, ат бла барыб, эфендини алыб келди. Эфенди юйге киргенлей, Джемнат, ундурукъ джанындан къобуб, анга джер къойду. Эфенди, Ортайны джанында олутуб, бир бёлекге къуран окъуду. Сора, агъач аякъ бла суучукъ алыб, ичине юфгюрдю. Къашыкъ бла Ортайны аузуна суучукъ къуйду, къолун джибитиб, аны бла бетин сылады. Ортай, мутхуз кёзлерин ачыб, къабыргъаны бир джерине къарагъанлай иги кесек турду, сора, кёзлерин юй башына айландырыб, солууун терк-терк алыб тебреди.

— Иш аллахны кесини къолундады,— деди да эфенди: — Ортай! Ортай! — деб, эки кере атын уллу айтды.

Ортай эфендини къычыргъанына эс бурмады.

— Сёлешалмаса да мен айтханны джюреги бла къайтарыр,— деб, эфенди иман-шагъдатны юч кере окъуду. Сагъат джарымдан'а Ортай джан алды.

Юйге къоншу къатынла джыйылдыла, джылау-сыйыт башланды. Эфенди, Ахматны къатына барыб:

— Аллахха да ахшы адамла керекдиле. Ол кесине, сайлаб, бек игилерин элтеди. Не кючлю дарман этсем да, не иги дууа джазсам да, аллахны буйругъундан озмады. Кетейим, тамбла уа келирме,— деди.

Эртденликде, ёлюкню джуууб, кебинлерге тебрегенде, Джемнатны эски кюбюрюнде кебинлик табылмады.

— Алимьзагъа адам джиберирге керекди. Ортай битеу джашауун аны малларында кетергенди да, юч аршын къумач берсе, байлыгъы кем болмаз,— деди Далхат.

Керти айтады, деб адамла бары да Далхатны сёзюн джаратыб, Сарбий бла Ахматны Алимьзагъа джибердиле.

Алимьзаны юйю элни сол джанында, Къоспарты

ёзенини кыйырындады. Тёгереси бийик хуна бла кършаланыб, тытыр бла сюртюлген тюблю-башлы юй кълган джарлы халкыны алаша, кърангы юйлеринден айырмады.

Сарбий бла Ахмат, бояу сюртюлген, омакъ кърангаладан ишленген бийик кърбакъ эшикни аллына келиб, арбазгъа кириге эркилик тилегенлеринде, Алимърза кеси чыгъар деб, аланы арбазгъа кърймадыла. Бир бёлекден юч джыйырма бла беш джылы болган акъсакъл кърарт, чепкенни тышындан да ариу акъ кёрпе тонну къраблаб, кърбакъ эшикни ачды. Сакъллаб турганланы кёргенлей, ол, саламлашхан да этмей, макъа кёзлери кибиб, кёксюл кёзчюклери джандырыб:

— Не керекди? деб сорду.

Сарбий Ортайны ёлгенин айтханда, ол ачууланыб:

— Аны манга неге айтыб келесиз?— деб кърчырды.

— Алимърза, бираз сабыр бол, марджа. Биз санга аны ёлгенин айтыргъа келмегенбиз. Юйлеринде бир аршын кисей табылмагъанды да, джамауат оноулашыб, сен Ортайгъа борчлуса деб, юч аршын кисейни тилей джибергенди.

— Ол дегенигиз неди?! Не ючюн борчлума? Ашатыб, кийиндириб турганым ючюнмю? Джокъду мени бир аршыным да, манга уа кёкденми тюшеди,— деб, аны аузундан чыкъмагъан аман сёз кълмады.

— Аллахдан да, адамдан да уялмай кёреме. Сиз Ортайгъа ашатыб, кийиндириб турмагъансыз, ол болгъанды сизге ашатхан да, кийиндирген да. Ёмюрюгюзде бармакыны бармакъгъа ургъан тенгли зат этмегенсиз. Ишлете кетиб, тёшекге тюшгенден сора уа итни кърыстаганлай, кърыстаб джибергенсиз,— деб Ахмат, джюрегин тыялмай, ичинде болган затланы Алимързагъа къруйду.

— Бюгюнден сора сен итден туугъанны аягъынг бу тийреге басмасын. Кет, джокъ бол!— деб, кълтырагъан, базыкъ кълунда чум таягъын, онг аягъын да бирча джерге-джерге урду.

Алимырзадан джукъ чыкъмазын ангылаб, Сарбий бла Ахмат юйге къайтдыла. Джамауат'а Алимырзагъа итни налатын берди.

— Оллахий, кебинсиз'а къоймакъ, алайлай асыраргъа уа барыбызгъа да айыбды. Мен ёлсем да, бирле берирле, — деб Далхат барыб, кесини ёлюр кюнюне сакълаб тургъан кисейчигин алыб келди.

Адебли Далхат бюгюн да халкъгъа адамлыгъын кёргюзтдю деб, джамауат анга уллу ыспас этди...

Ортай ёлгенден сора Джеминат бек аманнга кетди. Ахмат, кече кюн да апы къатындан айырылмай, юйде бир ай тенгли кечинди. Бир бёлек кюнню Джеминатны къоншулары алагъа ушхууур джюрютюб турдула.

4.

Къашхатаудан къайтханлай, Адрахман Сарбийлагъа келечи джиберди. Эки джыйырма джылы болгъан, къаракёз, къаракъаш, чечек таблы Аминат, сабийликден ёксюз къалыб, Бекмурзаны юйюнде къуллукъ этиб ёсгенди. Бусагъатда уа Бекмурзалада болгъан тиширыулары барына да оночуду.

Тюлкю кёзлерине ушаш, Аминатны хыйлачы кёзлери, хар заманда, кимни алдайыкъ деб, адыргы этиб туруучу эдиле. Бу арт кезиуледе кийгени да къатапа, дарий, башына къысханы да чилле эди. Къызланы алдаб, элтиб, Адрахман бла отоуда къоюучуду деб да айтыучу эдиле. Ма бюгюн да Адрахман, хыйлачы Аминатны кесини отоуна чакъырыб, айтды:

— Аминат, санга бир уллу джумушум барды, аны тындырсанг, бек ыразы этериксе. Бозайланы Сарбийни къызы Саниятны таныйма?

— Да Къоспартыда мен танывагъан адам угъай, ит да джокъду. Аллай ариу кызны уа танывамай джараймыды? Бек уста таныйма, — деб Аминат, Адрахман аны нек соргъанын ангылаб, ышарды.

— Ингирде барыб, менден аны атасына, анасына да келечилик айтмай амалынг джокъду. Къалынын, къаллай бир деселе да, берирме. Не этерге кесинг билесе. Алагъа сѣзню ариуун айт.

— Бир аллах, аллай ишге барыргъа ѳртдеден да ки-
чиб турама. Сѣз излеб хурджунама узалмаучуму билесе.
Мен аланы башларын сылхыр этерме.

— Бар, Аминат, бар, мен санга бек ийнамама,— деб,
Адрахман кѳб кѳзбау сѣз айтыб, Аминатны ашырды.

Аминат Сарбийлагъа келгенде, Фатимат тылы ийлей
тура эди. Сарбий, джаныб тауусула тургъан нарат чы-
ракъны алышындырыргъа, бичакъ бла джангы нарат
чыракъчыкъ джонады. Юйде асыры къарыусуз джа-
рыкъдан адам адамны да танырыкъ туююлдю.

— Бир аллах, экигиз да юйде болгъаныгъызлай кел-
геним'а иги болду,— деб Аминат юйге кирди.— Былай
кеч келгениме сейир этмегиз. Уллу джумушум барды
да, экигизни да бирге табар эсем деб, кечирек келгенме.
Фатимат, юй иеси кибик, тѳрге кириб не кюрешесе? Кел-
чи былай бир, къолунгу тутуб, алгъыш этейим.

— Кет, кет, аурунг, алгъыш этиб'а, не алгъыш этесе,
джашым къатынмы алгъанды? — деди Фатимат.

— Ой, сен'а, Фатимат, зат да билмей кѳреме. Келчи,
кел, сизге къаллай насыб джаугъанын айтайым,— деб,
Аминат Фатиматны билегинден тутуб, Сарбий болгъан
джерге келтирди.— Саниятха быллай насыб келликди
деб кимни эсинде бар эди. Бир аллах, Адрахман кеси
келиб, отоуна чакъырыб айтмаса, бир заманда ийнан-
маз эдим. Ариулукъ байлыкъны да хорлай кѳреме. Сар-
бий, Фатимат, джанларым, билмей тургъанлай, сизни
башыгъызгъа уллу ырысхы къуюллукуду. Байлыкъ де-
генде уа — алада байлыкъ марда бламы барды?! Он
минг къойлары, экиджюзге джууукъ тууарлары, анга
кѳре — атлары. Кюбюрлеринде ырысхыларын'а айтыб
да тауусмазма. Мен ангылагъаннга кѳре, къалынны уа
къаллай бир десегиз да берликди. Кеслери да иги адам-

ладыла. Ма мен къалай джашагъанымы кѣресиз. Не хатам барды. Аланы юлеринде турмасам, бир аллах, мен сизден да джарлы болурем. Сора Саният Ахматны сюеди деб бир хапар эштгенме. Ол кертимиди? Джеминат'а, джазыкъ, сизге битлеринми берликди? Кесини да боюн сингирлери созула айланады. Мени джауум алагъа эрге чыкъсын. Ёмюрлеринде, адамча, ауузларына аш тиймегенди, юслерине джамаусуз кийим киймегендиле. Кызыгъыз алагъа алданса, ёмюрю аман бла кетер. Адрахман'а, кесигиз билесиз, Саниятны джаннетдеча джашатыр,— деб Аминат сѣзюн бошады.

Аны сѣзюне тынгылаб тургъан Сарбий:

— Аминат, бизни адамгъа санаб келгенинг ючюн сау бол,— деди.— Биз Бекмурзаны байлыгъын да, бизни башыбыз аны аягъына джетмегенин да билебиз. Саният'а, джарлы юйню кызы, алагъа тийишли болмагъанын да ангылайбыз. Бизге да ол ушамагъан ишди. Саниятха да аллай байлыкъдан эсе, кесине кѣре, джаны суйген бир джарлы юйге барса тийишлиди. Биз аллай омакъ джашаугъа юйренмегенбиз. Кыыйын болса да, энди джашауубузну тюрлендиралмакъ.

Фатимат да бир зат айтмай чыдаялмады.

— Аминат, джанымы кыйыры, мен кесим да ол затны юсюнден Саният бла сѣлешиб кѣргенме. Къатына да джанлатмайды. «Андан эсе, бюгюн окъуна кѣрге кирейим», деб къойгъанды. Джангыз кызыбызны эрге кюч бла берирге уа кѣлюбюз барлыкъ туююлдо.

— Да, Фатимат, ыразылыкъны беригиз ансы, ол мен таныгъан Саният сиз айтханнга сѣз къошса, мени аллах урсун. Адрахманны юйюнде бир ай турса, Саният хар нени да унутур,— деди келечи.

— Къой, Аминат, аны ючюн джюрегинги да аурутма, сѣзюнгю да къоратма. Адрахман да ушамагъан иш бла бизни башыбызны да, кесини башын да аурутма-сын. Биз ыразылыкъны да бералмабыз, Саният анга да баралмайды,— деб ачууланды Сарбий.

Аминат чибинлеб:

— Сиз экигиз да чиппе-чий телиле кёреме. Мен'а, сизни кьууандырайым деб, ашыгъыб келгенем. Элде кьызын анга бермезлик тели адам барды деб'а билмей-ем. Кесигизге игиликни суймей эсегиз, артда сокъуранырсыз, — деб, саламлашхан да этмей, кетди.

Ол чыкьгъанлай, Сарбий, кеси кесине айтханча, айтды:

— Алимьрза да аладан джарлы тьююлдю. Аланы байлыкъларындан бизге не файда? Ортай тешекде джыл бла джарым джатды. Аурууну да аланы маллары бла табхан эди. Анга бир зат бла болушлукълары тийгенмиди? Аланы адамлыкълары, байлыкълары да отда кюйсюнле. Халкъны келюн кюлдюрюб, кьартлыгъымда Саниятны алагъа союмгъа бергенден эсе уа тамбла окуна аны кьабыргъа салайым.

Бираз да тынгылаб туруб, Сарбий кьатынына: — Ол итни уа кьамамай кюрешгенни кёремесе? Сен Саниятны кёз аллынгдан кетерме. Алада уят джокъду. «Ананга эфенди зорлукъ этсе, тарыгъыргъа кимге барлыкъса», деб эштгенмисе? Алыб кьачаргъа аллахдан, адамдан да уялмазла. Андан эсе биз экибиз да ёлюб кьалайыкъ. Саниятха ачыкъ айт, бираз эслеб джюрюсюн. Кесинлей суугъа да джиберме. Къызымы ёсдюрюб, алагъа кьулгъа бермесем не дауу барды? — Ох-ох-ох, аман дуния. Э кьатын, джерими этчи, джатайым, эртденликде эртде туургъа керекди, — деб тиледи.

— Да ауузланмай'а кьалай джатарыкъса?

— Къой, марджа, Аминат мени тойдургъанды. Бал болса да, аузума джукъ салаллыкъ тьююлме, кьазыкъ бла тюртсенг да, оллахий, ичиме зат бармаз, — деб Сарбий оджагъадан кьобду.

— Аны да башына аман кюн келсин, кьанынгы бузду да кетди. Анса да бусагъатда адамгъа ушамазлыкъ болгъанса, — деб, Фатимат Сарбийни джерин этди.

5.

Экинчи кюн, тюш озуб, Адрахман Сарбийлагъа келди. Юйде Фатимат бла Саниятдан башха адам джокъ эди.

— Кюнюгюз ахшы болсун, Фатимат,— деди ол.

— Ахшылыкъ кёр, джууукъ бол. Къызы, барчы, отоудан шинтик келтир,— деб гузаба болду Фатимат.

— Угъай, Фатимат, сау бол, олтурмайма. Оллахий, Фатимат, мен'а Сарбий бла сени акъыллы адамлагъа санаб тура эдим да, тюненеги ишигизни уа джаратмагъанма. Саниятны да насыбсыз этесиз, кесигизге ахшылыкъны да билмейсиз. Ол затланы сизден эсе Саният кеси иги ангылайды, аны бла сёлешейим деб келгенме. Фатимат, Саният бла сёлеширге эркин эт, марджа,— деб тохтады Адрахман.

— Да сёлешсин, унаса, мен'а угъаймы дейме.

Адрахман келирни аллында Саният, анасыны къатында олтуруб, эски джыйрыгъына джамау сала тура эди. Аны юсюнде къара сатинден джыйрыгъы, башында эски гюлмендиси, аякъларында кёксюл чепкенден башсыз чарыкълары, бутларында уа Ахмат келтирген джангы чилле чындайлары бар эдиле. Кийими омакъ болмаса да, ариулукъ бла Саниятны озгъан элде къыз джокъду. Алай ол сабийликден окъуна кёб къыйынлыкъ кёргенди. Тышкы бла сыгын ташыб, сыртын кёб къаралтханды, тешледе къаура джыйыб, джалан аякъларын ташлагъа кёб кесдиргенди. Бир бирде уа юйлеринде ашаргъа гырджын бурху табылмай, кёб кюнлени джылагъанды. Ма ол затла бары да Саниятны джюрегинде ёмюрде кетмез ызлыкъларын кёйгъандыла. Энди, уллу болгъандан сора да, Саниятны къууанчлы кюлюб адам кёрмегенди. Ол, къыз нёгерлери бла барыб, тойда-оюнда джюрегин къууандырмагъанды. Кызика бла болмаса бир къыз бла да олтурмайды, ичги сёзюн бир адамгъа да айтмайды.

Бир бирле Саният асыры ёхтемден адам бла сёлеширге суймеген сунадыла. Ёхтем'а туююлдо. Джарлыгъа, факъыргъа джанын да берир. Байланы, бийлени уа кёрюб болмайды. Энди Адрахманны бетсиз ишлери да аланы юсюне къошулгъандыла. Титиремей, элгенмей, ол ишлени Саният эсине да келтиралмайды. Угъай, Саният ариу сёзге кесин алдатыучу, магъанасыз къызладан туююлдо. Не байлыкъ, не тынч джашау аны сукъландырмайдыла. Юйсюз, малсыз Ахматны бир байлыкъгъа да алышмаз. Ма, Саниятны ичинде болгъан муратлары алайдыла. Аланы кеси бла Қызыкадан башха адам билмейди. Саниятны, бишген алмача, ариу бети, узун кирпичлени ичинден къарагъан, дугъум кибик, къара кёзлери, къара-къонгур узун чачы, субай санлары Адрахманга тынчлыкъ бермейдиле. Ол энтда да Саниятны алдаргъа умутдады. Бююн да ол мурат бла келгенди.

— Бир аллах, бир джары да барлыкъ туююлме. Мени анамдан джашыргъан затым джокъду. Не айтырыкъ эсенг да, былайда айт,— деди Саният.

Фатимат, экисин да арбазда къоюб, юйге кирди.

«Кюн сайын келиб, башыбызны аурутмасанг, башынга аман кюн келсин. Энди къалай боллукъду? Саният ачыуланыб, бир аман сёз айтмагъыед. Ариу'а къайдан айтсын! Аллах, сен аман палахдан сакъла»,— деди Фатимат кеси кесине.

Адрахман, Саниятха джууугъуракъ олтуруб, сёзюн башлады:

— Саният, къартла къарт болсала да, сен ангылаусуз къыз туююлсе. Мени санга бир тюрлю терс акъылым болгъан сунма. Къуран бла къаргъанама, Саният, сенсиз дуниям джокъду. Сени юсюнде кийиминг кийим туююлдо. Мен санга чилле бла дарийден башха кийидирем. Ахмат, джазыкъ, жесини башын да кечиндиралмайды. Сен'а, Саният, тели болма. Кесинги джаханимге атма. Битеу дуниянг джарлылыкъ бла кетер, артда туб

эрнинги къабарса. Джангыз атдан сора Ахматны не ырысхысы барды? Къой, Саният, мени джюрегим санга бек къыйналады. Кеси эшигинги кесинг джабма да, манга бир ышангылы сёз бер.

— Адрахман, сен бай тукъумданса, мен'а, кесинг билесе, элде бек джарлыгъа саналгъан кишини къызыма.

— Къой, къой, Саният, ол затланы сагъынма.

— Да сагъынмай'а, къалай сагъынмайым. Сиз эки сёлешсегиз да аны айтасыз. Ма шёндю да кесинг айтдынг: сен бай, чилленг, дарийинг кёб, Ахмат'а — джарлы, факъыр. Сен Ахматны джарлылыгъындан джийиргенсенг, мени джарлылыгъымдан да джийиргенирге керексе. Биз да Ахматдан бай туююлбюз. Атамы, анамы намысларын харагетге, мюлкге сатмам. Мен санга тийишли туююлме. Не джарлылыкъда джашасам да, манга кесим кибик джер тийишлиди. Чилленг да, дарийинг да керекмейди. Аллах бла тилейме, мындан бек бизни да къыйнама, кесинги башынгы да аурутма, боллукъ иш туююлдю,— деб Саният ариулукъ бла ангылатыргъа кюрешди.

Асыры ачюдан Адрахманны бети чибджича къызарды, хар заманда къызарыб айланыучу узун бурну агъарды. Тюб эрни къалтырады, кёзлери миялача болдула. Секириб, шинтикден туруб, къычырды:

— Сиз барыгъыз да итлесиз! Атангы атасы да, атанг да ёмюрлеринде юслерине джамаусуз тон, чепкен киймегендиле, къарынларына адамча аш тюшмегенди. Атангы мени атамы атасы, итни къыстагъанлай, юйден къыстаб джибергенди да, бюгюн-бюгече да факъыра кибик джашайды. Андан туугъан акъыллымы боллукъ эди?! Мен сени алама десем, санга андан сора не керекди? Ариулукъ бла болмаса, аманын да кёргюзтюрме. Сен Алимьрызаны аякъ тюбюн джалаб ёсген Ахмат бла мени тенгми этесе? Алай болса, кёрейик. Ахматны уа унут! —

деб, Адрахман, Сарбийланы арбазындан, хоразны кикиригича, кып-кызыл болуб чыкъды.

Къалтырагъанын да тыялмай, Фатимат, юйден чыгъыб бир белекге кызыны отча джанган кезлерине къараб турду. Саниятны бети бусагъатда, бир суратчы да джазalmazча, адам айтыб ангылаталmazча, ариуду. Эки уурту, кызыл къумач киби, кызаргъандыла. Ай киби тегерек бийик мангылайы агъаргъанды. Ариу бурнуну юсю, эри тегереклери аз-маз терлегендиле. Солугъаны сайын, бийик ёшюнлери ёрге бла энше джюрюйдюле.

— Аман окъ тиерик, сизни да тынчлыкъсыз этди. Мени неге къоркъутады, юйюнде къарауашларын къоркъутсун, — деб Саният анасыны, абызырагъанын ангылаб, къатына келди.

— Саният, джанымы кыйыры, ол ит не затха кычыра эди, анга сен не айтдынг? Оу кюнум къуругъан, санга асыры къоркъгъандан, ичимде джаным джокъ эди.

— Мен, анам, анга айтырымы айтдым. Билсин: джарлы да — адамды! Джарлыны джюреги да ташдан туююдю. Къаллай бир тезерге боллукъду? Мен аны муратын билеме. Анга хиликга этдиргенден эсе, ёлсем игиди. Чиллелерим, дарийлерим, малларым, деб махтанады, аман окъ джоярыкъ, — деди кызгъан Саният.

Фатимат, Саниятны башын кёкюрегине кысыб, ичинден'а, «Угъай, энди бу сабий туююдю, кесин бир адамга да алдатmaz. Бизни намысыбызны, кесини намысын да джюрюталлыкъды. Атамы кылыгъы мынга кечгенди. Ол да, мунуча, байлагъа ачыкъ сёз айтыргъа къоркъуб къалмаучу эди. Ой, джанынга къурман болайым, джарлы, ёхтем къарылгъашчыгъым. Я аллах, акъыллы балачыгъымы ол къутургъан бёрюледен сакъла, биз хариблеге эри», — деди.

6.

Саният бла сёлешген кюнюню экипчи кюнюнде Адрахман Ахматланы юйлерине келди. Ахмат кьолунда да сенеге бла, ат орунну аллында сюелиб тура эди.

— Салам алейкум, Ахмат!

— Уaleyкум салам, Адрахман. Юйге джууукъ бол,— деб, Ахмат сенекни сех джанына сюеди.

— Угъай, тейри, Ахмат, юйге да кирмейме. Санга бир джумушчугъум бар эди да, аны ючюн келе келгенме.

— Мени кьолумдан келлик зат эсе, айт, Адрахман.

— Мен Саниятны тилеб тургъанлы кёб заман озгъанды. Сен, мени бетими этмей, джолуму кесерге айланган хапарынгы эштгенме да, аны сорургъа келгенме,— деди Адрахман.

— Адрахман, Саният бла мен бир бирни сабийликден окъуна сюебиз. Мен сени джолунгу кесмейме, сен Саният бла мени насыбыбызны кесерге айланаса. Ол санга ыразы эсе, угъай демейме. Алай, ол да ыразы болмагъанлай, аны джюрегин да кыйнаб, мени адамлыгъымы да сындырыгъа айланганынг'а тюз туююдю. Мен — джарлы, сен — бай болсакъ да, экибиз да адам улуларыбыз, бир джамауатны ичинден чыкыгъанбыз, бир сууну бойнунда джашайбыз. Саниятны менден сыйырыгъа кюрешгенинг ючюн'а аллахха, адамгъа сорсанг да, тюз туюулсе дерле.

— Оллахий, Ахмат, мен тура, Саният санга джетмез. Тюзлюкню, терсликни сураргъа сени не ишинг барды? Бу элни джери да, суу да, малы да, кызы да — менидиле. Сен кесинги кьул болгъанынгы унутханмы этгенсе? — деб сорду Адрахман.

— Огъесе, Адрахман, манга этерлигинги аяма. Саниятны уа, мен ёлгюнчю алалмайса. Мен да эр кишиме. Андан кёб сени бла башымы аурутургъа сюймейме,— деб Ахмат, сенегин да алыб, бичен оруннга кирди.

— Сен факъыраны уа аякъларынгы кысха этмесем мени ашагъаным харам болсун, — деб, кеси кесине джаншай, Адрахман тар тыгъырыкъ бла эншге кетди.

Ол кюнден башлаб Ахматны не аз да тынчлыгъы къалмады. Бир такъыйкъаны да Саният эсинден кетмей эди. Адрахман бла уа, джолда джолукъсала да, саламлашмайдыла. Ортай ёлгенли уа, Ахмат адам танымазча тюрленгенди. «Джарлы Джеминат бла Саният ючюн болмаса, ол ит Адрахманны да ёлтюрюб, кесиме да бир палах этиб къояр эдим. Адрахманны менден неси ахшыды? Санымы? Акъылымы? Бир джыл джарымны ичинде эки ёлюк... Ала ючюн болмаса, бир кюн да къарамай, Саниятны келтирир эдим. Энди уа къалай болур? Саниятха не бла болушайым?» — деб Ахмат хар заманда сагъыш эте эди. Ол, Далхатлагъа ыйыкъдан бир барыб, Саниятны чакъырыб, аны бла сёлешгенден башха адам бла да тюбешмейди. Бу халда, джунчуб, Ахмат джаз башына дери турду.

7.

Къара халкъны ёзенледе, тюзледе бир аршып джери джокъ эди. Байла, бийле джерни не табы, не игиси болса, алайны сюрюб, иги кырдык битген ёзенлени чалыб, уллу хайыр ала эдиле. Джарлы халкъны чалгъы чалыуу къая ыранлада, картоф салгъан, ашлыкъ себген джерлери уа — къая, джар тюблеринде, хуру орталарындадыла. Ортай Алимырзагъа къуллукъ этген кезиуде Алимырза аны юйдегисине бир кесек джерчик берген эди. Ол джер асыры къатыдан, ташы кёбден, Ортай аны эки кюннге кюнден сюрюб бошаучу эди. Быйыл'а ол джарсыула бары да Ахматны бойнуна тюшгендиле.

Джаз башы эртде келгенди. Къыш кетгенлей, кёб бармай, джылы кюнле болуб, къар эриди. Бир ай джарымдан халкъ сюрюню башлады. Ахмат да, Сарбийни джангыз ёгюзюн бла Далхатны бир ёгюзюн тилеб, танг

атар-атмаз картоф орунчукъларын сюрюрге чыкъды. Эски сабан агъач бир тогъуз — он бараза чыкъгъанлай ташха тийиб сынды. Ахмат не кѣб кюрешди эсе да, сабан агъачны кѣурашдыралмады.

«Ёгюзлени, сабан агъачны да бир кюннге деб тилегенме, энди элге барыб, темирчиге муну кѣуратыб кѣайтхынчы тюш боллукъду. Мен таныгъан адамладан сабан агъачы болгъан хазна джокъду. Алимырзаны джангы сабан агъачлары баугъа джыйылыб турадыла. Анга уа ким барады... Бизни кибик джарлы адамгъа болушхандан эсе, сындырыб, отда кюйдюрюб кѣояр. Кѣб сагъыш этиб тургъандан хайыр джокъду», — деб, Ахмат, ёгюзлени да сюрюб, элни онг джанында бир уллу эски бауну ичинде гюрбеджиге келди. Эки джыйырма беш — алты джылы болгъан темирчи Зауурбек, кѣабталыны илгиклерин тешиб, кѣалын тюклю кенг кѣкюрегин да ачыб, узун кѣара сакъалындан терлеген суу саркъа, кѣызаргъан темирни салта бла тѣе тура эди.

— Иш кѣолай болсун, Зауурбек! — деб, Ахмат гюрбеджиге кирди.

— Ой, сау бол, джууукъ бол, Кѣоруй-улу. Бизге кѣайдан келиучю болгъанса? Джеминат'а, хариб, кѣалай турады? — деб, джарыкъ болду Зауурбек.

— Оллахий, Зауурбек, Джеминат'а хазна тѣйюлдю. Ортай ёлгенли да тѣшекдеди, — деб, Ахмат мудах джууаб берди. — Бюгюн, ёгюзле да, сабан агъач да тилеб, ол картоф орунчукъну сюрейим, деб чыкъгъан эдим да, джарлыгъа ёмюрде да онг тюшмез, сабан агъачны сындырыб, кѣайтыб келеме. Ол кѣурурлукъ хуруланы ичинде ташдан башха зат джокъду. Адамладан уялама ансы, ол ташлы джерни сюрген окъуна этерик тѣйюлем. Ёгюзлени да кѣыйнадым, сабанла ичинде кѣояр джер джокъ эди да, аланы да бери сюрюб келгенме. Бир бек кѣыйналлыкъ тѣйюл эсенг, Зауурбек, сабан агъачны темирин кѣураб берсенг, бек уллу ахшылыкъ этерликсе. Хакъын'а, кѣаллай бир десенг да, тѣлерме. Бюгюн сѣ-

ралмасам, тамбла ёгюзле бош боллукъ тюйюлдюле,— деди Ахмат.

— Сабан агъачынгы келтирчи, кёрейим. Мында Бекмурзаны сабан агъачларына темиоле хазыр этиб турама. Аланы сабан агъачлары беш — алты джылгъа да болурла. Джарашсала, аладан бирин салыб къоярбыз,— деди Зауурбек.

Зауурбек бир сагъат джарымдан сабан агъачны къураб, Ахматха берди.

— Зауурбек, багъасын айт,— деб, Ахмат хурджунуна узалды.

— Оллахий, Ахмат, мен санга энтда да юч — төрт сагъат ишлесем да, бир къара шайынгы алмам. Бар, хайда бар, тели болма, кечсе,— деб, Зауурбек Ахматны гюрбеджиден чыгъарды.

Джалан кёлек, джалан аякъ этиб, терлеб, ёгюзле да суу-салам болуб, кюн тюшерге Ахмат картоф орунчукну джарымын сюрдю. Ёгюзле атлаялмай къалгъанда, бираз солутайым деб, аланы сабан агъачдан эркин этиб, кеси да чепкенин тюбуне атыб тыянды. Мангылайын къол джаулукъ бла кысыб, асыры арыгъандан, къалкъырыгъы да келе, Ахмат сагъышха кирди: «Ташсыз джер болса, андан бери быллай он джерни сюрюр эдим. Кесими да, ёгюзлени да ырахын этдим. Кече арасына дери да бошамам, ёгюзле кесимикиле болсала да бир иш эди ансы, кечигиб барсам, ёгюзлени иелерини кёллерине тиер. Къоюб окъуна кетермем. Угъай, энтда да бираз ишлейим...»

Ол алай сагъыш эте тургъанлай, Алимырза, атын да кёмюк этдириб, чабыб джетди.

— Бу джер'а атангданмы къалгъанды, Ахмат, не кюрешесе былайда? — деб кычырды.

— Да бу хуруланы неге кызгъанаса, Алимырза? Мен сюрмей къойсам да, асыры чымырдан не этерге билмейсе ансы, былайны уа сен бир заманда да сюр-

мезе. Бу кеси да Ортайны юлюшю эди да, — деди Ахмат.

— Кёб джаншама, итден туугъан! Сюйсем сюрген этерме, суйсем'а ёмюрде да алайлай тутарма. Ма бу джерчик ючюн'а сизни Ортай битеу джашауун бизге ишлеб кетергенди. Санга джер керек эсе, тамбла маллагъа чыкъ, алай туююл эсе уа, бусагъатдан былайдан къуруб кет! — деб ачууланды Алимырза.

— Тейри, Алимырза, Ортайгъа этмеген ахшылыкъны манга да этерик туююлсе. Малынг да, джеринг да отда кюйсюнле. Бизни къаныбыздан бир тоймадыгъыз, — деб Ахмат ёгюзлени джегиб тебреди.

— Сени кир къанынг кимге керекди, къулдан къул туугъан?! — деб, Алимырза Ахматны сыртына ауур чум таякъ бла урду.

Къараб-къарагъынчы Ахмат Алимырзаны тартыб, атдан алыб, туююб, болгъанын къара кесеу этди.

— Кёблени къанын ичгенсе, къан губу, халкъ ючюн, Ортай ючюн бусагъат къанынгы тегейим, — деб, Ахмат Алимырзаны бойнуна джабышыб, хыр-хыр этдириб башлады.

— Тохта, иги джаш, тохта! Мен ойнаб айтама, ай юйюнге. Джерни да сюр, хайырлан, аллах бла къаргъанама, туюгенинги да адамгъа билдирмем, къой, ёлтюрме, — деб Алимырза джалынды.

— Сени харам джеринги хайырланнгандан эсе, халал анам ачдан ёлюб къалсын. Туюгеними айтама десеуг'а — кимге суйсенг да айт, къоркъмайма, — деб, Ахмат Алимырзаны бошлады. — Итлигингденди ансы, Алимырза, не тукъум джер эсе да былайгъа бир къарачы, — деб, юзmez бла ташдан башха заты болмагъан магъанасыз джерчикни кёргюздю.

— Хо-хо-хо, сени болсун, сюр, — деб Алимырза, къоллары, бутлары къалтырай, атыны къатына барды.

— Кереги джокъду, элт да ташын, юзmezин да урунга къуй. Сени урунг къуру болса джарамаз, биз толу

урулагъа юйренмегенбиз, — деб, Ахмат къалтырай тургъан Алимурзаны кетюрюб, атха миндириб джиберди. Кеси да, ёгюзлени сюрюб, аны ызындан юйге къайтды.

Алимурза ауруб, бир ай джарымы чакълы джатды. Ахмат бла туююшгенин'а кишиге айтмады.

Ахмат'а, Джеминат бла оноулашыб, джангыз атын Нальчикге элтиб сатыб келди. Анга чыкъгъан ахчачыкъгъа эки джыл хайырланыргъа деб бир кесек джерчик сатыб алды. Ол джерчикге картофчукъ салды, ашлыкъчыкъ, зынтхычыкъ да себди.

Ахмат джазгъыда Бызынгыгъа барыб, бичен ишлерге джалчыгъа кирди. Юч ай ишлеб, бир таначыкъ бла бир къой келтирди. Къойну кесиб, къыш къатыкъгъа къакълады, таначыкъны уа Саниятны быйыл болмаса да экинчи джыл келтирirme деб къалыннга къойду.

8.

Бир кюн Кызика келиб, Саният не эсе да бир зат айтыргъа сюеди деб, Ахматны чакъырды. Ахмат келгенде, Саният терезе джанында урчукъ ийире тура эди.

— Кюнюнг ахшы болсун, Саният? Не болгъанды, нек мудахса? — деб сорду.

— Сау бол. Мудахлыгъым да джокъду. Къууаныб да неге къууанайым. Адрахман келгенди да, ариулукъ бла болмаса, алыб къачарма, Ахматны уа бир кёрейим, — деб дуняны къаратыб кетгенди. Санга къоркъгъандан джугъуму да билмейме. Ала этмезлик джокъду. Къор болайым, джанынга ышанма, санга бир зат болса, манга да дуняда джашау джокъду, — деб, Саният джыламсырады.

Ахмат аны хапарына сейирсинмеди.

— Оллахий, Саният, — деди, — санга джюрегим джарсыйды ансы, кесим'а эсимде да джокъма. Сен этерик — анга ариу кибик айтыб, заманны бираз оздур. Бичен джыйыб'а бошагъанмысыз?

— Угъай. Бир ёгюз бла не этсинле. Далхатха аллах ыразы болсун, ол болмаса зат да эталлыкъ туююл эдик. Бюгюн да аны ёгюзюн алыб, ата бла Хасан Хашкиде эки гебенибиз къалгъан эди да, аланы келтирирге кетгендиле. Сиз'а сабанчыгъыгъызыны оргъанмысыз?

— Да Джеминат, Ортай ёлгенли, къарыусуз болгъанды, ишлеялмайды. Кюню, кечеси да джылау, сарнау бла кетеди. Саният, мен бек кёб сагъыш этеме. Экибиз да бир бирни суююб тургъанлай, туура этерге къоркъуб къаллай бирге турлукъбуз? Ол Адрахманны этиб айланнганы эсеме тюшсе, джюрегим джарылыб къалады.

Саният, терен солуб, ахтынды. Экиси да джерге къарагъанлай бир бёлекге турдула. Саният Ахматны къатына келиб, къалпагъын алды, аны башын ёшюнюне кысыб, къара чачын узун ичге бармакълы къолу бла сылады. Асыры уялгъанда бети кызарыб, адам эслегенмиди дегенча, тегерекге терк-терк къарай, айтды:

— Сенсиз дуниям къарангыды. Кюнюмю джарыгъы сенсе.

Сора кыз онг джыягъын Ахматны башына салды.

Ахмат да Саниятны назик къолчугъун эки къолу бла тутуб бираз турду. Ол ууахтыда къаны бетине чабды.

— Саният, сени бла ант этеме, мен дунияда джашагъан къадарда сени кишиге да бермем, — деб, джаш кызыны бетине къарады.

Бир бирге джууукъ олтуруб, татлы къарагъандан, экиси да дунияда бар джарсыуланы да унутдула. Саният, сескениб, кёзлерин ачыб, къалтырагъан къоллары Ахматны бойнундан алды да, артха атлады...

Экинчи кюн Саният, Кызыканы да алыб, Ахматланы сабаннга барды. Къоспарты башында, ташлары да, ашлыкъ ичинде акъ къойла джатханча, анда-мында агъара, бир аман тар къырчыкъны бойнунда Джеминат оракъ ора тура эди.

— Йш кьолай болсун, Джеминат! — деб, кызыланы кьатына келдиле.

— Кьолайлы болугъуз, аурунг, — деб Джеминат, кезлерине тышген джаулугъун да ёрге кетюрюб, кызылагъа кьарады. Терлеген суулары бетини терен ызлыкълары бла эншге саркьа эдиле. Гебхин кыйыры бла бетин сыйпаб, кыызаргъан кезлерин да бираз уууб, Джеминат:

— Бир аллах, кимни кызылары эсегиз да таныялмайма, кезледен бек осал болгъанма. Кесигиз да кьайры ахшы джолгъасыз? — деб сорду.

— Мен Далхатны кызы Кызикама, бу уа Сарбийни кызы Саниятды. Бозайланы Сарбийни... Санга болушургъа келгенбиз. Джеригиз да бир магъанасыз кереме, Джеминат, — деди Кызика.

— Ой, кьор болайым сизге, ариучукъларым. Мен бери джюрюгенли юч кюн болады. Ма, кызыла, бу бууун тамырланы керемисиз? Была бла мен не этейим? Бираз ийилиб ишлегенлей, кезюм-башым тегерек айланьыб кьалады. Джерни уа бизни кибик факыр адамлагъа игисин ким берсин? Ахмат атын сатды да, бу кьуррурукъ ташланы ортасын алды. Аны да эки джылгъа бергендиле, — деб джарсыды Джеминат.

— Сен энди былайда, салкьында, олтур да солу, биз'а сени сабанчыгъынгы кьараб-кьарагъынчы оруб бошайыкъ, — деб, Кызика Джеминатны бийик ташны салкьынына олтуртду.

Кюн батхынчы Саният бла Кызика Джеминатны ашыкчыгъын, зынтхычыгъын да оруб бошадыла.

— Джаныгъызгъа аллах болусун. Бир аллах, мен'а энтда беш — алты кюннге бошамаз эдим. Менн кибик кьарыусузгъа болушхан сууабды, — деб, Джеминат, кызылагъа ыспас этиб, юлерине ашырды.

9.

Бир ингирде Бекмурза бла къатыны Зарият, отджагъада олтуруб, оноулаша эдиле.

— Э киши, аурунг, джаш энди адам ортасына кириб келеди, кесибиз саулукъдан аны табыракъ адамлагъа джууукъ этмесек, айыбды, — деди Зарият. — Джаш адамны билмеймисе, ол зыкгыл Сарбийни къызына терилиб айланган хапары да барды.

— Оллахий, керти айтаса, аны сагъышын'а мен да этгенме. Ол бизни элге чыкъмазлыкъ этмегееди. Алай мен элде бизге джараулу адам табалмагъанма. Кими джууукъ джетеди, кими — юйюнде киштиги болмагъан джарлыды. Кимни айтыргъа да билмейме, — деди Бекмурза да.

— Бизни элде уа джокъду, керти айтаса. Мени бир муратым барды, Шаурдатда Уянланы Окъуфну таныйса. Аны онтёрт джыллыкъ къызчыгъы барды. Адамлыкълары, байлыкълары бла да ала бизге тийишлидиле, — деди къатын.

— Окъуф'а, — деди Бекмурза, — бек тийишли адамды, алай, джаш къызчыкъды деб, сылтау этерге да болурла.

— Ой, ала бир сылтау этселе, мен ёлейим. Къалынын игирек тутдурсакъ, сёз да айтмазла, — деди. — Сен неях этдиргенде, манга да онтёрт джыл бла джарымдан кёб болмагъан эди. Юйге келтиргенинде уа онбеш джылым да толмагъан эди. Сен отоугъа кирсенг, къоркъгъандан джюрегим чыгъыб кетерик болуучу эди. Бир кесекден'а джюрегим сабырланды, санга да бираз юйрендим. Энди уа, кёресе, джашауубуз башхаладан осал туйюлдю.

— Бу къурттайны айтханын кёремисе?! Тейри, къатын, атам бла анам къоймай алдыргъан элле ансы, сени сюйюб алгъан'а бир да сунма. Бир къызны сюйюучю

эдим да, ол эсиме тышсе, оллахий, бюгюн да джюрегим таралады, — деди Бекмурза.

— Қъой, къой, э киши, махтанма! Адам тартынырча сени да джугъунг джокъ эди. Кесинге да бир эки джыйырма джыл болгъан болур эди. Сакъалынг, сары текени сакъалы кирик, бир эриши сары сакъал болуучу эди, — деб кюледди къатыны.

— Қъой, ётюрюк айтма. Мен сизни тыгъырыкъ бла ары-бери ётсем, сен юйюгюзден чыгъыб, ызымдан къараб туруучунг эсингдемиди? — деб, эри ыспассыз этерге кюрешеди.

Къатын анга дженгдирирге унамайды:

— Бир аллах, сени суйгенден чыкъмаучу эдим. Атам юйден тышына джибермеучю эди да, асыры эригенден, кимни кёрсем да, къабакъ эшикни ачыб, ызындан къараучу эдим. Тели хапарланы къой энди, тамбла окъуна Шаурдатха келечи джиберейик. Боллукъ иш эсе, барыб, къалынына-затына джарашыб, неках этиб къояргъа керекди.

— Келечиге кимни джиберсек иги болур?

— Бу ишге кесибизни джашдан башха адам керек туююлдю. Сёз излеб хурджунуна узалырма дейсе?

— Да Керим'а тюнене Иричиге — маллагъа кетиб бара эди, къайтхан болурму?

— Бюгюн экинди ууахтыда ныгъышда къартла бла олтуруб тура эди.

Экинчи кюн Бекмурзаны кичи къарындашы Керим, къыйырлары ёрге бурулуб туруучу сары мыйыкълары да къыбты бла омакъ этиб, бозадан асыры тартхандан, гитче кёзчюклери да джылтырай, лакъырдачы, узун ичге, кёккёз Сулихатны да алыб, Шаурдатха келди.

Шаурдатны ичинде арба ётерча эки орамдан сора джокъ эди. Аны къалгъан тыгъырыкълары уа, эки адам бир бирге тиймей ёталмазча, тар эдиле. Лакъырдачы Сулихат «Шаурдатны ташлы тыгъырыкълары бла бууаз ийнек да ёталлыкъ туююлдю» деб, лакъырда эте келеди

Узун санлы, сабыр акъыллы Окъуф бла аны къара шинли, къызылууурт, семиз къатыны Зайнаф къонакъланы отоугъа элтдиле, джарыкъ болдула:

— Джангы айлай кёрюнююз, Керим! Къайдаа аллах къураб келгенсиз? Сени уа бизни элде эртдеден да кёрмегенме.

— Тюз айтаса, оллахий, эртдеден да келмегенме. Кесигиз'а къалай турасыз, Окъуф, бичен ташыб'а бошагъанмысыз?

— Бошай кетгенбиз. Наргъыда бир он гебенчигибиз къалгъанды да, аланы джыйышдырсакъ башха ауарабыз джокъду. Наргъыны джоллары бек амандыла. Бизни ёгюзле иги, джиликлери бла турадыла да, биченибизни хатасыз ташыб бошагъанбыз. Улбайланы Мухашны бир къарыусуз, арыкъ ёгюзлери бар эдиле да, тюене Наргъы къолгъа тюше келген джерде, гебен аууб, ёгюзлени да биргесине созуб, Наргъы суу бойнуна тёнгереп кетгенди. Бир ёгюзю ёлгенди, бири да хазна боллукъ болмаз. Мухаш'а, андан эсе мен кесим ёлгеем, деб джылай эди. Къалгъан бичен кибикчигин да мени ёгюзлерим бла келтиргенди.

— Ёгюзю уа мурдар болмай къалдымы?

— Тейри, сойгъан кибикле уа этген хапарлары барды, алай Мухаш кеси болгъанды да, ёгюзню бойнун къыбылагъа айландыралмагъанды. Къаны да бек аз чыкъгъан болур эди ансы, эти мор кёрюне эди. Ол мени болса, джыйиргенмей ашаялмаз эдим. Мухаш кибик джарлыгъа уа таш да, агъач да джарашады. Барчы, э къатын, бозачыкъ келтир. Хапаргъа алланыб, Керимни суусаб этдик, — деб гузабаланды Окъуф.

Къара къауракъ джыйрыгъы да табанларына джете, гебхинини тышындан да белине бир узун чачакълы къара джаулукъну къысыб, Зайнаф олсагъатдан отоудан чыгъыб, къарангы аш юйге кирди. Бир бёлекден уллу гоппан аякъ бла къайнай тургъан боза келтирди, дагъыда чабыб, ючаякъ къанганы алыб келиб, аны юсюне

да кюлде бишген арпа гырджын бла тузлу бишлакъ салды.

— Алчы, Керим, бозаны бир кёр! — деди Окъуф.

— Я аллах, сыйлагъанны да сыйлы эт, — деб, Керим, гоппаны эки кюлу бла тутуб, бозадан тартды да:

— Ма, боза болса, былай болургъа керекди, — деб махтады. — Тейри, быллай боза уа эртдеден бери да тартмагъанма. Къатын, сен боза этерге Зайнафдан юрен, — деб, Керим бозагъа боялгъан мыйыкъларын кюл аязы бла сыйпады.

— Къой, Керим, махтама, бизни къатынны кёлю уллу болур. Аны бозасы иги бозаны къатына да джанламагъанды. Барчы, чыккырында бир зат бар эсе, алыб кел. Бу къатхан бышлакъны ким чайнаяллыкды? — деб, Окъуф къатынына тырман этди.

Зайнаф, кеси келтирмегенине уяларакъ да болуб, барыб, чыккырдан чыгъарыб, бир къой баш алыб келди.

Окъуф аны бичакъ бла туурады. Бозадан да тартыб, бираз ауузланыб бошагъандан сора, Керим башлады:

— Оллахий, джашырыб тургъандан хайыр джокъду. Биз, Окъуф, джумуш бла келгенбиз. Бекмурза сизни джууукълугъугъузну излейди. Аны халин билмеймисиз? Бир зат эсине тюшсе, не кеси чыдамаз, не да бизге тынчлыкъ бермез. Кесим саудан Адрахман Окъуфха джууукъгъа тюшсе, ёлсем да ох деб, тынч джатарма» дейди. Къызла бизни элде да бардыла, алай Бекмурза бла Зарият башха адамгъа аууз ачаргъа да унамайдыла. Ма иш алайды да, бизни сизге аллах бла келечи этиб джибергендиле, — деб бошады Керим.

Аны сёзюн джаратмай тургъан Окъуф букъдуралмай:

— Керим, бизни аллай тийишли адамлагъа санагъаныгъыз ючюн сау болугъуз. Алай бусагъатда аны юсюнден сизге сёз бералмакъ. Кесигиз билгенден, алыкъа

къызчыкъ сабийди. Онтёрт джылы джаз башында тол-
лукъду. Бир онбеш — оналты джылы болгъунчу не ай-
тыргъа да билмейме, — деди.

Керим сёзюне къаты болду:

— Окъуф, джаным, биз бюгюн-бюгече демейбиз.
Джансуратны сабий болгъанын да билебиз. Бизни кеси-
гизге тийишли кёрюб, ышангылы сёз бериб джиберсе-
гиз, Бекмурза саудан къалынына-затына да джарашыб
къоярча этербиз, деб келгенбиз. Алайды да сенден ыра-
зылыкны тилейбиз. Бекмурзаны бла джашыны юсюн-
ден бизни сизге айтыр затыбыз джокъду. Сиз аланы
таныйсыз.

Окъуф да, къуйрукъ тутдурмаздан:

— Керим, мен Бекмурзаны юйдегисин бек уста та-
ныйма. Джансуратны аладан тийишлиге берликме деб
да айтмайма. Кесим саулукъдан Джансурат аллай таб
джерге тюссе, мен да ыразыма. Бир онбеш джылы тол-
са, ол къуру бизге адет туююлду, Зайнаф угъай деме-
се, мен'а... — деб бошады.

Къатыны да сёзге къошула:

— Э киши, сен ыразы эсенг, мен да угъай демейме.
Кесибиз саулукъдан къыз алагъа тюссе, не джарсыуу-
буз барды. Энтда да келирсиз, сёлеширбиз, — деб Зай-
наф Окъуфну айтханына кесини ыразылыгын бил-
дирди.

Керимге аланы джууаблары табсыз кёрюнмеди:

— Аллах ыразы болсун. Биз бир бирни ангыламаз
адамла туююлбюз. Экилерибиз да бир бирге тийишли-
биз, джууукълукъну да тута билирбиз, — деб джерин-
ден къобду. Къатыны да ол да, саламлашыб, Окъуфла-
дан чыкъдыла.

Аланы ашырыб, юйге кириб олтургъанлай, Окъуф:

— Зайнаф, къыз юйде кёбге къалса, артыкъ намыс-
лы да болмайды. Сен не айтаса ансы, мен ангылагъан-
нга кёре, Бекмурзалары адамлыклары, байлыклары
бла да бизге тийишлидиле. Энди Джансурат алай сабий

да туююлдо. Биз джараша тургунчу, онбеш джылы да толур, — деди.

Къатыны аны сёзюн джаратмады;

— Кет аурунг, сылхыр сёзюнгю бир къоймайса. Сабий'а бек сабийди. Кеси да бармайма десе, джыласа, эрисе не айтырбыз? Джангыз балабызны джюрегин къалай аурутурбуз? — деди.

Къатыныны сёзю Окъуфха ачыу тийди:

— Ой, сен'а, къатын, болмачы затланы айта тураса. Экибиз саулукъдан анга не джетеди? Къалынын иги толтуруб берсинле ансы, ол сен этген къоркъуула бошдула. Сиз, тиширыула, суюоб барсагъыз да, суюмей барсагъыз да — бирди: адетигиз джылагъан, улугъанды. Бир — эки джылдан аны джюреги да орнуна тюшер. Сен кесинг да къалай джылаб туруучу эдинг, эсингдемиди? — деб, къатынын хиликгя этеди.

Зайнаф кюшсюноб:

— Да мен да не къызлыгъымда, не сени бла джашауумда бир тынчлыкъ да, насыб да кёрмедим. Къызымы джашауу да менлей боллукъ эсе уа, ёмюрюнде эрсиз окъуна къалсын, — деди.

— Да, мен санга не хата этгенме да? — деб ачыуланды Окъуф.

— Энди къойгъанса ансы, сен манга кёргюзтеген не зат къалгъанды. Джыягъыма уруб аудурсанг, кёзлерим къарангы этиб къалыучу эдиле. Сен мени туюгенча адам малын да туюмез эди. Халкъдан уялыучу эдим ансы, къачыб кетмей, сени бла бир кюн да джашамаз эдим. Сен ол затланы барын да унутханса, мен'а, ёлюб, къабырыма киргинчи да унутмам аланы, — деб кюшсюндю къатын.

Окъуф уллу кёллю:

— Къой-къой, сен'а! Ол туюген'а туюгенмиди? Гиргюкъ къатынын бир туюгенин кёргенме да, ма туююу деген — алайды! Суу къылыч бла аркъа джигине сыйпагъанда, тёнгерев, эки кёзю кёкге аралыб къалгъан

эди. Мен'а сени кьаллай бир тьюген эсем да, эсинги уа аздыралмагъанма, — деди.

Даулашдан кыймат болмазын ангылагъан Зайнаф:

— Кет аурунг, сени даулашыб адам хорламаз. Аны кьойчу, ишни юсюнден айтайыкъ! — деди. — Къызны кьалынын иги ёргеден тут, ычхындырыб кьойма. Биз хайт десек, бек иги юзерикбиз. Аланы маллары, ырысхылары да аз тьююлдю.

— Хо энди кьуру муну айтыб турма. Болгъанчыкъларын келтириб, бизге бериб кьойсала да, экибизни да аллах алай кёрсюн. Мен'а байлыкъны сенден азмы излеген сунаса? Малынг, ырысхынг кёб болса, сенден тели болмаса да, бек акьыллыгъа саналырса, намысныгы кётюрюрле, — деди Окъуф.

Къатын эрин андан бек ачыулапдырыгъа базынамады:

— Эт аурунг, эт, кесинг билгенлей эт, — деб кьойду.

Ала алай сёлеше тургъанлай, Джансурат бир онюч джылы болгъан къыз нёгери бла юйге кирди.

— Анакам, тамбла къызла ишхилдиге баралла, мени да ала бла джиберсенг'а. Мен бюгюн кёргенме, бир иги бишгендиле. Кеслери да Наргъы кьолну башына барлыкъдыла. Санга наныкъла да джыя келирме, — деб тиледи къыз.

Анасы анга ачыуланды:

— Эрге чыгъарыкъ къыз бетинге уялмаймыса? Баргъанны барма кьой, сени уа ишхилди джыяр кезиуюнг озгъанды. Ала алыкъа бурунларын сюрте да билмейдиле. Сен башхалача тьююлсе, кесинги да бюгюн эрге тилей келгендиле.

Джансурат, анасы лакъырда этген сунуб, кьоянчыкъча секириб, артына бурулду:

— Кет-кет, анакам, сен манга алай айта турма. Атака ёлмесин, мен бир джары да барлыкъ тьююлме, — деб кычырды.

Зайнаф, кызыны инчге умбашчыкъларындан эки кюлу бла тартыб, узун сары чачын сылады, сора кезлерине къараб:

— Алтын балачыгъым, сени аурууунгу алайым, сени кыйынлыгъынгы кёрмей ёлейим. Энди уллучукъ болгъанса, джумарукъ тауукъчугъум, — деб къубултду.

Джансурат, секириб анасыны бойнуна тагъылыб, аны эки кызыл ууртун да уппа этиб, негер кызы бла ойнаргъа чыгъыб кетди.

«Сабийден башхалыгъы джокъду. Аллахдан уялмай, аны адам эрге къалай берсин», — деб сагъышланды Зайнаф.

10.

Юч кюнден, быдыры да, картофдан кёбген тананы быдырынлай, алгъа чыгъыб, сары сакъалын да омакъ тараб, сабан бодуркъу кирик, узун, арыкъ къатыны Сулихатны да алыб, Керим Шаурдатха къайтды. Къонакъла агъачдан ишленген эски бийик къабакъ эшикни чыкырдатыб ачханлай, эшик аллында къанга ташха олтуруб, джерк суугъа боялгъан тана терини ийлей тургъан Окъуф, секириб къобуб, алларына барыб:

— Келигиз, келигиз, ахшы сагъатда келигиз, — деб джарыкъ болду. — Кирчигиз отоугъа. Бу иссиде къалай келдигиз? Кюз артында быллай исси кюн кёрмегенме, оллахий.

— Юйге да игилик! — деб, Керим отоугъа кирди. Сулихат эншге ийилиб, Зайнаф а аякъ бармакъларыны юсюне кётюрюлюб къучакълашдыла.

— Тейри, Окъуф, сизни тар тыгъырыкъларыгъыз бла келген алай тынч туйюлдю, — деди Керим.

— Да тынч болуб а, сен ол къарын бла бир джарлыны юй мюйюшюн оймай иги окъуна келгенсе. Быллай бир семиррча не зат ашаб джашайса? — деб кюлдю Окъуф.

— Мен, Окъуф, къозу этни сютде бишириб ашайма. Зайнаф сени бек сую эсе, санга да алай ашатсын, — деб, харх болду Керим.

— Да Сулихатха уа ол къозу этден бир кесекчик джетмеймиди, ол нек семирмейди? — деб кюлдю Окъуф да.

Къонакъ юй бийчесини асыры бети чыгъарча айтмады:

— Къой, къой, ийне ашагъан ит кибики, аны бал чыккыргъа окъуна ат, — деди. — Ол ашаса, ашамаса да — бирди. Алан, ёзге уа элде не хапар?..

Была отоуда хапар айта тургъунчу, аш юйде Зайнафны шапаларындан бири, тылпыулары да чыгъа, джылы хумджу хичинле, гоппан бла боза да келтирди.

Керим, боза аякъны къолуна алыб, айтды:

— Да, Окъуф, биз не зат ючюн келгенибизни билесе. Ол ишге аллах огъурлулукъ берсин. Аллахны бир бирин тутхан, бир бирни намысын кетюрген къулларындан болайыкъ...

Ашаб, ичиб бошагъандан сора, Керим башлады:

— Окъуф, аллах бла къонагъынгбыз, энди сёз сен деди. Узакъгъа созмай, не зат этсек тийишли эсе да айттыгъыз.

— Керим, ай юйюнге ахшылыкъ, бир джыл чакълы къоюгъуз, — деб салды сёзню Окъуф. Угъай, этмей болмайбыз дей эсегиз'а къарындашым Таубийни чакъырмай болмаз. Анга адам джиберейик.

Бир бёлекден, кенг джауурунлу, узун къарт, чепкенини кюмюш хазырлары да джылтырай, чум таякъгъа тыяна, юйге кирди. Бу Окъуфну тамата къарындашы Таубий эди.

— Къонакъла да бар кёреме. Сау келигиз, Керим, — деди Таубий.

— Сау бол, Таубий — деб, Керим джеринден къобуб саламлашды.

Бары да ёрге туруб, Таубийге джер къойдула, сора

анга кьонакъланы нек келгенлерин ангылатдыла. Бираздан Окъуф, Таубий, Зайнаф отоудан чыгъыб, оноулашыб кьайтдыла. Таубий башлады:

— Иш бираз ашыгъыулу болады, алай биз бир бирни танийбыз. Алайды да, бир адамгъа болмагъанча, кыылыкъсыз кьалын тилемейбиз, сиз да артыкъ кысыдырылмагъыз, — деди.

Керим иш кьуралыб тебрегенин ангылай:

— Айтыгъыз, айтыгъыз, ол адет кьуру бизге туююлдю, халкъда болгъан адет ючюн келюбюзге нек тиеди? — деди.

— Терт ёгюз, беш ийнек, терт ат, джюз бла беш кьой, ма былай болса, сизге да, бизге да тийишлиди, — деб, Таубий сёзюн бошады.

Таубийни сёзюн ауур кёре, Керим:

— Оллахий, Таубий, бираз уллудан тутхансыз. Алай бир берирге кьолубуздан келлик туююлдю, — деди. — Хар затны башха башха алыб джарашайыкъ. Терт ёгюзге угъай демейме. Ийнеклени да юч этейик, кьойланы асыры кёб айтханса, Таубий. Юч джыйырма бла беш кьой болсун. Терт ат кёбюрекди, аланы да эки этейик.

Таубий да сёзюн бузаргъа унамайды:

— Керим, биз бир орта кьолайлы юйдеги кьаллай кьалын эте эсе да аны айтханбыз. Экилерибиз да даулашыб туругъа бу базар туююлдю. Сизни кьолугъуздан келмезликни биз да айтмагъанбыз. Кесинг билгенден, ол затланы сизден джарлыракъла да этедиле, кьолугъуздан келликди, — деди.

Бекмурзача бай адамгъа ол алай уллу кьалын болмагъанын Керим иги биледи. Аны себебли, андан кёб даулашмады. Эки джаны да ыразылыкъларын билдире, кьол тутушдула.

Меджгитни сакълагъан сохта Тахирни чакъырыб, айтылгъан затланы барын да кьагъытха тюшюртдюле. Къызны элтирге уа бир джыл болджал этдиле.

— Айтылгъан затланы бир джыл джарымны ичинде, къачан суйсегиз да, келтирирсиз, — деди Таубий.

Бусагъатха дери тынгылауну салыб тургъан Зайнаф, бурнун да гебхини бла сыйпай, къызыл уууртлары андан да бек къызарыб, къошду:

— Къызым алыкъа сабийди, юйюмде энтда эки джыл турмаса, аллах, адам да айыб этерле, — деди.

— Аны оноун да этербиз, ауунг, этербиз. Сен айтханлай этербиз, — деб, Сулихат да къошулду.

Къонакъла, саламлашыб, юйлерине кетдиле.

11.

Саняят, урушуб, юйлеринден къыстаб джибергенли, Адрахман алыкъа ала таба къайтыб келмегенди. Къызыны, аны атасыны бла анасыны джюреклери бираз тынчайгъанды.

— Аллахха шукур, эс табдыкъ. Ол начас Адрахман кёрюнмей тургъанына къалай къууапама, э къатын, — деб Сарбий джюн тарай тургъан Фатиматны къатыша чёкдю.

— Хау, бир аллах. Саняят кеси да бираз джарый башлагъанды. Аллах буюруб, юсюбюзден бир айырылыб къалгъыед. Алыкъа ышаныу'а джокъду, бетине уялыб къалырмы дейсе, эсине тюшсе, келиб башларгъа да болур, — деб джарсыды Фатимат.

— Ол'а алайды, тейри. Уллу кёллю болуб къояргъа уа джарамаз. Билемисе, шёндю ала кеслери да къара халкъгъа алгъынча эркин узалыргъа базыммайдыла. Мындан алда Далхатлада Асхатны хапарына тынгылагъанма, къаллай сейирлик затла айтады.

— Э киши, ол дегенинг'а кимди? — деб Фатимат эрини кёзюне къарады.

— Ай юйюнге, ма ол мухоллу Асхатха айтама, ол апон урушха барыб келген джашха. Атабайланы Асхатны эштмегенмисе?

— Эштгенме, бир аллах, алай таныгъан'а этмейме. Иги адам хапары барды. Не зат айта эди?

— Ол айтханланы мен санга къайдан тизиб айта-лайым, къёб зат айтханды. Тейри, Россейде къара халкъ байлагъа, бийлеге артыкъ уллу бой салмайдыла дейди. Полицияны къатылыгъына да къарамай, эллиле джер иелерини мюлклерин чачханларын, кеслерини эркинликлери ючюн юрешгенлерин билеме дейди. Мен ол джашха бек ийнанама. Башха адамла да аны бек сюе-диле, айтханына иги тынгылайдыла.

— Болур аурунг, болур, дунияда аз сейирлик затла джокъдула. Кимге не палах тюшсе да, Бекмурзалагъа бла Алимурзалагъа киши абери эталмаз, аланы юлерине бир уллу къан джаумады, таланмагъан. Хо бир да, джюз джылланы халкъны къанын ичиб келген итлеге ким да не этерикди?

— Не этерикдими? Тейри, къатын, халкъ бир тебсе уа, кесин танытыр. Тохта сен, ашыкъма, — деб Сарбий мыйыкъларын сылады.

— Къой, аурунг, къой, андан эсе къаугъасыз, эндиге дери къалай джашагъан эсек да, алай джашасакъ игиди. Халкъ кетюрюлеме деб, бирлени башын отха сукъса уа игимиди?

— Санга андан джетгени джокъду, къёб таурух этме да, ишинги бардыр, — деб Сарбий Фатиматны тереннге киргенин джаратмады.

— Хо, аурунг, хо. Адам ачытырла дейме ансы, алагъа уа не хата да тюшгееди, — деб, къатын андан ары сёз къошаргъа базынмады.

Ала да алай даулаша тургъанлай, бир аягъын да соза, арбазгъа биягъы Бекмурзаны къарауашы Аминат кирди. Ол кенгден окъуна къычыра келеди:

— Унамай эгиз да ма туругъуз алай! Анса уа сиз сабийигизни келлик заманыны сагъышын этер эгиз! Бир аллах, иги джашны ычхындырдыгъыз. Адрахман, хариб, кеси уа Саниатны бир бек сюе эди. Кена уа Бекмурза

бла Зариятха аллахны кёлю кюлсюн. Джаш кеси суй-мегенлей, Шаурдатда бир кыызгъа неках эдтириб къой-гъандыла. Билемисиз, Окъуфну кызыды дейдиле. Аллах кёргенден, мен'а ол иги джерге Саният тюше сую эдим, Адрахман да анга ыразыды.

Аминатны кёргенлей къркыгъандан агъаргъан Фатиматны, ол хапарны эштгенлей, бетине къан кирди, къркларыны кълтырагъанлары тохтады, ол угъай эсенг, ышаргъан окъуна этди. Сарбий ол затха бек ыразы болгъанын билдире:

— Тейри, Аминат, сен бизге бош джурюю эдинг ансы, энди Бекмурза кесине тийишли джууукъланы табханды. Аллын суюнчюлюк деб бошуна келгененг ансы, биз санга суюнчюлюк берейик, энди ол бизден айырылып эсе уа, — деди.

— Хоу анса уа сиз бергенге къараб тура болурма. Алыкъа кеч туююлдю, ыразы болсагъыз, Адрахман энтда да сизге джууукъ болургъа угъай дерик туююлдю. Ай ююююзге, сиз бир къадар кълалындан кълалдыгъыз да! Кълалай джарсыдым.

— Угъай хариб, Аминат, джарсыусуз кълал, биреуню насыбын юзюб, Саният кишиге да барлыкъ туююлдю. Ол затны этерик болса, эндиге дери да кёргенди, — деб, Сарбий Аминат этген умут болмазлыгъын билдирди.

— Да мен'а сизге иги болурмеди дейме ансы, кесигиз билгенлей этигиз. Бу джолдан сора бери, бир аллах, аягъымы да басдырмам, деб арбаздан ашыгъышлы чыгъыб кетди.

Аминат кетгенлей, Фатимат, къууанчын джашыралмай:

— Ой аллахыма кърк болайым. Энди иш игиге айланыр, бизни юге да бир тынчлыкъ келир эсе уа, — деди.

— Тейри, э къатын, асыры эртде къууана болурса. Адрахман бизни кызысыз джашау эталмагъандан айланмагъанын кесинг да билесе. Бекмурза саудан, Са-

ниятны джашына да алдырмайды. Адрахман излеген башхады да, къатын алгъанлыкъгъа бизге аман ниетин къоймаз. Былай сагъыш этеме да, къызны суйген джерине джолукъдуруб къойсакъ керек эди, — деди Сарбий.

— Аны юсюнден къызгъа мен да сагъынганма. Сени къоюб бир джары да кеталлыкъ туююлма, деб къойгъанды. Энтда да сѣлешиб бир кѣрюме. Кеси да кѣб къалды да, Далхатны къызы чакъырыб кетген эди. Ким биледи, Адрахманга къатын алыргъа айланганларын эштиб, Саниятны бир къууандырайым деб алыбмы кетди? — деб Фатимат гузаба болду.

— Келир, келир, неге къоркъаса. Далхатлада эсе уа джарсыр кереги джокъду, — деди эри. — Сен ишинги эте тур, мен'а ныгъыш таба бир чыгъайым.

Адрахманга къатын алыргъа оноулашханлары элге терк джайылды, Саният бла Ахмат да ол затха къууандыла.

12.

Джаз башы кюнлени биринде Адрахман Ахмадиягъа джолукъду.

— Ахмадия, санга айтыргъым барды, мени бла келмей амалынг джокъду, — деди ол.

— Санга аллай бир керек эсем, алай къаты тилетмей ла барайым, — деб, Ахмадия къолун Адрахманны умбашына салды.

— Мени отоум бошду, ары барайыкъ, — деб, Адрахман Ахмадияны биргесине алыб, кесини отоуна элтди.

Отоуну тѣрт къабыргъасында тѣрт ариу кюйюз тагъылыб эди. Бир кюйюзню юсюнде Адрахманны эки къауалы. эки тапанчасы, сабына да алтын суу ичирилген уллу бичагъы, аны джанында кюмюш къамасы. Бирси кюйюзню юсюнде Адрахманны уллу сураты бла къабыргъа кюзгю. Ючюнчю кюйюзню юсюнде аны

омакъ быстырлары тагъылыб эдиле. Терезелери артыкъ уллу болмасала да, ичи тытыр бла сюртюлгенден, отоу джарыкъ кёрюнеди.

— Ахмадия, сен мен эштгенни эштсенг, башынгда чач тюклеринг ёрге турурла, — деб башлады Адрахман.

— Не зат эштген эсенг да, теркирек айтчы, марджа. Бир магъаналы зат айтырлыгъынгы билиб турама, — деди Ахмадия.

— Былтыр сени атанг Хыйса улу Ахматны сабанладан кыстагъанын эштгенмисе?

— Сора не болгъанды?

— Ахмат сизге дерт тутады. Сени ёлтюрюрге умуту барды, дейдиле. Иш алайды да, экибиз да аны къолгъа алмасакъ, табсыз боллукъду. Ол итден туугъан кюл кеси да байланы кёрюб болмайды, — деб бошады Адрахман сёзюн.

— Сени муратынг къалайды? Биз анга не этерге керекбиз? — деб сорду сагъайгъан Ахмадия.

Адрахман шыбырдаб айтды:

— Ол арба бла отуннга барлыкъды деб эштгенме. Сен ыразы эсенг, ызындан барырбыз да, агъач ичинде, адам кёрмез джерде ёлтюрюб, чырпыла тюбюне букъдуруб кетербиз.

Ахмадия, аны оноуун къабыл кёре:

— Тюз оноуду, Адрахман. Ол итден туугъанны алай этерге керекди, — деди. Ахырда Адрахман къаты айтды:

— Ол ишни экибизден башха адам билмесин. Къачан тюберге керек болгъанын мен санга айтырма. Хайда, энди уа, Ахмадия, бир сырачыкъ иче бар, — деб, Адрахман агъач аякъгъа сыраны кююб, Ахмадиягъа узатды.

— Этген муратыбызны аллах толтурсун, — деб, Ахмадия аякъ бла бир сыраны къараб-къарагъынчы къаблады.

— Энтда да кюшармы эдинг? — деб, Адрахман кюшуннга узалды.

— Угъай, боллукъду, сау бол, — деди да, Ахмадия, Адрахман бла саламлашыб, отоудан чыкъды...

...Ахмат Далхатны ёгюзлерин, арбасын да тилеб, Къара Суу башына отун этерге атланды:

— Анам, сен манга джарсыма, тамбла ингирде юде болурма, — деди.

— Бар, кёз джарыгъым, бар, ахшы сагъатха, — деб, Джеминат Ахматны артмагъына кюлде бишген бир гырджын бла ким эсе да келтирген тузлу бишлакъчыкъны салыб ашырды.

Адрахман бла Ахмадия, эки джарагъан атха да миhib, сауут-саба да алыб, Ахматны ызындан чыкъдыла. Ахматны кёз туураларындан кетермей, Къара Суу башына дери бардыла.

Къара Суудан ёрге айлансанг, тар арба джолну эки джанында чинар, кёгагъач, элме, эмен, дагъыда башха терекледен толуду.

Чырпы асыры къалындан, кюнню таякълары аны джырыб ёталмайдыла. Джол джаны чырпыны ичинде адам джюрюялмайды.

Ахмат, джолдан бир джанына бурулуб, бийик чертлеуюк терекле джанында арбаны тохтатды. Ёгюзлени терекге тагъыб, алларына кырдык атды, чепкенин тешиб, терекни бутакъына такъды, балтаны да алыб, къургъакъ отунла излей, агъачны теренине кирди.

Адрахман бла Ахмадия да, атларын терек тюбюнде кююб, Ахматны ызындан агъачха кирдиле. Экиси да, джел аудургъан чинар терекни артындан къараб, къургъакъ бутакъны кесе тургъан Ахматны кёрдюле.

Адрахман, къан чабхан кёзлерин Ахматдан айырмай, къалтырагъан мурдар кюлу бла керохун чыгъарды.

Аны неге хазырланнганын кёрюб тургъан Ахмадия:

— Адрахман, джюрегим бек тынгысызды, къояр-мек? — деди.

Адрахман, аны сёзюн джаратмай, хиликгя эте:

— Ой, Ахмадия, сен'а к'оян джюрекли к'ереме. Бетинг да не бек кетгенди, сен тиширыу туююлсе да, юйюнге. Шош с'елеш, эштдириб к'оярса. К'орк'а эсенг, былайда тур, мен кесим барайым, — деб, аг'ач кишдикча, эншге ийилиб, чырпы ичине ташайды. К'араб-к'араг'ынчы, ол Ахматны артындан джууук' к'ысылыб, керохун аны джаууруну таба бурду. Алайлай керох атылды.

Ахмат балтаны ёрге к'етюргенлей бир кесек турду, сора, аны да к'олундан тюшюрюб, артха айланыб, Адрахманны к'ердю.

— Ай, мурдар, кел, к'анымдан ич, — деди да, ауду да кетди. Ахмадия бла Адрахман Ахматны к'атына барг'анда, ол джан ала тура эди. Ахмадия, к'ел кенгдире, Ахматны к'еюрегинден чурук' табаны бла басды да:

— А-а! Мени ёлтюрюрге айланган сенми эдинг? — деб, керохун Ахматны мангылайына тиреб урду.

Мурдарла, Ахматны ёлюгюн чырпыла тюбюне бук'дуруб, кече к'арангысы бла элге к'айтдыла...

...Юч кюнден Далхат, ёгюзлерин сураб, Ахматлаг'а келди. Джеминат, арбазда олтуруб, джылай тура эди.

— Джеминат, кюнюнг ахшы болсун! — деди Далхат.

— Сау бол, ахшылык' к'ер, ауунг! Былай олтур, — деб, Джеминат Далхатха шинтик орнуна аг'ач т'енгекчикни салды.

— Ахмат'а алык'а к'айтмаг'анмыды, Джеминат?

— Аллах бирди, к'айтмаг'анды. К'орк'г'андан ичимде джаным джок'ду, — деб, Джеминат к'езлерин ботасы бла сыйпады.

— К'ёб к'алды да. Отунну уа к'араб-к'араг'ынчы этиучю эди, тейри, — деди Далхат.

— Тюнене ок'уна к'айтырг'а керек эди, нек к'алг'ан болур, билмейме, Далхат, — деб джылады Джеминат.

Далхатны джюрегине кьоркьуу тюшдю, алай джылай тургъан ананы джабсарыр ючюн:

— Бюгюн бир кьарайыкъ да, келмесе, мен аллына барырма. Кьоркьма, аллах айтса, бир зат да болмаз, джарсыма, — деб юйюне кетди. Кьарт кьатын'а, мугурайыб, джылай кьалды.

Эртденликде кьоншусуну атына да миниб, Далхат Кьара Суу башына барды. Джол джанларында излей кетиб, ол агъач ичинде арбаны табды. Арбаны кьатында терекге тагъылыб тургъан чепкенин да кьрдю. Арлакьда, терек тюрюнде, бир ёгюзню бьрюле ашаб тура эдиле. Бирси ёгюзню излей барыб, бир кьагагъач терекчикге тагъылыб тургъан джиб юзюкчюкню табды, ёгюзню кьачыб кетгенин ангылады. Ол, эншге келе-келиб, Кьара Суу ёзенинде сау ёгюзюн табды, Ахматны уа кьайда излерге билмей, ингирде ёгюзню да ат аллына этиб, элге кьайтды.

Далхат хапарны айтханда, элни джашы джыйылыб, Ахматны излерге Кьара Суу башына келдиле, джол джанында арбаны да кьрдюле. Бир кесекден ала, джолну эки джанына юлешиниб, чырпы ичлеринде Ахматны излеб башладыла.

Кюн не чууакь болса да, кьалын агъачны ичи кьарангы эди, терекле, чырпыла да ариу чакъгъандыла. Аланы башларында чыпчыкъла, кюнню кьыздыргъанына кьууаныб, бир бирлерине эришиб джырлайдыла. Джол джанларында тюрлю-тюрлю хансла адамны белине джетедиле.

Эки кьара кьузгъун учуб келиб, терек башына кьондула. Джашладан бири, аланы кьрюб, нёгерине:

— Оллахий, кьузгъунла бир зат сезиб келген болурла. Келчи ала кьоннган терек тюрю таба бир барайыкъ, — деди.

Экиси да, излей барыб, малтаннган кырдыкда кьаанызны кьрдюле, алайда томурулгъан кьургъакь бутакь бла балтаны да табдыла.

Аладан бири бирси нёгерлерине:

— Ой аланла, бери келигиз! — деб кычырды.

Бир бёлекден джашла бары да былайгъа джыйылдыла.

Далхат аман кзууум этди:

— Энди Ахматха адам зараны тийгенине ишек джокъду. Узакъгъа кетерген болмазла, бу тийреде излегииз, джашла, — деди.

Къургъакъ чырпыланы ары-бери ата келиб, Сарбий улу Хасан:

— Далхат, былайда бир зат барды, бери чабыгъыз, — деб кычырды.

Далхат чабыб келиб, къургъакъ чырпыла тубюнде Ахматны ёлюгю букъдурулуб тургъанын кёрдю. Аны алайдан чыгъарыб, джумушакъ джашил кырдыкны юсюне салдыла. Далхат, ёлюкню тинте келиб, аны джауурунунда джарасын да, мангылайында окъ тешигин да кёрдю.

Далхат, ёлюкню бетине къараб:

— Сени нек ёлтюрдюле? Сен кимге хата этген эдинг? Ёмюрюнде не тынчлыкъ, не насыб кёрмей кетдинг. Сен дуниягъа алай джашар ючюнмю джаратылгъан эдинг, — деди. Сора джыламукъларын тыялмай, кёзлерин къабталыны дженглери бла сюртдю.

Джашла бары да мудах къараб турадыла. Далхат дагъыда айтды:

— Бу иш кимден чыкъгъанын сорур кереги да джокъду. Бу зарауатлыкъгъа тёзюб джашагъандан — ёлген игиди. Бюгюн Ахматны ёлтюрдюле, тамбла менн ёлтюрюрле, бирси кюн да бирибизни джоярла. Келигиз, джашла, бойнубузну аланы бичакъ тубюне салмайыкъ. Ол заманда ала бизни мал болмагъаныбызны ангыларла, хатасыз адамларыбызны ачытыуну къоярла, — деди.

Аны сёзю джашланы къозгъады:

— Далхат керти айтады!

— Аланы бетлери джокъду!

— Ахматны къанын алыргъа керекбиз!

— Ол ишге къатырмагъан — эр туйюлдю! — деб, джашла джан-джанындан кычырдыла.

Элге къуугъун джибериб, ат арба келтиртдиле. Аш-хам артына, Ахматны ёлюгюн алыб, Қъоспартыгъа джыйылдыла. Джашын сал этиб юйге кийиргенлей, Джеминатны эси ауду, тили тутулду.

Ахматны ёлген хапары элге джайылды. Эртденликде халкъ дууагъа джыйылды.

Қъабырлада джаназы этиб бошагъанлай, бир къара шинли джаш, халкъны аллына чыгъыб сёлешди:

— Таулула, бюгюн бизни бушуулу кюнюбюздю. Ахматны танымагъан тау ичинде адам болмаз. Ахмат ким эди? Ол ёмюрюнде кишиге зараны джетмеген, тынч, огъурлу джаш эди, къол кыйыны бла джашай эди. Бюгюн'а биз аны асырай турабыз. Аны мурдарла ёлтюргендиле. Ол мурдарла бюгюн, тамбла да ёлтюрлюкдюле, адам къанын ичерге угъай дерик туйюлдюле. Элде джюрюген хапаргъа кёре, бу джарлыны Адрахмандан башха адам ёлтюрмегенди. Не ючюн ёлтюргени да белгилиди. Ахмат Адрахмандан осал джаш туйюл эди. Бир джарлыны кызын сюерге, тилерге да аны эркинлиги нек джокъ эди? Биз аллай затланы барына да тынгылаб нек турабыз? Қъаныбызны нек ичиребиз? Мен кёб джерледе айланганма, кёб зат да кёргенме. Хар къайда да, биздеча, байла, бийле джарлыланы къанларын ичедиле, этлерин ашайдыла. Бизни кыра-лыбызда да, битеу дунияда да иш алайды. Қъул бла бий айырылгъанлыкъгъа, джарлы халкъны джашауу аз да тюрленмегенди. Биз'а тынгылаб турабыз. Ол эрлик туйюлдю. Мен кесим япон урушда болганма. Анда большевикле бла шагърейленгенме. Большевикле мен къуллукъ этген орус аскерде Ленинни ниетин солдатланы ичинде джая эдиле. Мен да аланы тюзлюклерин ол заманда ангылагъанма. Падчахны оноуу болгъан

къадарда — не джерибиз болмаз, не байланы, бийлени тюбюнден чыгъалмакъ, не да джюрек джарсыуубуз бир заманда да кетмез. Ленинни, большевиклени муратлары — къолгъа сауут алыб, бирлешиб, байланы, бийлени къолларындан джерни, малны, къалгъан ырысхыны да сыйырыб, аланы барын да урунган халкъгъа бериргеди. Аны ангылагъыз, таулула, — деди ол. — Бизни зарауатлыкъдан, къарангылыкъдан чыгъарлыкъ Ленинди, большевикледиле. Россейни урунган халкъы анга ийнанады, биз да ийнаныргъа керекбиз. Бизге не керекди? Бизге кереги — джерди! Андан сора да бизге оноуну тюзю, хар кимге тенглик керекди! Ол затланы барын да бизге Ленин, большевикле берликдиле. Бизде да байлагъа, бийлеге, аланы артыкълыкларына тѣзюм болмазгъа керекди. Минг джылланы биз бийледен бла байладап къоркъуб келгенбиз, энди ала бизден къоркъсунла! Биз, кесибизни хазырлаб, Россейни ишчи халкъы бла бирге, къолубузгъа сауут алыб, Ленин айтхан джол бла джарыкъ дунягъа ётербиз, — деб, мухоллу джаш сѣзюн алай бошады.

Элни джарлыларындан бири чечек таблы, узун къарт Фаго сорду:

— Ол Ленин дегенинг не тукъум адамды? Падчакхны тахтадан тюшюрюрге базынган — ол бир залим киши болур, баям, — деди.

— Кесим кѣрмегенме, алай бек акъыллы, уллу окъууу болгъан, ёткюр кишиди деб айталла. Падчакхны тахтадан ол кеси тюшюрюрге айтмайды. Бизни кибики урунган халкъны бирикдириб, аны кючю бла тюшюрюрге айтады.

— Къайда джашагъанын биле эсенг, сен тутхан ишни джаратабыз, сен айтхан кюн ызынгдан тебрерге хазырбыз деб, бир къагъыт джаздырсакъ не болур эди? — деб сорду Фаго.

— Керек болса, къагъыт да джазарбыз, ызындан да барырбыз. Бусагъатда уа элибизде байларыбызгъа хор-

латмай, аланы аллында къарыусузлагъа ёкюл болургъа керекбиз.

Ол сёлешген япон урушдан къайтхан Атабай улу Асхат эди.

Ахматны асырадыла. Къабырыны топурагъын юсюне къуюб тёбе этгенлей, халкъ чачылыб тебреди. Асхат бла Далхат да, Ахматны къабырыны къатында бираз ушакъ этиб, саламлашыб айырылдыла.

13.

Ашхам бола, Ахматланы юйге хар элден да юч джыйырмагъа джууукъ адам джыйылды. Аланы ичинде Асхат да, сары бухар бёркюн къаш башларына кийиб, айыргъан мор чепкенини дженглерин да артха къайырыб, джютю къара кёзлерини узун кирпичлерин къысаракъ этиб, къалын къара къашларын туююб, ауур къолларын да тобукъларына салыб, мудах олтура эди. Ол, онг джанында сакъалын сылай олтургъан Далхатха айланыб, айтды:

— Энди, Далхат, ишни башларгъа керекди. Мен мулатымы санга айтайым да, ол джарар десенг, анга кёре оноуну этербиз. Биринчиси — Бекмурзаны Иричи тарында къой къошу барды. Джашла барыб, андан эки джыйырма къой сюрюб, аланы кесиб, Ахматны дууалыгъын этсинле. Ол гюнах туююлдю. Ортайны алагъа кёб къыйыны кетгенди. Экинчиси — бир бёлек адамны Бабугентге джибериб, Бекмурзаны мал къошунда джау, бишлакъ болгъанын да арба бла келтириб, элни джарлыларына юлешсинле. Бекмурзалары джууабсыз къалыргъа эркин туююлдюле.

Далхат Асхатны оноун джаратды:

— Оллахий, Асхат, менде да ол мурат бар эди, — деди. — Андан таб оноу адам этмез. Ол мурдарланы бираз элгендирмесек, бёрюле къойланы къыргъанлай, барыбызны да къырыб къояргъа да угъай дерик туююл-

дюле. Сени оноуунгу мен бек джаратама. Иричи тарына баргъанлагъа Фаго тамата болсун. Ол анда ишни тынгылы этер. Бабугентге уа темирчи Зауурбекни джиберейик. Ол да иш тындырлыкъ адамды. Мында этиллик ишлени уа мен кесими бойнума алама.

— Сау бол, Далхат! — деди Асхат. — Мен да сизни бла бирге болурма. Хайда, айтыллыкълагъа айт да, барсынла, биз да ушхууур артында ишибизни башларбыз.

Далхат Бабугентге, Иричи тарына барлыкъланы да кьураб ашырды, сора юйге төрт — беш адамны чакъырыб, къалайда не зат этерликлерини юсюнден оноулашдыла.

Асхат бла беш джаш барыб, элни сол джанында уллу дуркъуланы ичинде бичен тишлеге от салдыла. Къалгъан халкъ, Далхатны башчылыгы бла, Бекмурзаны уллу юйлерини төгерегине этилген бийик буруу хуналаны ичлерине-ичлерине оюб тебретиле. Бекмурзаны джумушчулары бары да къачыб, халкъгъа къошулдула. Чамланган адамла ындырда байны бичен табылгъанын кюйдюрдюле.

Танг атаргъа Фаго Иричи тарындан къойла сюрюб келди. Бабугентге баргъанла да арба джюгю бишлакъ, джау келтириб, джарлылагъа юлешдиле. Джыйырма къойну союб, Ахматны дууалыгына бердиле, къалгъан къойланы да кесиб, джарлылагъа юлешдиле.

Малкъар бойнунда къалгъан байла, бийле да, къоркъгъандан юйлеринден чыкъмай, эки — юч кюн турдула. Бираз хайт деген джашла, байланы мал къошларына барыб, къойла, ёгюзле келтириб сойдула.

Ахмат ёлгенден сора, Саният бир ыйыкъны, төшекден къобмай, джылаб турду. Ахматны бушууу Саниятны акъылдан шашдыргъанча этгенди.

Къызны анасы Фатимат да, анга эригенден, къайда джашагъанын да билмей, хайран болгъанды. Саниятны

къатына олтуруб, ариу айтыб, аны джабсарыргъа кюрешеди:

— Э къыз, былай нек этесе? Ёлюрге джетгенсе. Бетингде да къан къалмагъанды. Энди анга биз эталлыкъ джокъду. Боллукъду, кесинги андан бек кыйнама. Элде анга бушуу этмеген адам къалмагъанды. Кёремисе, халкъ къобуб, Бекмурзагъа къалай этди?! Ол иш Ахмат ючюн болгъанды. Аллахны буйругъу алай болур эди, андан кёб джюрегинги таралтма. Сен алай этсенг, мени да джашауум джокъду,— деб, кызыны башын шош сылады. Саниятны джылауун тохтатыр кюч джокъ эди.

Далхатны кызы Кызика, хар кюн сайын келиб, Саниятны къатында олтуруб, ариу айтыб, джарсыуун унутдурургъа кюрешеди, алай аны джюрегини ачы джарасын сау этерге кимни къолундан келлик эди?!

Ахматны къарт анасы Джеминат да, бир ай джарымындан сора, акъылдан шашыб, чорбатдан кетиб, ёлюб тургъанлай табылды.

Алай бла, бай улу Адрахманны хатасындан Ахматны юйю тюр болуб кетди. Къуругъан юйню киштигини макъыргъан тауушу уа, орам бла ётюр баргъан адамланы джюреклерин чанчдыра, Ахматны эсге тюршюр эди.

Ахмат ёлгенден сора, Бекмурзаланы юйню къаты бла ётген адам, ол мурдар юйге налат бермей кетмеди. Сабийле Адрамханны орамда кёрселе, аны ызындан «Мурдар!» деб кычыра эдиле.

Бир бёлек заман озгъандан сора, ол затла да къалдыла, эл алгъын халына келиб тохташды. Саниятха уа эл да, адамла да, джашау да эриши кёрюнедиле.

14.

Бир кюн Далхатны бичен чала тургъан джеринден элге сюрюр келгенлеринде, ныгышда тёрт мыртазакъ, Фагону бла темирчи Зауурбекни арагъа алыб, шокла бла сакълаб тура эдиле. Аланы кёргенлей, Далхат ишни

табсыз болгъанын ангылады. Қызика, адамла ичинден джылаб чыгъыб, Далхатны бойнуна тагъылыб, айырылмай бир кесекге турду, сопа тамата мыртазакъ ачы, билегинлен тартыб, лжыйылыб түргъан адамла таба тюртуб джиберди. Битеу ныгъыш джылау-сыйыт болду. Джаланаякъ сабийчикле да, не зат болгъанын ангыламай, аланы тегереклерине басыныб, къарай эдиле.

Бир кесекден тутулгъанланы ючюсюн да сюрюб, Къоспарты ёзени бла Мухолгъа келтирдиле. Юч мыртазакъ, Асхатны тегерегин алыб, Къоспартыдан келликлене сакълаб тура эдиле. Ала да къошулуб, тутулгъанланы Тёбен Зынагъа ётдюрюле. Аланы ызларындан танышлары, джууукълары Зынагъа дери бардыла. Тиширюла джылай эдиле. Асхат алагъа айланыб:

— Аланла, бизни ёлгенибизге джылагъанлай, не этесиз? Бир да къоркъмагъыз, биз энтда да, быланы къолундан ычхыныб, туугъан элибизге къайтырбыз,— деб, джылагъанланы джюреклерин джабсарыргъа кюрешди.

Бекмурза тарыгъыб, башха байла, бийле да къошулуб, ол төрт адамны тутдургъан эдиле. Эллиле уа не этсинле, алыкъа власть да, кюч да Бекмурзаладады. Тутулгъанланы ызларындан, кёзлерине къан чаба, къарайдыла. Болушлукъ берирге базынмайдыла, алыкъа бир ниетлик, бирлешиу азды. Далхат Къоспарты башы таба мудах къарайды. Къуру Къоспарты башы угъай, Малкъар аузунда аны аягъы басмагъан джаяу джолчукъ болмаз... Чайнашкы бойну бла ёрге, Иричиге чыгъыб кетгинчи, ол танымагъан таш, терек да джокъду... Наргъы суу бойну уа?! Далхат сабийликде анда да кёб ишхилди джыйгъанды. Аланы барындан да, ахшы тенглеринден айырылгъанча, айырылыб баргъанына джарсыйды. Алайда ол, кеси кесине айтханча:

— Суйген джерим! Бушуулу джерим! — дейди.

— Хайда! Олтургъаныгъыз боллукъду, атланыгъыз! — деб, мыртазакъ Далхатны сёзюн бёлдю.

Тутулгъанланы джууукълары быладан джылау-сыйыт бла айырылдыла. Далхат, арта айланьб. — Кызика, хайт де! Дырынчыкъны чиритмей, джыяргъа кюрешигиз! — деб кычырды. Тутмакъла — алда, мыртазакъла да аланы ызларындан кетдиле.

Аланы не болгъанларын билирге кетген адамла, Къашхатауда, Нальчикде да излеб, Далхатланы къайда болгъанларын билалмай, юч кюнден къайтыб келдиле.

Тёртюнчю кюн'а элде биягъы Асхат ныгъышда олтуруб тургъанлагъа хапар айтады:

— Тюз чырпы тарына джетгенлей, секириб джол тюбюнде чертлеуюк тереклени ичине ташайдым. Ызымдан шкок бла бир ненча кере атдыла, алай, насыбха, кёремисиз, окъ джалан да къалпагъымы былайына илинген эди, — деб тешикни кёргюзтдю. — Далхатланы уа, хариб. ачытырыкъдыла. Мени энтда да излемей къоярыкъ туююлдюле. Къоркъмайма, биз бир ниетли болсакъ, ол къан ичгенледен кючлюбюз. Бирибизни, экибизни тутсала да, къалгъанларыбыз кюрешни сууутмабыз.

15.

Адрахман Саниятны кёрюрге эртдеден адыргы этеди, алай юйлерине барыб къалыргъа базынмай тургъанды: Ахматны ёлгени Саниятны джюрегине ёмюрлюк джара салгъанын ол ахшы биледи.

Болса да бир ингирде Адрахман Сарбийлагъа келди. Ол юйге киргенинде, Сарбий, намазлыкъгъа чёгюб, намаз эте тура эди. Саният, дженглерин ёрге къайырыб, эски тегенеде тылы ийлейди. Фатимат'а сыгын отда гырджынланы къатдырады.

— Ингир ахшы болсун! — деб, Адрахман чигинджи джаанында тохтады.

Фатимат бла Саният ауузларындан сёз чыгъаралмай къалдыла. Юйде ёгюзню ышныр этгени бла къойчукъла-

ны бичен ашагъанларындан башха таууш эштилмей, бары да сюелгенлей бир бёлекге турдула.

Сарбий намазны ашыгъыулу бошады.

— Джууукъ бол, Адрахман! Кел, олтур! — деб ол эски агъач шинтикчикни Адрахманны аллына салды.

— Кет аурунг, билмей тургъанлай кириб келди да... — деб, Фатимат кюйюб къаралгъан гырджышны кюлге кёмдю.

— Къалай къыйналыб джашайсыз. Сыгындан башха отунугъуз джокъмуду? Тамбла Хасанны джиберигиз да, бизден отун келтирсин, — деди Адрахман.

— Сау бол, биз быллай джашаугъа юйреннгенбиз. Битеу эл да бу халде джашайды. Сыгын болса да, чий гырджын ашамайбыз, — деб Сарбий отжагъагъа олтурду.

— Оллахий. Сарбий, кеси насыбыгъызны кесигиз кесиб турасыз. Мени джууукълугъуму тийишли кёрсегиз, сиз бу къыйынлыкъда джашамаз эдигиз. Отунугъуз, сууугъуз, малыгъыз, харакетигиз башы бла тёгюлюб турур эди. Бюгюн да аны ючюн келе келгенме. Ахматны суйгенин эштгенем да, Саниятны джюрегин къыйнаргъа болмай тургъанма. Энди ол къабырдан туруб келmez. Саният да унутур, сиз айтханнга бой салыр.

— Да аллахны къулу, Бекмурза санга шауурдатлы къыз алады дейдиле да. Санга ол'а азмыды? Энди бу аман къызны ызындан болуб айланганынгы къой. Аллах бла тилейме, хариб сабийни андан кёб джарсытма, — деб тиледи Сарбий.

— Оллахий, Сарбий, ол ишни ызындан болуб айланган Бекмурзады. Мен'а ким эсе да таныгъан да этмейме. Саният тура, манга киши керек туююлдо, — деб Адрахман сёзню ариуун айтады.

Шёндюге дери тынгылауну бериб тургъан Саният кесин тыялмады:

— Ёмюрде эрге барлыкъ туююлме, не дауунг барды.

Сени уа кѣрюб да болмайма, аягъынг бери басарын да суймейме! — деб кычырды.

— Сиз итлени уа барыгъызны да Далхатны джолуна ашырыргъа керек кѣреме да. Къулларыбыз болуб тургъаныгъызны унутхан этген кѣреме. Ариулукъ бла болмай эсе, энди бир кѣрейик,— деб Адрахман эшикни да къаты уруб, юйден чыгыб кетди. Ол кечеден сора биягъы Сарбий бла Фатиматны тынчлыкълары бузулду. Саният'а: «Энди мен дуняда не ючюн джашайма? Ахматымы унутуб, аны бетин этмей, бир заманда да эрге бармам. Кесими суугъа атайым! Угъай, Ахматны къанын алыргъа аллах бла къаргъанганма, алайсыз ёлюрге джарамаз»,— деб кѣб сагъыш эте эди.

Фатимат бла бирге сабанчыкъларын оругъа баргъандан башха, Саният бир джары чыкъмайды. Далхатны кызы Кызика келсе уа, экиси да, тарыгъуларын айтыб, кѣб джылайдыла.

— Саният, джаным, алай нек этесе? Атангы, анангы джюреклерин нек кыйнайса? Мен атама суйюбмю тѣземе? — дей эди Кызика.

Бираздан джылагъанын тыйыб, Саният Адрахманны келгенини. ол мурдар анга тынчлыкъ бермегенини хапарын айтды.— Энди келсе уа, къама бла къарнын джарыб къоярыкъма,— деди.

— Къой, Саният! Ол мурдар эсе да, сен огъурлу къолларынгы аны кир къанына бояма,— дейди Кызика.

— Да сора мен не этейим да? — деб, Саният башын Кызыканы умбашына салды.

16.

Тийреде ёзенле, сыртла да саргъалгъандыла, тау тюблеринде чертлеуюк чырпыла, джашил кийимлерин тешиб, къышны джууукълашханына бушууланганча, къара кийгендиле. Черекни суу азайгъанды, таза бол-

гъанды. Уштулу тарындан ургъан джел, Зына джолну букъусун кёкге кётюрюб, Зылгы таба къууады.

Къоспартыла эллилени асламы кюз арты ишледен бошагъанды. Улоуу болмагъан бир къауум джарлы уа, терлегенлери зыкгыл къабталларын джибите, бичепчиклерин аркъалары бла ташыйдыла.

Быллай кюз арты кюнлени биринде Бекмурзалары Адрахманнга къатын келтирирге хазырланадыла. Бир ыйыкъны киеу нёгерлеге айланыб билдирдиле, сюрюулеринден бир эки къысыр ийнекни, къойла да келтириб сойдула.

Къатынла лёкъумла, хичинле, бёрекле, чырламала биширедиле. Чечек табы Шахий, табанларына джетген джамаулу къара джыйрыгъыны дженглерин да ёрге къайырыб, чачакълы къара чохуну тюбюнден тозурагъан боз чачы эслене, хар тебшекни башын ача да къаба, бёрек, лёкъум болса да, татыуларын кёре, бюгюн ашны этиб бошаргъа керекди деб, шапа къатынланы ашыкъдырады. Кеси уа тоюб болса да, кёзлери бла бёреклеге сукълана, юйюнде арпа гырджындан сора заты болмагъанын эсине тюшюре:

— Аллах адамланы былай нек джаратхан болур? — дейди.

— Къалай, Шахий? — деб сорады къатынладан бири.

— Къалай болуб'а? Ол бизни аман къарт да, не кече, не кюн тынчаймай, эки къолу берч болуб, ишлеб айланады, юйюбюзге уа будай ун ёмюрде кирмегенди.

— Зарият келеди, аузунгу къыс! — деб, къатынладан бири Шахийни сёзюн бёлдю.

Бекмурзаны къатыны аш юйге кириб, четенлени, табакъланы ичлеринде ашарыкълагъа къараб:

— Терк болугъуз, эт къазанланы тюшюргендиле, киеу нёгерле джыйыла башлагъандыла, — деб юйден суху чыкъды...

Ол ингирде Бекмурзаланы юйюне киеу нёгерге кёб адам джыйылды. Джангыз бир гитче терезечиги болгъан, алыкъа ичинде от этилмеген, уллу джангы юйню ортасында джонулмагъан базыкъ чынар чигинджиле мазаллы ташланы юслеринде сюеледиле. Хар чигинджиле чырахтан орнатылыб, алада нарат чыракъла джанадыла. Чигинджилени бир джаны бла юйню узунлугъуна аш къангаланы тегереклерине олтуруб, быж-быж эте къайнагъан бозадан тарта, узунсакъал ёхтем къартла ушакъ бардырадыла. Чигинджилени бирси джанында уа джашыракъланы бир къаууму «Къарашауайны» джырына эджиу этедиле, бир къаууму да базукну сындырыгъа кюрешедиле. Абаданланы артларында джукълары келген зыкгыл сабийчикле лёкъум, хичин тигимчиклени ашайдыла, сюекчикле кемиредиле.

Киеу нёгерле кече арасына дери Бекмурзалада ашаб-ичиб турдула, сора кими ат арба бла, кими ат бла, кими джаяулай Шаурдатха кетдиле...

...Окъуфну юйюнде да кёб адам джыйылгъанды. Арбазда экеулен мазаллы къазанладан этлени тегенелеге тюшюредиле. Бир отоуда уллу той барады, къонакъ юйде къартла «Хужну джырына» тынгылайдыла.

Къоспартыдан келгенлени бир къаууму къонакъ юйге кирди, бир къаууму да той болгъан джерге келди. Киеу нёгерле мында ашаб-ичиб, тебсеб, танг атхынчы турдула. Эртденликде шаурдатлыла арбазда баргъан тойгъа къарайдыла.

Джансурат, кесини эрге берилгенин билгенден сора, кечесин, кюнюн да джылау бла ашыра эди.

«Бу неге ушагъан ишди? Мен атамы, анамы бек сюеме. Ёмюрге да ала бла джашаб турсам нек джарамайды? Атам бла анам мени танымагъан, суймеген адамчы юйюнде джаша деб нек къыстай болурла?» — деб, Джансурат кёб сагъыш этеди. Бир бирде, джюрек-синиб, анасын къучакълаб:

— Анам, мени юйден нек къыстайсыз? Мен таныма-

Гъан, уллу адамгъа сатхандан эсе, мени шендю окъуна ёлтюрююз, союгуз,— дей эди.

— Къызым, тели болма! Аны сен танымагъанлыкъгъа биз бек уста танийбыз. Биз'а санга аман болсун дебми кюрешебиз. Сен'а сора кесинг кибик бир бурнун сыйпай билмеген сабий джашхамы барлыкъса? Эр киши къыздан тамата болургъа керекди. Биз барыбыз да уллайгъан адамлагъа баргъанбыз. Сени атаңгы мен да танымаем, суймеем. Энди уа кёресе, бирледен аман джашамайбыз,— деб, Зайнаф къызыны таралгъан джюрегин джабсарыргъа кюрешеди.

Бюгече киеу нёгерлени кёргенли уа Джансурат бютюн да бек джылайды. Кесин да къачыб кетмесин деб, бир отоуда эки къатын бла къызла сакълайдыла. Къатынладан бири, Джансуратны къатына олтуруб, къызын къызаргъан кёзлеринден джыламукъланы джаурукъ къыйыры бла сыйпай, аны сабий башчыгъын ёшюнюне къысыб, джумушакъ чачын сылайды.

— Энди гитче къызчыкъ туююлсе, келишликде кесинги джюрюте билирге, хар адетни тутаргъа, къайынларынгы, эринги намысларын джюрютюрге керексе,— деб, ол Джансуратны юйретирге кюрешеди. Алай къатынны айтхан сёзлеринден бири да къызын къулагъына кирмейди.

Танг атаргъа къызчыкыны кийиндирдиле. Аны юсюнде узун дарий джыйрыгъы, аякъларында сары сахтиян чурукълары, чилле чындайлары, башында гюлмендиси, аны тышындан'а чомпал джаулуугъу барды.

Тишируула, къауум-къауум болуб, къыз отоугъа киредиле, ахшы джолгъа деб, къызын къучакълаб чыгъадыла. Джансурат'а, арыкъ билекчиклери бла анасыны бойнундан къысханлай, айырылыргъа унамай, джылайды. Анасыны кёлю толгъанды. Былагъа къараб, къалгъан тишируула да сыйытха джыйылгъанча турадыла.

Киеу нёгерле, орайда айтыб, отоу аллына келдиле. Бир бёлекден къызын отодан чыгъардыла. Киеу нёгер-

леден бири аны, кѳуш тауукѳ балачыкѳны сѳрмегенча, сермеб алыб, элтиб ат арбада джастыкѳгѳа олтуртду.

Кѳобуз согѳуб, орайда айтыб, киеу нѳгерле орам бла эишге атландыла. Орамны бек тар джерине узун агѳачны кѳнделен салыб, шаурдатлыла киеу нѳгерлени алларыш тѳйдыла. Алагѳа бир бѳлек сом тѳлеб, киеу нѳгерле элден чыкѳдыла. Сабийчикле, чаукалача кѳычыра, ала-ны ызларындан бир кѳычырым тенглиге чабдыла.

Тюш ууахтыда киеу нѳгерле, Кѳоспартыгѳа джетиб, Бекмурзаланы тыгѳырыкѳлары бла ѳрге орайда айтыб тебредиле.

Юйден бир кѳауум адам чыгѳыб, ахшы кюнде, огѳурлу келин болсун деб, кѳабакѳ эшикни кенг ачдыла. Келинни сууукѳ отоугѳа кийириб, мылы тартхан мюйюшде джабыу тюбюне сјудиле. Кѳызла, чепкен сокѳгѳанча, бир бири ызларындан келиб, келинни кѳучакѳлайдыла. Арбазда уллу той барады. Келин'а, бети да саргѳалыб, джабыу тюбюнде турады.

Кече ортасында, адамла юйлерине джайылгѳандан сора Адрахманны отоугѳа келтирдиле. Кѳыз бла джаш кеслери кѳалгѳанларында, Адрахман, не айтыргѳа билмей, чалдишге кирген айѳу кибиб, отоу ортасында арыбери атлайды. Джансурат'а, кѳушдан буюкѳгѳан тауукѳчукѳча, джабыу артында мюйюшге кѳысылыб кѳалтырайды.

Адрахман, сабий кѳызчыкѳны джюрегин не сѳз бла джабсарайым, деб кѳб сагѳышланды, сора джабыу алына акѳырын барыб:

— Эй ариу кѳыз, атынг да Джансурат ушайды, былай бери чыкѳчы! — деди.

Кѳыз чыкѳмады, сууукѳ мюйюшге бютюн да кѳаты кѳысылды. Адрахман, арба арышла кибиб, узун бутларыш кенг салыб, джабыу кѳатында бираз сјуелди, сора мазаллы кѳоллары бла джабыуну бир джанына тартыб сары кѳашланы тюбюнден кѳарагѳан тѳгерек кѳк кѳзлерин Джансуратха джандырды. Чыракѳ аз-маз джа-

рытхан отоуну ичинде ол мазаллы сары кишини кѳргенинде, Джансурат кьалтырагъан кьоллары бла мылы кьабыргъадан тутаргъа кюрешди.

Адрахман, аны ол халын ангылаб, чертлеуюк чыбыкчыкъ киби, инчге билекчигинден тутуб, джабыу тюбюнден чыгъарды. Онбешджыллыкь кьызчыкъ Адрахманны кьолтукь тюбюнден ѳрге бармайды. Сары киши не бек кюрешди эсе да, Джансуратны сѳлешдиралмады. Бираздан кьызчыкъ, тюш кѳрюб уянган сабийча, кьалтыраб, д жылаб тебреди.

— Джансурат, ариу кьызчыкъ, неге д жылайса? Малыбыз кѳб! Ырысхыбыз кѳб! Мен сени кьыйнамам,— деб, Адрахман аны, гинджичикнича кѳтюрюб, шинтикге олтуртду, кийимчиклерин тешди... «Оллахий, Саниятны кьатында уа бу бир зат да туююл кѳреме» деб ойлады.

Эртденликде биягъы джабыуну тюбюнде сюелиб тургъанлай, Джансуратны кѳзлери кьарангы этиб, д жыгъылды. Ундурукъгъа джатдырыб солутур орнуна, аны кьатында тургъан кьыз, Адрахманны анасындан эркинлик алыб, джабыу тюбюне бир эски агъач шинтикчикни келтириб, Джансуратны анга олтуртду.

Эки — юч ай озгъандан сора Джансуратны саулугъу осал болду. Анга да кьарамай, Зарият келинге не кьыйын ишни да береди. Келин ишлеялмай амалсыз болса уа, «Бодуркъу киби, сен не затха джарагъан адамса?» — деб урушады, кѳзюн ѳрге кѳтюртмейди.

Бир кюн Зарият, Адрахманны аш юйге чакъырыб, бурнун да терк-терк тарта, айтды:

— Бир аллах, мен энди кьартма, ол тѳшек болуб турсун деб келтирмегенме. Аурууум карнына, келин этерик джумушланы кесим этиб айланмасам'а, унамаз,— деб, Зарият бир джанына бурулду.

— Сора мен анга не айтайым? Мен танымагъан кьызны игиди дегенсиз да алыб келгенсиз. Энди уа, кьалай болса да, сен кесинг эт,— деб Адрахман юйден чыгъыб кетди.

Джансурат ичинден атасыны бла анасыны этген артыкълыкъларына чамланыб, къая ранда бекленген маралчыкъ кибик, кесини отоучугъундан чыкъмай, адамча ашагъаны, ичгени, сѣлешгени да болмай, бети да саргъалыб, урчукъ ийиреди. Анасы эки — юч айдан бир келсе уа, Джансурат, манга этерни сен этгенсе дегенча, кѣз джашларын бурчакъ-бурчакъ тѣгеди. Анасы да, ардан артха эри бла кесини терсликлерин ангылай, джангыз балааны термилгенине джюреги тарала, кѣб къол джаулукъну джибитгенди.

Бир бирде Джансурат, анасыны къатына джууукъ келиб, узун кирпиклерин эншге ийгенлей:

— Анам, мен мында андан кѣб туралмайма. Биргенге элте бар. Элмесенг да, кесим къачыб кетерикме, — дей эди.

Зайнаф'а: — Андан эсе уа биз барыбыз да бир кюнлюк болайыкъ. Аллай айыблы затны башынга къалай келтиресе? Атангы, анангы тышына чыкъмазлыкъ этериксе, — деб уруша эди. Ичинден'а: «Бир аллах бу бизни кюнлюбюзню бир къарангы этмеги эди, кюнден кюнге эриб барады», — деб, кѣб сагъыш эте эди.

Бир джанындан — джангызлыкъ (эри ол болгъан джерге хазна джанламай эди), экинчи джанындан'а — къайын анасыны къатылыгъы Джансуратны башын сылхыр этгендиле, ол акъылдан шаша башлагъанды.

Бир кюн, сабий табаргъа ай бла джарымы къалгъанлай, Джансурат джалан башлай арбазгъа чыгъыб, чачы да тозураб:

— Ала этдиле манга бу ишни! Ой ала! — деб къычыра эди.

Аны ол халин кѣрген Зарият, чабыб барыб, къоншуладан бир къауум къатынны чакъырды. Ала Джансуратны тутуб, отоугъа элтиб, ундурукъгъа джатдырдыла. Джансурат'а, биягъыча къычырады.

— Шайтанлы болгъанды! Чабыб барыб, эфендини

чакъырыб кел, — деб, Зарият къоншу къатынны джиберди.

Эфенди быллай иште кесин кѣб сакълатмаучуду. Бюгюн да алтмыш беш джылы болгъан акъсакъл къарт, узун мор чепкенини дженглерин артха къайырыб, терлегени кѣрпе бѣркюню тубюнден саркъа, джетди. Отоугъа киргенлей, аны хыйлачы къара кѣзлери хар мюйюшню къармадыла.

Бары да бир кибик, секириб джерлеринден ѳрге тургъан къатынла бла саламлашыб, эфенди аузуна келгенини джаншай тургъан Джансуратны къатына чѣкдю, аны бетине къараб эснеди да, былай айтды:

— Джин зараны джетгенди. Аллахны налаты анга! Былай джаш адамчыкъды деб'а билмеем. Къоркъмагъыз, аллах айтса, мени дарманларым, дууаларым ол аллахны налатын хорларла. Зарият, бир суучукъ берчигиз, юфкюрген суу ичириб да кѣрейик.

Зарият аш юйден джерк бояугъа боялгъан аякъ бла суу келтирди. Эфенди, дууа окъуб, аякъ ичинде суугъа бир ненча кере тукюрдю, сора, джыйырылгъан къолун аякъ ичинде суугъа сугъуб, Джансуратны бетин сылады. Бираз тынчайыракъ болуб тургъан Джансурат, элгениб, эфенди таба къарады.

— Энди мени сангамы бергендиле? Андан эсе ѳлюб къалайым. Угъай, мен сени бла джашаяллыкъ туююлме. Сен кимсе? — деб, Джансурат ундурукъдан турургъа умут этди, алай къатынла аны джибермедиле. Эфенди, дууа окъуй келиб, Джансуратны бетине юфкюрдю.

— Энди, аллах айтса, игиге айланыр, — деб, эфенди кетерге тебреди. — Тамбла бирлени джибер, бир иги дууа хазыр этиб турурма. Бюгече уа тынчайыр, — деб, эфенди сакъалын сылады. Зарият, эфендини къолуна ненча сом эсе да тутдуруб:

— Къурлай къайтма, — деди.

— Къой, къой, Зарият! Неге къыйнала тураса? Мен Бекмурзагъа джанамы да аямам. Келинчикге уа джин

зараны джетгенди. Джинле бла кюрешген'а бек кыйынды. Андан сора кесим да ауруучума. Алай сизге уа келмей кыалай кыаллыгъем,— деб, эфенди, кьол азында ахчагъа кез джетдириб, кююн хурджунуна салды.

Зарият кыйтыб отоугъа киргенинде, кыатынла Джансуратны тутуб тыялмай кюреше эдиле.

— Сени джауунга бизге келген кюн келсин. Эшигиз биз джабылды, отубуз ёчюлдю. Бу аман «Раубазыны» аягъы босагъабыздан киргенли юйюбюзню ырысхысы кюруду, тынчлыгъыбыз, насыбыбыз да кыалмады,— деб, Зарият кыйгъы этеди.

— Кет аурунг, Зарият, аллахны келюн кюлдюрме. Бу сабий балачыкъ, мелек кибик, кимге не хата этгенди? Аны эшигин сиз бла атасы, анасы джабхансыз. Мен адамны кезуне айтыргъа сюйючюме,— деб эски ботасын белине кысыб айланыучу кыатын Джансуратны джанына болду.

— Сени джашынга аллах андан игисин бермесин да, сора ол заманда джырларса. Мени юйюмде болгъан ишлени кесим билеме. Хар ким кеси юйюню оноун этсин,— деб, Зарият кыалын тогъай кыашларын туюб, онг умбашын терк-терк кымылдата, отоудан чыгъыб, аш юйге кирди.

— Ол тели Зариятны этиб айланнганын керемесе?! Сабий кыызчыкны башын сылхыр этиб кыйгъанды. Ала бу сабийге кергюзтген зарауатлыклары ючюн джаханимге барыла. Э кыатынла, кююб кетмегиз, айыбды. Мени уа экинди намазым озуб барады,— деб кьарт Бидат, тыягъына да тыяна, отоудан тыншыкъчыкъды.

Эртденликде Зарият эфендиге адам джибериб, дууа келтирди, алай ол Джансуратха джарамады.

Бир белекден атасы бла анасы, ёгюз арба бла келиб, Джансуратны Шаурдатха элтдиле. Анда да кёб дууа

джаздырдыла, дууа суула ичирдиле, саусузну халы уа амандан аман бола баргъан болмаса, игиге айланмады. Бир айдан'а, сабий табалмай ёлдю.

17.

Бекмурзалары эллилеге юй алларындан тышына чыгъыб картоф салыргъа, ашлыкъ себерге, тау тюрлерине барыб отун этерге онг бермегендиле. Мында алапы этген артыкълыкъларына тишлерин кыжыратмагъан бир адам джокъ эди, алай акъылны бир этиб, халкъны къанлы джауларына къаджау сюер адам болмай тургъанды. Энди аллай адам барды. Асхат, полицайладан къачыб, къайтыб элге келгенли адамланы ичинде англатыу ишни бютюн да иги бардырады. Малкъар аузуну хар кыйыр элине джетиб, ышангылы джашладан кесине негерле джыя эди. Ол Къоспартыда артыкъ да кёб негер табды. Ала кёб затны кёрген Асхатны хар сёзюне да уллу эс буруб тынгылайдыла, байлагъа, бийлеге бой салмазгъа, керек болса уа, алагъа не хата этерге да юйренедиле.

Бир кюн 15-джыллыкъ джашчыкъ Бекмурзаланы агъачындан аркъасы бла отунчукъла кётюрюб келгенлей, къалауур тутуб, аны туююб ырхым этиб джиберген эди да, ол джашчыкъ андан тюзелмей ёлюб кетгенди. Аны хапары битеу Малкъар аузуна джайылгъан эди. Къоспартылыла уа, тёзюмлерин тауусуб, Бекмурзаны агъачын кырыргъа хазырлана эдиле. Арыкъдан боюн тамырлары кёрюне айланган къарт Чокай ол ишни башламчысы болгъанды. Эллиле бла Асхат кеси да кёб сёлешгенди.

— Сиз халкъгъа англатыгъыз, биз бирлешиб, барыбыз да бирден чыкъсакъ, Бекмурзалары бизге бир зат да эталмазла. Кесибизни былай хиликгя этдириб джашагъандан эсе, ёлсек игиди. Тынгылауну басыб турсакъ, ала бизни аярыкъ туююдюле. Тамбла къалыб,

бирсиюн балтасы болгъан балтасын, быхчысы болгъан да — быхчысын алыб, эртденликде эртде къая тюбюнде Бекмурзаланы агъачы таба джыйылсынла. Мен да анда боллукъма, кесим биринчи терекни адуруб, къалгъанлагъа юлгю кѣргюзюрме,— деди Асхат нѣгерлерине.

— Тюз айтаса! Аллах ыразы болсун! Бизге айтыр адам джокъду ансы, аллай ишге уа эртдеден да таукелбиз,— деб джыйылгъанланы бир къаууму Асхатха ыразы болдула.

Эллиледен бири уа, туруб:

— Оллахий, Бекмурзалары бизни кибик кѣблени кѣргендиле. Биз алагъа зат да эталмакъ. Аланы кючлери уллуду,— деди.

— Тейри, къоркъуулу ишни башлагъансыз. Бирлени сабийлерин ѳксюз этерге айланасыз,— деб, дагъыда биреу сѣлешди.

— Бизни бла чыгъаргъа къоркъгъан киши биз къайтхынчы къатыныны этек тюбюнде бугъуб турсун,— деб, къарт Чокай аланы айтханларын хиликгя этди.

Джыйылгъанланы асламы Чокай бла Асхатны оноуларына ыразылыкъларын билдирдиле...

Асхат, орта кюн эртденликде эртде туруб, «Оноу бошуна этилгенлейми къаллыкъ болур, огъесе халкъ, аны ангылаб, айтылгъаныча, агъачха чыгъарыкъ болурму» деб, къонакъбайларыны бир уллу балтасын да алыб, эл башына чыкъгъанында, танг алада экеу-экеу, ючеу-ючеу болуб, сыртха ѳрлеб баргъан адамланы эследи.

«Халкъыбыз а къоркъакъ халкъ туююлдю, тюз джолгъа салыр, бирлешдирир адам болса, джюз джылла бла халкъны къанын ичиб келген байлагъа, бийлеге къаджау сюеллигине ишек джокъду. Бюгюн да бир чимдиб кѣрейик, къара халкъны кючюн мурдарла бир сынасынла» деб, Асхат, ичинден, халкъны бирлешгенине къууана эди.

Бир кесекден Асхат, эски къара чепкенини этеклерин белбаууна сугъуб, балтасын да умбашына салыб, чум

тыягына тыяна, алгъа кынгыр болуб баргъан бир адамны ызындан джетди.

— А-а-а, Чокай кёреме! Джол болсун, алан! — деб саламлашды Асхат.

— Ой, сау бол, эгешден туугъан! — деди Чокай.— Ол анда ёрлеб баргъан къарелдилени кёремисе? Халкъ байлагъа не хата этерге да угъай демезлигин мен эртдеден билиб тура эдим. Алгъа кёб адам ётгенди. Мен терк баралмайма. Ары алгъа джетиб, биринчи терекни кесиб аударургъа мурат эте эдим да, артха къалыб къалдым. Ант этеме, Асхат, бу иги оноу этилгенли эки кечени да кёзюме джукъу кирмегенди. Манга энди бир 80 джыл толгъанды, Бекмурзаланы халкъгъа кёргюзтген кыйынлыкъларын менден иги киши билмейди. Къул бла бий айырылгъынчы ала къулларына бек уллу азаб кёргюзтуб тургъандыла. Ма бу къанлы къаланы ишлегенде да, ала, джалангач халкъны джегиб, тау артындан аркъалары бла тытыр ташытыб аны къалай къалагъан хапарларын мени атам айтыучу эди. Ол замаанда тау башларында аякълары, къоллары юшуб, кёб адам халек болгъанды, кёбюсю уа бугъейлеге кетиб ёлгенди. Бираз солуюкъ, Асхат, арыдым,— деб Чокай, терк-терк солуй, бир сыйдам кёксюл ташны юсюне чёкдю.

— Сен, Чокай, бош кыйналаса! Джашыракъла барсала да боллукъ эди,— деб Асхат Чокайны джанына олтурду.

— Алай'а, эгешден туугъан, тёзаламамы? Ёрге чыкъгъан кыйынды ансы, алыкъа балта уа кёбню сынагъан къарт къоллада иги ойнайды, джашладан артха къалмам,— деб, Чокай уллу, берчли къол аязларын Асхатха кёргюзтдю.

Агъачха джетгинчи Асхат бла Чокайны кёб адам озду. Барыны да бетлеринде таукеллик эслене эди. Чокай бла Асхат тау тубюне джетгенлеринде, джюзден артыкъ адам бир джерге джыйылыб, ушакъ эте тура эдиле.

Асхат, ала бла саламлашыб, бары да эштирча, бир ташны башына миниб:

— Къарындашларым, биз бюгюн уругъа келген сунмагъыз. Элде Бекмурзаны бир къауум шапалары аллай сѣзчюкле айтыргъа да болурла. Аладан къоркъуб, гырджын биширирге отун табмай тургъаныбыз боллукъду. Биз да башыбызгъа бѣрк киебиз.

Росейде бусагъатда тенглик ючюн, артыкълыкъланы къоратыр ючюн кѣб къозгъалыула барадыла. Ленин деб энтген болурсуз, аны юсюнден мен айта тургъанма. Ол халкъны байла, бийле бла къореширге, сауут алыб алагъа къаджау чыгъаргъа чакъырады. Биз да тынгылаб турмай, кѣб джылланы къаныбызны ичгенлеге къаджау сюелирге керекбиз. Алайды да, къоркъмагъыз, биз байладан кѣб да къарыулубуз.

Сора къарт Чокай туруб, эки къолуна да тюркюрюб:

— Ой, аман джашла! Къарт Чокай бюгюн сизге кишилигин кѣргюзтюр,— деб, бир базыкъ нарат терекни кесиб башлады. Джашла бары да агъач ичине джайылдыла, тийре балта тауушдан толду.

Тюш ууахтыда Адрахман, юч нѣгери бла, халкъ агъачны къыра тургъан джерге келди.

— Сизге быллай законсуз ишле этерге ким эркинлик бергенди? — деб ол бир узун санлы кишини аркъасына къамчи бла урду, секириб атдан тюшюб, аны балтасын сыйырыб тебреди.

— Тохта, Адрахман, хыны этме! Агъачны къырыргъа мен эркин этгенме,— деб Асхат, джашны аллында сюелиб, аны огъурсуз кѣзлерине джютю къарады.

— Да тейри, Атабай улу, атангы мюлкюнеча бош оноу этесе, санга уа эртдеден къаныбыз къайнаб турады. Хар заманда да къачыб къутулуб'а турмазса,— деб Адрахман кѣзлерин бир джанына бурду.

— Бу агъач бусагъатха дери сени атангы мюлкю болгъан эсе, энди уа ол битеу халкъны болурун тийишли кѣребиз. Манга къаныгъыз къайнай эсе уа, этеригиз-

ни аямагъыз! Сизге андан кѣб тѣзаллыкъ туююлбюз,— деди Асхат.

— Бусагъат агъач кыргъанны тохтатыргъа буйрукъ бер! — деб, кычырды Адрахман.

— Кыйынынгы аллах сууабха джазсын! Аллай буйрукъ ингирде берилликди,— деб Асхат Адрамханны айтханын хиликгя этди.

— Къулдан туугъан къул,— деб джаш герохуна узалыргъа тебрегенлей, Асхатны мазаллы джумдуругъу аны базыкъ бойнуна тийиб, ун къабчыкъны аудургъанлай, аудурду. Адрахман, къолундан герохун да тюшюрюб, тюб-баш бола, тик эншге къачды. Нѣгерлери да, атланы башларындан тутханлай, аны ызындан ашыгъышлы кетдиле.

— Эй, Бекмурза улу! Герохун унутуб бараса, къайт да ала бар! — деб, адамла Адрамханны ызындан къюлдюле.

— Ол бир заманда бизге керек болур,— деб Асхат герохун хурджунуна салды.

— Ой аллах ыразы болсун, не таб этдинг,— деб Чокай Асхатны къаты къучакълады.

— Къуру биз къоркъуб турмай, ала да бизден бир элгенсинле,— деб Асхат, мазаллы балтасын да алыб, ишлей тургъанлагъа къошулду.

Этген ишлерине къууана, бир бирине лакъырда эте, ингирде адамла элге къайтдыла. Экинчи кюн эшеги болгъан — эшеги бла, ёгюзю болгъан — ёгюзю бла барыб, кырылгъан агъачны элге ташыдыла.

Халкъ бирлешиб чыкъса, байла бла бийле анга джукъ эталмазлыкълары белгили бола башлады.

18.

Бир эртденликде Бекмурзаланы джумушчусу сокъур Баттай, Сарбийлагъа келиб:

— Э-эй, юйде ким барды? Былай бир чыкъчыгъыз — деб арбаздан кычырды.

Юйден Саният чыккыды.

— Саният, бюгюн ананг да, сен да Бекмурзаланы сабанларына барыргъа керексиз,— деди ол.

— Анам ауруб джатады, мен'а ёлтюрюб кьойсала да барлыкъ туююлме, кесибизни сабанчыгъыбызны оруб да бошайлгъыем,— деди Саният.

— Да эштмедим деме, артда табсыз болургъа тюшер,— деб Баттай, кёзюн да кьол джаулугъу бла сюрте, кетди.

Саният, джатыб тургъан анасыны къатына барыб:

— Анакам, ала бизге экинчи адам джибергинчи кетейим да, сабанчыкъны орайым,— деди.

Фатимат, бота бла джабылыб тургъан башын ачыб, мутхуз кёзлери бла Саниятха къарады:

— Къой, кызым, къой! Аланы кесинге кьозутма. Артда джюрегизбизни аурутурла, бар да бир аз ишле,— деди.

— Анакам, сен ёлмегин, союб, этими ашасала да, бир кюн алагъа ишлерге чыкъмам. Энди ала мени немми аллыкъдыла? — деб, Саният анасыны арыкъ кьолларын уппа этиб, боз чачын ботаны тубюне джыйышдырды, сора эски тонну аны юсюне таб джабыб, арпа гырджынчыкъ бла суу кьошулгъан айранны алыб, юйден ашыгъыулу чыккыды.

Саният сабанларына джетгенде, кюн Глашланы башы кызыл къаядан иги кесек ёрге кётюрюлюб, Къоспарты башы сыртлада сабан оргъан адамланы эриусюз кыыздыра эди.

Тюш ууахтыгъа дери Саният къаты ишледи. Кюн бек кыыздыргъан кезиуде уа, бир бийик кёк ташны салкынына олтуруб, ауузлана башлады. Бир кесекден ташны бирси джанындан Адрахман чыккыды.

Ол, эртденликде сабаннга чыккыгъан кызыланы ичинде Саниятны кёрмей, сокъур Баттайгъа соргъанды. Адамланы ишге ашыргъандан сора уа, Сарбийланы сабаннга келгенди.

Саният, Адрахманны кѳргенлей, кѳолунда гырджын бурхуну да, кѳошунчукъну да джерге атыб, секириб кѳобуб, кѳачаргѳа умут этди. Адрахман'а, аны акѳылын ангылаб, сермеб билегинден тутду.

— Джибер! Бусагѳат джибериб кѳой! — деб, Саният Адрахманны уятсыз кѳзлерине кѳарады.— Бир уллу киши, бетинге уялмаймыса? Санга адамса деб кѳатын келтиргендиле, сен'а мени ызымдан болуб айланаса.

— Кѳачмаз эсенг, джибереме,— деди ол.

— Кѳачыб'а кѳайры кѳачама, мен ишлерге келгенме,— деб Саният тартыб билегин ычхындырды.

— Биз сизни кѳулдан эркин этгенбиз, сиз'а бир юч — тѳрт кюн ишлерге эрингенми этесиз? — деб, Адрахман кѳызгѳа кѳзлерин джандырды.

— Сиз бизни закон бла эркин этгенсиз ансы, — деди Саният, — бир аллах, этибизни ашаргѳа да угѳай дерик тѳйюлсюз.

— Саният, закон да, джер да, суу да, мал да — бизникидиле. Ёлтюрюрге эркин тѳйюл эсек да, тѳерге, ишлетирге уа эркинбиз, — деб ышарды Адрахман.

— Бир аллах, ёлтюрюрге да угѳай демейсиз. Ахматны сиз ёлтюргенсиз, — деди Саният.

Адрахманны бети тюрлениб:

— Ахматны ким ёлтюргенди? Сен манга ишекли болгѳанынгы кѳоярыкъ тѳйюлмюсе? — деб кѳычырды.

— Аны сен ёлтюргенинге, аллахны бирлигине ийнанганлай, ийнанама, — деди Саният.

Адрахманны кѳзлерине, кѳутургѳан итни кѳзлеринеча, кѳан чабыб, ол Саниятны джыягѳына уруб аудурду. Кѳоба келгенлей, дагѳыда табаны бла урду. Билегинден тутуб, кеси таба тартыргѳа умут этгенлей, Саният, аны кѳолундан кѳабыб, ычхынды да, кѳачыб юйге келди, джылаб, хапарны анасына айтды.

— Кесинглей бир джары барма дегенем да. Мен аякъ юсюме сюелгинчи чыдасанг не боллукъ эди? Сен кесинге бир хата этдирлигинги билеме. Бу не сейир

ишиди, не алааматды, — деб, Фатимат да джылады. — Бир аллах, не айтырыкъ эсе да, шериатха бармай ама-лым джожьду. Ол аллахны къуллугъун этген адам бизге да болушур.

— Къой, анам, къой! Бир джары да барма! Къаргъа къаргъаны кезюнюмю чыгъарады? Ала бизни кибиклени тарыгъуларына къарарламы дейсе? — деди Саният.

— Угъай, анамы джаны ючюн, игирек болгъанлай бармай къаллыкъ туююлме. Дин иеси, Меккягъа, Мадинагъа барыб келген адам, аллахдан къоркъмай, терликини этмез, — деди Фатимат...

19.

Эки ыйыкъдан Фатимат аягъы юсюне кетюрюлдю. Бир эртденликде уа, джамаулу къара джыйрыгъын да кийиб, эски ботасын да къысыб, эфендиге кетди.

Фатимат эфендини юйюне келгенде, ол арбазда олтуруб, минчакъларын санай тура эди. Аны къатыны уа, бир кёрпе ботаны башына, бирин'а белине къысыб, эллиле питирге келтирген мирзеуню кийизлеге джаяды.

Эфенди Фатиматны кёргенде, дууа джаздырыгъа келген сунуб, бек джарыкъ болду. Ол сол къолу бла минчакъланы санагъанын тохтатмай, онг къолу бла узун чал сакъалын сылай:

— Кел, кел, Фатимат! Джууукъ бол! Аурухсунган этген болурса ансы, бетинг бек аманды. Олтур былайчыкъгъа, — деб, ашыгъышлы къарады.

Фатимат тарыгъыуун онгсуз башлады:

— Бир аллах, эфенди, ауругъан да этгенме, — деди, — алай шендю санга келген джумушум'а аны юсюнден туююлдю.

Эфендини кез джилтиплери мутхузландыла. Олсгъат бетинден джарыкълыкъ думп болду, аны мангылайында терен ызлыкъла бир джерге джыйылдыла.

узун къашлары кёзлерине тюшдюле. Ол, джумушакъ тауушун тюрлендириб:

— Тынгылайма, не керек эсе да айт, — деб, бетин Фатиматдан бир джанына бурду.

— Эфенди, къорунг болайым, санга тарыкъмасакъ, кимге тарыгъайыкъ?! Сен, аллахны тюз къулу, биз хариблеге бир оноу этерсе деб келгенме. Бекмурза улу Адрахман башыбызны суугъа атарыкъ этгенди. «Къызыгъызны манга бермей амалыгъыз джокъду. Ариулукъ бла болмаса, аманлыкъ да кёргюзтюрме», — деб джаныды. Энди ол'а тюзмюдю, къорунг болайым? — деди Фатимат.

— Да, Фатимат, мен Адрахманны бек уста таныйма... Ол сени къызынгы къалай тилегенди? Ётюрюг'а айта болурмуса? — деди эфенди.

— Эфенди, мен къарт адамма, манга ётюрюк айтыргъа ушамайды. Аллах бла къаргъанама, Адрахман юйюбюзге джюрюб, джашаусуз этгенди. Эки джыл мындан алгъын'а ол Аминатны келечиге да джиберген эди. Къыз кеси уа бойнуму кесиб къойсагъыз да, этер ишим туююдю, дейди. Сора, къорунг болайым, айт, не этейик? — деди Фатимат.

— Тоба астофюрулла! Ол не тукъум ишти?! Мен Бекмурза бла сёлеширме, — деб, эфенди шинтикден турду.

— Аллах ыразы болсун, кетейим. Къорунг болайым, унутмай, бизге ол ахшылыкъны эт! Санга борчлубуз, унутмакъ, — деб Фатимат арбаздан чыкъды...

Юйге джетгинчи Фатимат кёб тюрлю сагъышха кирди: «Аллах бирлени байгъа, бирлени уа джарлыгъа деб джаратханды», дейди эфенди. Ол аны кертими айта болур? Да эфенди, аллахдан къоркъмай, ётюрюк къалай айтыр эди? Сора ол'а тюзмюдю? Аллах'а бирлени ойнаб-кюлюб, не суйселе да ашаб, ишлемей джашаргъа, бирлени уа кюнлерин аман бла кетерирге деб не ючюн джаратхан болур? Тоба астофюрулла, аллахны кёлю

кюлмесин», — деб аллахдан, эфендиден кьоркьургъа юйреннген Фатимат, тобагъа къайтыб, башына келген тюрлю сагъышлары кетерирге кюрешди.

Къайдан эсе да къара булутла чыкъдыла... Фатимат юйге джетерге джауун аз-аз тамыб башлады.

— О-ох-ох-ох, — деб, Фатимат ундурукъгъа тыянды. Саният тышына чыгъыб къайтды да:

— Анам, кёк битеу къаралгъанды, джауун кёбге барыргъа ушашлыды. Энди юйюбюзню таммагъан джери къалмаз. Теркирек азыкъ этиб къояйым, — деб, юйню бир мюйюшюне къаланыб тургъан къауураладан алыб, от тамызыб башлады.

— Бу эски, чириген юйле къурурлукъ джуртла болсунла, аз да джауунну тыймайдыла. Бекмурзаланы мал орунлары бизни юйден'а къайда игидиле! Аланы башларына аман кюп келсин, дагъыда бизсиз болмайдыла. Кет аурунг, э къыз, энди алагъа ишге деб адам келсе, мен кесим барыб ишлемесем джарамаз. Эфенди да алай айтханды, — деди Фатимат.

— Анам, аягъынг юсюнде кюшден тураса, ишлерге уа къалай мурат этесе? — деб сейирсинди Саният.

— Да не этейим да, къызым? Сапга кьоркьгъандан айтама ансы, менде бир тауукъ балада болгъан къарыу джокъду. Олтургъан джеримден къобсам, эки кёзюм къарангы окъуна этеди, — деб кючсюндю Фатимат.

Экинди ууахтыгъа сакъ джауун джаууб башлады.

— Къызым, ундурукъну терезе тюбюнден кенгирек кетер ансы, болгъан джибирикди, — деди Фатимат.

Фатиматны джашчыгъы Ахмадия, эски къысха тончугъун юсюне къаблаб, эки аякъчыгъы да сууукъдан кёгериб, отчагъада олтурады. Ол, бурунчугъун да терктерк тарта, сорду:

— Анака, атака бла Хасан'а нек келе болмазла? Кеслери да джибиген болурла. Кечге къалсала, кьоркъмай къалай келликдиле? Ала келлик джолда бёрюле болуучумудула?

— Угъай, джашым, угъай, — деди Фатимат...

Бираздан, юслеринде бир халычыкълары да къалмай джибиген Сарбий бла Хасан юйге кирдиле. Ала экиси да, тешиниб, къургъакъ эски-бускуларын кийдиле.

— Тоба астофюрулла! Кюз артында быллай къаты джауун болмаучу эди, бу не аламатды?.. Хасан, бираз джылындынгмы? — деб, Сарбий джашы таба къарады.

— Джылындым, алай шѐндю, ата, бир джылы шорпа ичсем'а неден да сюерем, — деб ышарды Хасан.

Хасан, отчагъада тобукъланыб, аз къабына башлагъан сыгын отну, эки кѐзю тютюнден толуб, къызаргъынчы юфгюрдю. От джанганлай, Саният, арпа ундан как этди да, аны кѐк тузлукъ бла барына да берди. Ахмадия уа, тузлукъ бла как ашамайма, деб джылады. Саният анга юй башына тагъылыб, юсюн къурум басыб тургъан ич джауну бир гыртчыгъын эритиб, какны ортасына къуюб узатды.

Бары да ашаб бошагъандан сора, Фатимат Сарбийге сорду:

— Ол къарт къатын къалай турады? Сабийле да сау саламатмылла? Бираз къургъакъсыгъыз деб тынгылаб тура эдим.

Сарбий бла Хасан, кеслерини кюз арты ишлерин бошагъандан сора, Джарашкъыгъа барыб, Сарбийни ѐксюзле сакълаб тургъан эгечини ишчиклерине болушуб къайтхан эдиле.

— Гошай, хариб, хайт деб турады, алай кичи джашчыгъы Салых чечекден ауругъанды да, бир кѐзюне акъ тюшюб къалгъанды. Аланы элинде бусагъатда кѐме да джюрюйдю, — деди Сарбий.

— Оу кюнюм, аллах сакъласын, мени Ахмадиям да алыкъа кѐме этмегенди, — деб, Фатимат къайгъыгъа къалды.

Бир ай джарымындан кѐме аланы элине да джайылыб, Ахмадияны ауурлугъун'а киши да билмей эди.

Ахмадия кѣмеден ауруду. Фатимат, кече кюн да аны къатындан кетмей, кѣб кыйналды. Далхатны къатыны уа кюн сайын сютчюк, айранчыкъ келтириб турду. Ахмадия бир ыйыкъдан игиге айланды.

— Бислимат, джанынга къурман болайым. Аллах кѣргенден, сен болмасанг, Ахмадияны биз ёлюмден сакълаяллыкъ туююл эдик, — деб, Фатимат Далхатны къатынына ыразылыгъын айтыб да бошамай эди.

20.

Бир кюн тюшден сора межгитни сакълаучу акъсакъ Тахир салах кычырды. Адамла, чорбат башларына чыгъыб, ким ёлгенин билмей, тѣгерекге къарайдыла. Бир бѣлекден тишируула, бир бири ызларындан тизилиб, эфендини ююю таба къайгъы сѣзге тебредиле. Эфендини ёлгенин Фатимат да билди.

«Кюню кзурурукъ, бизни юсюбюзден Бекмурза бла да сѣлешмегенлей ёлдю да къалды. Ышанганым ол эди да, энди уа не этейим?» — деб, къайгъы сѣзге тебреди. Сарбий да, ашыгъыулу кийиниб, дууагъа кетди. Фатимат, къайгъы сѣзге джыйылгъан тишируулагъа кшошулуб, кесини юй кыйынылыкъларын, Саниятха этилген артыкълыкъланы эсине тюшюруб, кѣб джылады...

... Эфенди ёлгенден сора бир — эки кюн озуб, адамла ныгъышда аны юсюнден ушакъ бардырадыла. Къартладан бири кѣк ташха олтуруб, минчакъларын санай, былай айтды:

— Эфенди, хариб, аллахны сюйген кзулу, бир адамы да кыйынамай, замансыз ёлюб къалды. Аллах джаннетли этсин, иги адам эди, кѣблени аджалдан къалдыргъанды. Кеси да, адамгъа дууа джассам, ауругъан этнучюме деучю эди да, анга аллай бир джин зараны иш джетген болур эди ансы, башха ауругъаны барды дерча туююл эди. Джаннетли болсун.

— Джаннетге ол баргъанлай биз баргъаск. Аны орну анда эртдеден хазыр болур, — деди аны къатында олтуруб тургъан чолакъ къарт.

Керти сёзню джашыра билмеген къарт Шауай, тынгылай кетиб, айтды:

— Сизни айтханыгъызгъа тынгылаб турама да, эфенди бир заманда да гуняхлы иш этмегенинге ушаш джаншайсыз. Ма сен, эфенди кёблеге джарагъанды, дейсе. Муну ёлюмден къутхаргъанды деб бир адамны кёргюзтчю. Кертисиш айтсакъ, эфендиден гуняхлы адам джокъду. «Эфендини айтханыш эт, этгенин'а этме» деб бош айтмагъандыла. Аман джюрюмеген бир эфенди болмагъанды. Ол'а гуняхлы иш туююлмюдю? Элде ариууракъ тиширыу кёрсе, эфенди аны ызындан айла-ныб, ариу сёзле айта, хыйла кёзле сата, намысын сындыргъычы тёзмегенин кёзюгюз бла кёрмеген эсегиз да, айтыб эштгенсиз. Былайда айтыргъа тийишли туююлдю ансы, эфендилени юсюнден халкъ джарашдыргъан, кертиге ушагъан бир иги джомакъ айтырем. Сиз'а — эфенди, эфенди! деб турасыз. Мен кертини кёзге айтыргъа бек суюючюме. Аланы ораза тутмагъанлары да кёб болгъанды. Анса уа, аты айтылгъан Зулкъарний эфенди кече Оразбайланы Джагъафарны къатынына барыб тургъанлай, эри къошдан келиб, аны юйюнде табыб, туююб, ёлтюрюрге джетдиргенин ким билмейди? Сора эфендиге джаннетде орун не ючюн хазыр болургъа керекди? Аллах'а аланы кир ишлерин кёре болмазмы дейсиз? Аллах хар адамны этгенин джазыб тура эсе, эфендиге да джаннетде орун табылмаз. Сизни билмейме, мен'а алай ангылайма.

— Не уа, Шауай, сапга аллах кечмесин! Сени, аузунгча, акылынг да алай джютю болса эди... — деди къартладан бири.

— Оллахий, Шауай тюздю! Аллай эфендиле джокъму сунасыз? — деб, олтургъанладан бири да аны айтханын джаратды.

21.

Малкъар халкъы, эртде заманладан окъуна бирлешиб ишлеуге уллу магъана бергенди. Эки — юч джарлы, бир къош болуб, малчыкъларын бирге кютерге, сабанчыкъларын бирге сюрюрге, башха къыйын ишлени да бирге этерге кюрешгендиле. Ол'а кѣб къыйынлыкъ кѣрген малкъарлылагъа уллу болушлукъ бергенди. Бир бирге хурмет этген, къарыулуракъ къарыусузгъа болушхан тѣре эди. Ат, ѳгюз бериб, сабанларын сюрдюрюб, отун келтирирге болушуб тургъандыла. Юй ишлерге бир джарлыны да кесини къолундан келмегенди. Халкъ джыйылыб, агъачын ташыб, хунасын къалаб, башын джабыб, ичине кирирча эте эди. Байлагъа, бийлеге керек болса уа, ала, тилей турмай, элни арбаларын, ѳгюзлерин, адамларын да джыйыб, къаллай бир суйселе да ишлетгендиле.

Бекмурза, кюз арты ишле бошалгъандан сора, бир ыйыкъны эл тюбюнде айланыб, кюйген бауларыны орнуна джангы баула ишлетирге изеу джыяргъа кюрешди. Бир бѣлек джыл мындан алгъынча, айтханы закон болуб къалмагъанына аны джюреги атылыб къалады. Не адыргы этиб айланды эсе да, бир беш — алты адамдан сора анга изеуге чыгъаргъа киши унамады. Къайры барса да, «Ой сен къайнайса! Элиясны юйю тюшгенди, анга изеуге чыгъарыкъбыз», — деб къоя эдиле.

Элияс элни бек башында бир къарангы гытыда джашай эди. Къарт эшегинден сора ѳмюрде да хайыуаны болмагъанды. Ол да иеси джашагъан эски юйню бир мюйюшюнде тагъылыб туруучуду.

Бир кюн аны эски юйюню хунасы оюлуб, хырыклары эншге салыныб гитче сабийчигини бутуна да таш тюшюб сындыргъанды. Аны ол юйде джашарча онгу болмай къалгъан эди.

Бюгюн Элиясны эсине Далхат тюшгенди. «Ай, джа-

зыкъ Далхат, шендю сен элде болсанг эди, мен бу кыйынлыкъгъа тюшдюм деб джарсымаз эдим. Энди уа билмейме, манга сенича билеклик этер адам болурму?» — дей эди ол.

Кертиди, адамгъа болушлукъ керекли джерде Далхат кесин бир заманда да артха тартмагъанды. Аны огъурлулугъун эллиле энтда да унутмагъандыла, кыйын кюнлеринде уа ол аланы эслерине бютюн да терк тюшеди. Далхат тутулуб кетгенли аны къоншусу Сарбий, Асхат бла бирге, джарлыланы кемчиликлерине кез къарата айланады. Элиясны юю тюшгенде да, ол, эллилеге айланыб, ёгюзю, арбасы болгъанланы изеуге тилегенди.

Бекмурзагъа ишлерге унамай, Элиясны изеуюне чыкыгъан адамланы кергенде, байла бла бийле къара халкъны алгынча джегалмазлыкъларын ангыладыла. Аланы ол заманда Россейде болгъан къозгъалыула бютюн да элгендиредиле. Болса да, ала алыкъа кючлюдюле, джарлылагъа дерт джетдираллыкъдыла.

Бекмурза улу Адрахман, олсагъатдан ат бла Къашхатаугъа джетиб, агъачха оноу этген мыртазакъны къозутуб, Элиясха юй агъач бермей къайтарырча этди. Онбеш арбачы, эки кюнню керексизге кетериб, зат да келтирмей къайтдыла. Алай халкъны кючу уллуду. Бир кюнню ичинде окъуна элде Элиясны юйюне джетер чакълы агъач джыйылды, экинчи кюн'а юйню ишлеб, Элиясны сабийлери ичине кирирча этдиле.

Юйню башына топуракъ чыгъаргъан заманда Асхат къууанчын джашырмайды:

— Эй, аман джашла, хайт дегиз! — дейди. — Кёб къалмагъанды, бошайбыз. Бекмурзалары халкъны кючюн керсюнле, ичлери бир от болсун. Ала агъач бердирмегенликге, Элиясны юйдегиси къар тюбюнде къалмаз. Алагъа баш уруучу заман кете баргъанын билсинле. Хайдагъыз, джырлагъан да этейик, Бекмурзаны ачюдан ёлтюрейик!

Джырларын да бардыра, изеуге джыйылгъанла ингирге юнню башын джабыб бошадыла. Сора Асхат, адамланы барын да бирге джыйыб, сѣлешди:

— Багъалы эллилерим! Былайда кыйынлыкъгъа тюшген Элиясны унутуб кыймай, аны джарлы сабийчиклерин кѳууандыргъаныгъыз ючюн джюрекден ыспас этеме. Байла бла бийле джарлы халкъны бирлеше баргъанын энтда да бир кере кѳрдюле. Россейни шахарларында бла эллериндеча, биз да байлагъа, бийлеге къаджаулукъну къатыландырыргъа, энтда да аланы чимдиб-чимдиб кѳрюрге керекбиз. Сиз ыразы эсегиз, мен бир зат айтайым. Къара Сууда Алимьрзалары халкъ джюрюген джолну агъач ырбынга кысыб, ёзенни тѳгерегин хуна бла буруулагъанларын билесиз. Ол зат артыкълыкъ туюлюмюдю? Тардан эншге чыкыгъандан сора, айтыгъыз, жанларым, ёгюз отлатыр джер бармыды?

— Ай, аллах ыразы болсун! Тюз айтаса! Тюз айтаса! Къара Сууда аланы этгенлери керти да артыкълыкъды, — деб, джыйылгъанла Асхатны айтханына ыразы болдула.

— Мен ол затны юсюнден башха элдеде да сѣлешгенме, — дейди дагъыда Асхат. — Алимьрзаланы ол ишлерине ыразы болгъан адам джокъду. Мында болгъанланы мен кесибизникилеге санаб айтама: Къара Сууда аланы джуртларын бузаргъа оноу этгенбиз. Кесин эр кишиге санагъан малкъарлы, биз билдирген кюн, къолуна не балта, не салта алыб, джолгъа чыгъар. Хайдагъыз энди, сау кѳрюшѳйик, солугъуз!

Бир ыйыкъдан Малкъар аузунда джашагъан къара халкъ, къобуб, балталары, салталары, гетменлери бла Къара Суугъа джыйылды. Артыкълыкълагъа къанлары къайнагъан адамла, джол джанында хуналаны оюб, бурууланы аудуруб, джолну кенгертдиле. Ол кюн къара халкъ байлагъа, бийлеге кесин танытхан, аланы эслеринден кетмезча элгендирген кюнледен бири болду.

Экинчи кюн Нальчикден кюллукучула келиб, элледеходла джыйыб селешдиле. Къоспартыда да уллуход джыйылды.

Сарбий, эки къарт киши негери бла, сходха келгенинде, тюш ууахты болгъан эди. Кюн тыякъла джерни къаты кыздырадыла. Бир узун инчге, къарамыйыкъ киши, кезлюклерин да бурун кыйырына тюшюрюб, омакъ кюйюз бла джабылгъан столну артындан халкъгъа джийиргениб къарайды. Бир бирде уа ол, хыяр киби джылтырауукъ башындан узун бармакълы акъ кюлу бла чибинлени кыстайды.

Бираздан ол кюллукучу, ёрге турду да, стол артында сюелиб, кезлерин да кюллары бла ууа, къагъытны бир кесек окъуду да, аны бёлюб, тилманчха къарады.

— Бу арт кезинде тау элледеход, — деб башлады тилманч, — бираз кыйыгъыла чыгъадыла. Биз ол затланы кыйдан чыкъгъанларын билебиз. Халкъны тели этиб, кёб ауаралыкъла салыб айланган адамла бардыла. Ала кеслерине большевикле деб атагъандыла. Алагъа тынгылагъанла — шаша тургъан, тели, къарангы адамладыла. Къачан эсе да биреу, дуняда адамла бары да тенг болургъа, бир киби джашаргъа керекдиле деб, китабла джазгъанды. Энди уа Россейде да бир кяуумла, ол китабланы окъуб, халкъны башын аурутуб, кеслерин тутдуруб, башхаланы да хатагъа къалдырыб айланадыла. Падчыхсыз, байсыз, бийсиз не джашау боллукъду? Къара танымагъан къарангы адамла кыралны оноун къалай этерикдиле? Биз сизден тилейбиз, элде аллай тели ызгъа тартхан адам билсегиз, кесигизни алдатмагъыз, келиб бизге айтыгъыз. Аллай адамлагъа къошулуб, падчыхха къаджау баргъан адам болса, эштмедик демегиз! Бир кечгинлик болмаз. Байлагъа, бийлеге тынгылагъыз, ала айтхандан чыкъмагъыз!

Адамла чыгъыб айтыргъа къоркъсала да, ичлеринден а не этерге кереклисин ангылай эдиле.

Джыйылгъанладан бири, негерине айланыб:

— Бу джаш, баям, ары джанлы джаш болур, бахсанчылача чалыб сёлешеди, — деди.

— Хау, ары джанлы акъсюекледен болур, аман омакъды, — деди аны нёгери да.

— Сёлеширге суйген адам бармыды? — деб сорду тилманч. Эллиле бары да, тынгылауну бериб, къашларын туююб турадыла.

Бусагъатха дери къыздырыб тургъан кюн да, адамланы мудахлыкъларына къара кийгенча, булутну артына букъду.

— Мен бир эки сёз айтырыгъем, — деб Асхат алгъа чыкъды. — Биз, Малкъарны халкъы, бек сабыр адамлабыз, кеси къыйыныбыз бла джашайбыз. Қишини къыйынына къол джетдирирге да юйренмегенбиз. Алай, джюйюсханла, Бекмурзалары бла Алимурзалары халкъны джашауун алгъандыла, аякълары бла боюнларыбыздан къысыб, солуусуз этгендиле. Тюзюн айтсакъ, бир адамгъа аллай бир ырысхы, мюлк джетгенде, къалгъанла уа ашаргъа гырджын, отха салыр отун табмай тургъаны тюзмюдю. Угъай, энди биз аллай артыкълыкълагъа тюзюб тураллыкъ туююлбюз. Мен билеме, сиз бизни ачытыргъа келгенсиз. Алай халкъны къаны бютюн да бек къызарыгъына ийнаныгъыз. Бир заманда халкъны кючюн сынаб да кёрюсюз.

Тилманч Асхатны айтханын кёчюргенден сора, оруслу гузабагъа къалды, терк окъуна сходну джабды. Асхат а олсагъат адамланы къалынына ташайды.

Кетиб баргъанла: «Не этерге билмей тура эдик да, акъыл юйретдиле», — деб хиликгя эте эдиле.

Къарт Чокай, Сарбий бла бирге, чум тыягъына да тыяна, сходда айтылгъан затлагъа кюле барады:

— Ой, аланы юйлери кзурусун, башыбызны туман этерге кюрешедиле. Къара халкъны джанындан сёлешгенни телиге санайдыла. «Хан къошулмай джомакъ болмаз» дегенча, падчах, байла, бийле деб туралла. Сарбий, ол узунну, къара халкъ не окъуй, не джаза

билмейди, аланы аллах оноу этерге джаратмагъанды дегенин эштдингми? Бизни джашларыбызны да, аланы-кылача, бир окъутхаем! Большевикле, адамла бары да теиг болсунла, артыкълыкъ къурусун деб айталла дегенин эштдигизми? Аны уа терси айталла? Алагъа аллах ыразы болсун, бек тюз айталла.

Къартланы ызларындан келген ючеулен да сходну юсюнден ушакъ этедиле.

— Байлагъа тынгылагъыз, алагъа ишлегиз дегенлерин эштдигизми? — деб кюледи джашладан бири.

— Тейри, биз чий телиле окъунабыз. Алагъа тынгылаб не ёлгенибизни башына турдукъ, — деб чамландыла бары да...

Экинчи кюн Асхат бла Сарбий, бир къауум адамны да алыб, элlege барыб, сходда айтылгъан затла ётюрюк болгъанын, большевикле керти да халкъны насыбы ючюн кюрешгенлерин ныгышлада адамлагъа ангылатдыла.

Халкъ бираз кёз ачды. Бир-бир джигит джашла уа, байладан, бийледен къоркъмай, малларын, ырысхыларын сатыб, алагъа уллу хата салыб башладыла. Болса да, алыкъа власть байланы, бийлени къолларында эди, халкъны алагъа салгъан заранын артыгъы бла тёлетмей къоймайдыла.

Алимырзалары халкъны сюдге бердиле. Сюдню аллында адамла къоркъмай джууаб эте эдиле. Къоркъуб, буюгъуб, тийишли джууаб бералмай бир малкъарлы да къалмады.

Сюд Къара Сууда хуналаны багъасын халкъгъа артыгъы бла тёлетди, кёб малкъарлыны аты къара чёбге тюшдю.

Сюдню оноуу — байланы, бийлени власты болгъан къадарда джарлы халкъгъа тюзлюк болмазлыгъын, кеси къыйыны бла джашагъан адам зулмудан ычхынмазлыгъын туура кёргюзтдю.

Бир кюн Бекмурза арбазда, табчанны да кюн туууша тартыб, омакъ кюйюзню юсюне къуш джастыкъланы салыб, хурулдаб джукълай эди. Ол къабакъ эшикни къыстау къагъылгъанына сескениб уянды. Алай уллу быдырын кетюрюб, табчандан тюшгюнчю, Аминат, юйден чабыб чыгъыб, эшикни ачды.

Джалчы Адилгерий, арбазгъа киргенлей:

— Бек... Бекмурза къайдады! — деб къычырды.

— Не балах болгъанды? Нек келгенсе, итден туугъан? — деб, ачууланды Бекмурза...

Джалчы, къара къалпакъчыгъын да ууучуна къысханлай, Бекмурзаны аллында джыларгъа къалды.

— Айт, мындан кёб къанымы бузма! — деб къычырды Бекмурза.

— Бек-мурза, юйюбюзге къан джауду! Къая оюлуб, къойланы, адамланы да басханды! Барыгъыз! Зулкъарний да ёллок болур, — деб, Адилгерий кёзлерин къол аязы бла джабды.

— Аминат, Адрахман къайда эсе да таб да, бусагъат бери джибер. Мукай'а, эки атны да джерлерин салыб, хазыр этсин. Бу харам сийдик бир хылы-мылы затла джаншайды, деб Бекмурза, ашыгъыулу кийиниб, орамгъа чыкъды.

Джайгъы кюн кёз къаматады. Къоспартыдан къарасанг, Зына ёзенинде хурджели джыяргъа чыкъгъан сабийчикле чаукалача эсленедиле. Уштулу тарында акъ туман къая ыранлагъа, мамукъ джайгъанча, олтургъанды.

— Ата, не болгъанды? — деб Адрахман чабыб келди.

— Болгъанын сурама! Юйге кир да, осалыракъ кийимле кийиб чыкъ! Кёремисе, атла хазырдыла, — деди Бекмурза. Сора ол, арбазгъа кириб, сыйдам ташха джанындан аууб тургъан Адилгерийге къычырды:

— Аны, ёгюз кибик, аууб тургъанын кёремисе! Тур хайда, аллыбызда тебре. Не балах болгъан эсе да, бизни ары чабханлай джетдир!

— Бекмурза, мен сизни бла бараллыкъ туююлме, Чабыб келгенме да, кёлюм аман этиб турады. Солуялмагъанымы кёресе, — деди Адилгерий.

Бекмурза Адилгерийни къамчи бла урду.

— Тебрейим, марджа, тебрейим, — деб Адилгерий, сыдырылгъан тобугъу да къанай, ёрге къобду.

Адрахман келди да, атасы да, ол да Мукай келтирген атлагъа миниб, арбаздан чыкъдыла. Орамда Бекмурза:

— Мукай, сен мында хар затха кёз-къулакъ бола тур, — деб къычырды да, алашаны джюгенин бошлаб, быгынына чурукъ табанны джетдирди.

Адилгерий джалан аякълай джаяу, Бекмурза бла Адрахман'а аны ызындан атла бла джортханлай, элден чыгыб, Къоспартыны бла Мукушну арасы терен къолдан ёрге айландыла. Адилгерийни борбайлары къалтыраб, андан ары баралмай, джерге джыгъылды.

— Бу итни аман акъылын кёремисе? Къойларыбызны къаягъа басдырыб, кеси уа мында къалыб къалыргъа умут этеди! — деб, Бекмурза Адилгерийни джалан башына къамчи бла урду.

Адилгерий, аманны кеби бла, Мукуш сыртына ёрледди. Аны къулакълары шуулдаб, зат да эштмейди, джыягъы уа, къызгъан темирни юсюне салгъанча, кюеди-бишеди. Кёзлерине къан бютюн да бек чабханды. Джол да, джол джанында мазаллы кёксюл ташла да, къаяла да кёз аллында тегерек айланадыла, туманда аджашханча, къайры баргъанын, къалай атлагъанын да билмейди.

Джарашкы тубюнде бийик тик сыртха ёрлеген джолда Адилгерий, Бекмурзагъа айланыб:

— Елтюрюб къойсагъыз да, мындан ары бараллыкъ туююлме, — деди.

Джай кюн кыздырады. Адилгерийни кир кёлеги бу-сагъатда суудан чыкыган кибикди. Джолда кызыу ташла джашны джалан аякъларын кюйдюредиле.

Бекмурза бла Адрахман Адилгерийни, андан ары элталмай, туююб, ырмах этиб, аузундан, бурнундан къаны келе турганлай кююб кетдиле.

Кураннан сууну бойну бла ёрге бара, Бекмурза бла Адрахман алларына чабыб келген сары парийни эсле-диле. Бекмурза парийни чакырьды. Къуртакчулакъ парий, аны таушун эштгенлей, секириб Кураннан суудан ётюб, атлыланы къатында сынсыб, тау тюбю таба айла-ныб улуду.

— Къуртаны къайры айланыб улугъанын кёремисе? Энди ол бизни кюйла болган джерге элтмей амалы джокъду, — деб Бекмурза, атдан тюшюб, итни башын сылады. Ол'а акылы мор кёзлери бла къарт иесине къараб, аны кюллерын джумушакъ тили бла джалады.

Бекмурза бла Адрахман, Къуртаны да алыб, кюйчу кюшха келдиле. Алай ала анда бир адам да табмады-ла. Тёгерек оджагъада эки чыпынчыкъны юсюнде къа-зыкыгъа тагылыб турган чоюнну ичинде арпа как къатыб турады. Мулджарда эки эски кийиз кёрюнеди, чигинджиде бир джамаулу чепкен тагылыбды.

Бекмурза, кюшдан терк чыгыб, төгереди хуна бла бегитилген кюй орунга къарады. Анда да къара парий, акъ мангылайлы мазаллы башын эки аягыны юсюне салыб, кёзлерин кысыб джатады. Бекмурза, аны кёргенлей:

— Ма, Бойнакъ, ма! — деб кычырьды. Бойнакъ, башын да кётюрмей, кёзлерин ачыб, Бекмурза таба къара-ды да, иесин кёрмегенча, кёзлерин кысыды.

— Оллахий, Къуртаны да алыб, ёрге, тау тюбю таба чыгъаргъа керекди ансы, биз мында табарыкъ джокъ-ду, — деб Бекмурза атына минди.

Ала, суу бойну бла ёрге барыб, тау аягына джет-генлеринде, кюнню къарыусуз тыякълары, аланы баш-

лары бла учхалаб, Куранан сууну джылтырата эдиле.

Къайын чырпыланы ортасында къыртиш талачыкъ-гъа чыгъыб, атладан тюшюб, алагъа кишен салдыла, сора джаяулай таугъа ёрлеб башладыла. Парий да, алагъа къарай-къарай, алларында барады. Бир кесекден ала сюрюуден айырылыб тургъан къауум къойну табдыла, къалгъанлары да былайдан узакъгъа кетмегенлерин билдиле. Адрахман не бек къычырыб кюрешди эсе да, бир джерде да адам таууш эштилмеди.

— Джашы, ол тегерекге учуб айланганланы эслеймисе? Не бар эсе да, баям, алайдады, ары барыргъа керекди, — деб, Бекмурза бир къызыл къаяны тубюнде къушланы кёргюзтдю.

Ала алайгъа джетгинчи, дагъыда бир джюзге джууукъ къой табдыла. Арлакъда бир гитче суучукъ баргъан къолгъа къарагъанлай, анда-мында аууб, ёлюб тургъан къойланы кёрдюле. Чабыб барсала, Адилгерий айтханлай, къая тюшюб, бир талай къойну басыб тура эди. Бир алаша нарат терекчикни джанында уа, къара чачы бла сакъалы къаннга боялыб, эки къолу бла да кырдык юзюклени къысханлай Зулкарний джатады. Къойланы къалгъанлары уа кёрюнмей эдиле. Малланы сауларын бирге тийишдирдиле да, Бекмурза алайда къалды, джашы уа малланы къалгъанларын излей кетди.

«Бизге аллах нек чамланды? Бу палахны бизге нек берди?» — деб, Бекмурза сагъышланды. Бир кесекден аны эсине Ахмат тюшдю, сора элгениб, «Былайда уа Адрахман терс эди, мен'а...» деб олтуруб тургъан джеринден къобду, тыягъына тыяна, къолдан ашыгъыулу чыкъды.

«Адрахман, джашлыкъ этиб, адам ёлтюрдю эсе, аллах, мени уа не хатам барды? Кесинги бир тюз къулу-нгу нек джарсытаса?» деб, кеси кесине мур-мур эте, Бекмурза джашыны ызындан, къойланы да сюре, кетди.

Ала энтда да кьойланы бир кьауумун кьая тьобюнде табдыла, Зулкьарнийни да чырпыла ичинде букьдуруб, ингир кьарангыда кьошха тигеледиле. Кьойланы баугьа джыйышдырыб, кьошда от тамызыб олтурганлай, Бекмурза айтды:

— Джашы, Зулкьарнийни ёлюгон табханыбызны элде адамгьа айтма ансы, Ортай ёлгендеча, кебинлик, дууалыкь керекди, деб джаныбыздан этерле. Энди алгьынча тьойюлдю, элни адамын билесе.

— Тейри, ата, шёндю ол сен айтыучу заманладача болса эди, элни адамын бирге джыйыб, кьырыб кьоярем. Аллах айтса, ол заманла да келирле, — деди Адрахман. — Оллахий, ата, ач да болганбыз, джатайыкь да солуюкь. Чокайны да табмадыкь, эртденликде кьойланы кимге кьоюб кетерикбиз? Кьалама десенг, мында кесинг кьал, мен'а бир кюн да тураллыкь тьойюлме.

Адрахман, барыб, атланы да кьошну кьатына келтириб, мулджаргьа джатды да, чепкенин юсюне кьаблады. Бекмурза уа, чал башын да кьолу бла тутуб, кёб сагьышлагьа кире, иги кесек олтурду, сора отха да отунла атыб, джашыны кьатына тыянды.

Бекмурза эртденликде джашындан алгьа уянды. Терк окьуна абидез алыб, чепкенин тьобюне джайыб, намаз этди.

Бекмурза кьошха киргенде, кьабыргьа тешикледен ётген кюн тыякьла Адрахман джатхан мулджарны джарытыб тура эдиле.

— Джашы, тур! Заман болгьанды. Мен мында кьалайым, сен'а элге бар да, Мукайны бери джибер. Кьойлагьа ол кьарамаса, энди биз ышаныр адам джокьду. Ол аман Адилгерийни да биргесине ала келсин, — деди Бекмурза джашы уянганда.

Адрахман, атны да суу-салам этиб, Кьоспартыгьа джетгенде, эл тьобюнде кьабыр кьаза турган адамланы кёрдю. Джол юсюнде атын да тохтатыб, ким ёлген

болур деб, бир кесек турду, алай ол кябыр тюнене ата-сы бла ол кеси, ичин кюйдюрюб, ёлтюрген Адилгерийге къязылгъаны Адрахманны эсине къайдан келлик эди.

Адрахман юйге келиб, атдан тюшгенлей, Мукай элде джангы хапарны айтды:

— Тюнене ингирде ушкору кётюрюб келген джашчыкыла Адилгерийни джолда ёлюб тургъанлай табхандыла. Ала, ушкоруларын да атыб, чабыб келиб, элге къяуугъун этгендиле. Адамла барыб, аны ёлюгюн кече арасында алыб келгендиле. Эртденликде уа бир тогъуз— он адам келгендиле да, сизни излеб, дунияны аманын айтыб кетгендиле. Элге кёрюнме, бегирек да санга чамланадыла. Къяулчулукъну заманындача, джалчыларын туююб ёлтюргендиле деб, бек къаты джаныб кетгендиле. Сора сен джетерни аллында ючеулен келиб, Адилгерийге кебинликге алышындырлыкъбыз деб, сары аджирни алыб кетгендиле.

Мукай ол сёзню аузундан чыгъаргъанлай, Адрахман, кёзлерине къан чабыб, асыры ачууланнгандан, кяагъыт кибиб агъарыб, аны сыртына къамчини джетдирди.

— Мен терс туююлме, манга нек тебинесе! — деди Мукай.

— Сен къалай терс туююлсе? Биз тюнене санга: хар затха да хайт деб къара, деб кетгенбиз. Сен'а сары аджирни ач бёрюлеге бериб джибергенсе! Бусагъатдан Кураннанда къойчу къошха чабханлай джет! Бекмурза сени анда сакълаб турады. Адилгерийни ёлгенин къартах айтма, эштдингми?

— Эштдим! — деб, Мукай ат орундан чыкъды.

Бай улу къайры барыргъа, адамлагъа кёрюнмей, къайда кечинирге билмей, ат орунда олтуруб кёб сакъыш этди. Сора, чабыб барыб, кесини отоууна кириб, ызындан ким эсе да къяууб келгенча, терк окъуна эшикни къялычын салды.

Битеу элни къой аягъыча ашаб, халкъны унукъдуруб тургъан Бекмурзалары энди ачууларын кеслерини

джалчыларындан аладыла. Къалгъан эллиледен'а шиб-
ляданча къоркъадыла. Адрахман эллиле аджирни нек
сюргенлерин биледи. Иш аны бла бошалса ахшыды.

Ингир алагъа Бекмурза элге келди. Адрахман Адил-
герийни ёлгенин, аджирни алыб кетгенлерин да анга
айтханда, аны бутлары къалтыраб, табчаннга чёгюб
къалды. Ол кюнден башлаб, Бекмурза тёшекге тюшдю...

23.

Адрахман Санятны унутуб къоймагъанды. Аны
сууутуб тургъан — халкъны байлагъа, бийлеге каджау
къозгъалыууду. Бир джарлыны къызына бой салдырал-
магъаны аны эсине тюшсе, ол ачуудан джарылады.
Алай бусагъатда элни адамлары буюгъуб турмагъанла-
рын, терсликге, зулмулукъгъа тёмей башлагъанларын
ол эслейди. Не кюйсюз, адебсиз ишни да, алгъынча,
уруб этиб къоймай, хыйла бла, алдау бла этерге керек
болгъанын ангылайды.

Озгъан джайны, къышны узунуна да ол Санятла-
гъа келирге базынмай турду, джаз башында уа биягъы
ишин башламай тёзалмады.

Бир кюн ол биягъы Аминатха айтды:

— Энтда да Сарбийлагъа бир бармай амалынг
джокъду. Башыны намысы аягъыма джетмеген адамны
ызындан айланнганыма уялгъан да этеме, алай ариу-
лукъ бла, аманлыкъ бла болса да, муратыма джетме-
сем, ёлсем, къабырым эки джарылыр. Сёз бу юйден ты-
шына чыкъмасын.

— Да, бир аллах, Адрахман, бармай амалым джокъ
эсе, баргъан этейим, алай ол мен таныгъан киши бла
къатын, ёлюб къалсала да, сен этген муратха ыразы-
лыкъларын бермезликлерин, аллахны бирлигин билген-
лей, билеме. Санга Джансуратны келтирирден алгъа-
ракъда кесим да бир барыб, сёлешиб кёргенем да,
къатларына да къоймагъандыла. Джансуратха неях

этилгенин эштиб, манга сүйюнчюлюк берирге окъуна тебреген эдиле. Бошуна барыб кьаллыгъымы билеме, — деб Аминат келечиликге барыргъа артыкъ сүймегенин сездирди.

— Хо, энтда бир кёр. Ахча, мал кьаллай бир керек эсе да — берлигими, алай болмаса бу джолдан сора алагъа сёз кьоратмазлыгъымы ангылат, — деди джаш. — Джансурат ёлгенли акъыллары тюрленнген эсе уа. Бар, марджа, бар!

Ол ингирде окъуна Аминат Сарбийлагъа келди. Аны кёргенлей, Фатиматны бети кетиб, ауаргъа аздан кьалды.

— Фатимат, не бек кьоркъдунг?! Бетинг кетиб кьалды да, аурунг. Сизни ушхууругъузгъа джетейим деб келмегенме, джумуш барды, — деди Аминат.

— Да, джарлы болсакъ да, кьонакгъа келгенни уа кыстамаучубуз, Бекмурзача, туз бла гырджынны да кызгъанмаучубуз, — деди Сарбий.

— Кьой-кьой, Сарбий! Бекмурза уа кызгъанч туююдю. Бир аллах, кёремисе быланы, аш тургъан юйню, харакети сакъланнган кюбюрлерини ачхычлары — ма! — деб, Аминат белинде къара джаулукъгъа бау бла кысылыб тургъан бёлек ачхыч кёргюзтдю.

— Да ол'а сейир туююдю, Аминат. Бекмурза сени кесини юйдегисине санагъанын битеу эл да биледи. Сен'а кесинги кьалгъанлагъа нек тенг этесе? — деди биягъы Сарбий.

Сарбийни сёзлери Аминатха ачыу тийдиле. Алай, келечи айтды:

— Юре турсунла алай! Аурууум къарынларына! Бир дунияны экими элтирикбиз! Къарным токъду, юсюм джаланнгач туююдю. Аны кьой, Сарбий, ишни юсюнден айтайыкъ! Мени биягъы Адрахман джибергенди. Кесигизни насыбыгъызны да артха тюртмей, аны башын да андан кёб аурутмай, бюгюн манга бир сёз беригиз. Малны, ахчаны аямазлыгъын энтда да айтхан-

ды. Энди Адрахманны къатыны барды деб сылтау да этмегиз. Саният да Ахматны къарасын кийиб турмаз, башында мыйысы бар эсе, игини, аманны да айырыргъа заманды. Бекмурза, не кёб джашаса да, тогъуз — он джыл джашасын. Зариятны саулугъу уа андан да осалды. Саният битеу мюлкге ие болуб къаллыкъды, сиз ёлмегиз, — деб, Аминат Фатиматха, Сарбийге да джашыртын къарады, алай аланы бетлеринде ыразылыкъны эслемеди.

— Да, Аминат, биз'а, тейри, Адрахман терслигин ангылагъан болур, энди келмез деб тураек да, аны уа аллахы джокъ кёреме! Саният анга барлыкъ болса, бизни да джюрегибизни къыйнамай, Адрахманны да башын аурутмай, ол Джансуратны алгъынчы окъуна барыр эди. Болмазлыкъ затха айланасыз. Ол бизге тийишли иш болмагъанын мен санга эртде айтханма. Энтда да мени сёзюм ачыкъды, — ол затны юсю бла бизге не адам джибермесин, не кеси келиб къыйналмасын...

— Да мени ючю уа — кызыгъыз ёмюрде да эрге чыкъмай къалсын. Ёлюб къалайым, сиз бир заманда тюб эринигизни къабмасагъыз, — деб, Аминат Сарбийладан чыкъды.

— Къатын, ол итни ишин кёрдюнгмю! Сен'а аллахха шукур, унутуб турады, деб къууана эдинг. Энди кызыны юйден тышына чыгъарсанг, эштмедим деме! Ол бетсиз не аманлыкъ этерге да аярыкъ туйюлдю.

— Ол этерин юйюбюзге келиб этерге да уялмаз, — деб, Фатимат тынгысыз болду.

— Тейри, алай этеме десе уа, чегилерин тегерме! — деб, Сарбий эки мыйыгъын ёрге бурду. — Ала алгъынча батыр туйюлдюле. Халкъдан къоркъадыла. Алай, аллах билсин, бёрюге ышаныу джокъду. Аминатны келгенин кыызгъа айтма. Бусагъатда джюреги бираз тынчайыб турады.

Аминат, Сарбийладан къайтханлай окъуна, Адрахманны отоуна кирди. Ол, акъ кисей кёлеги бла омакъ кюйюзню юсюне олтуруб, шкогун ариулай тура эди.

Аминат киргенлей, ол шкогун да бир джанына салыб, уятсыз кёзлерин аны таба джандырды.

— Мен санга айтханем,— деди Аминат.— Дуняда адам урлугъу ол аман Сарбийден туугъан кызмы болуб къалды? Аны бла быллай бир нек кюрешесе? Намысынгы нек сындыраса? Не малынг, не ачханг бла аланы алдаяллыкъ туююлсе. Къатларына да къоймайдыла.

Аминат сёзюн бошагъынчы, Адрахман баш бармагъыны тырнагъын тишлери бла чайнаб турду, сора джумдуругъу бла тобугъуна да уруб, кычырды:

— Боллукъду! Боллукъду энди! Мен алагъа кесими танытмасам, анамы сютю харам болсун! Бар, сени энди аны бла бир да кыйнамам.

Адрахман экинчи кюн Джантокъланы Ахмадияны кесини отоуна чакъырды.

— Ахмадия,— деди,— сен мени керти тенгим болгъанынга ийнанама. Алай болмай амалы да джокъду. Нек десенг, сизни бла бизни сюегибиз да, къаныбыз да башхаладан айырмады. Экибизни шуёхлугъубуз Ахматыны ишинде да белгили болгъанды. Энди сен манга бир иште тенглик этсенг, экибиз ёмюрде да айырылмазлыкъ шуёхла боллукъбуз.

Алайда ол, ауур кьолун Ахмадияны умбашына салыб, аны хыйлачы кёзлерине къарады.

— Не керек эсе да айт. Кьолумдан келлик зат болса, аяб кьоймазымы кесинг билесе,— деб, Ахмадия анга тенглик этерге таукеллигин билдирди.

— Мен Саниятны не адамлыгъына, не ариулугъуна сукъланыб айланмагъанымы санга эртде окъуна айтханма. Алай былайда сен бла мен тура, бир кьулдан туу-

гъаннга элде ариу кыыз нек джетеди. Мен Саниятны алыб, аны бла джашау этмезими сен кесинг билесе. Не кѣб тутсам да, аны бир — эки ай тутарыкъма. Ариу бла алдаялсакъ иги боллукъ эди да, баям, мени муратымы биле болурла ансы, алдатмайдыла.

— Тейри, аллай ишге уа бек ёч болуучума. Бир да къоркъма! Саниятчыгъынгы ат бойнунда, тауукъ баланы къуш учургъанлай, джел этдирирме. Джашла бардыла, айтханымлай хазыр боллукъдула, — деб Ахмадия аны къууандырды.

— Тенгим, тамбла ингирде нѣгерлеринг да, сен да сизни юйде болурсуз. Атлары бла келсинле. Сизни юйде джыйылырбыз да, оноу этербиз.

— Ахшы! Бек ахшы! — деб кетди Ахмадия...

Экинчи кюн Адрахман юч атлы нѣгери бла Ахмадияланы юйлерине келди. Ахмадия да, эки нѣгери бла отоуда олтуруб, сыра иче тура эдиле. Аш юйден къонакълагъа энтда да джылы хичинле бла сыра келтирдиле.

Ашаб, ичиб бошагъанлай, Саниятны къалай урларыкъларыны оноун этдиле.

Джети атлы Сарбийланы юй алларына келгенлеринде, элде адам джюрюу тохтагъан эди. Черекни тауушундан башха элде бир зат эштилмейди.

Джашла, атланы биреуге къоюб, Сарбийни эшик алына джыйылдыла. Алий деген мазаллы джаш къулагъын эшикге салыб тынгылады. Юйню ичинден Сарбийни хурулдагъанындан башха таууш чыкъмады. Ол къамчи саб бла эшикни къакъды. Сарбийни хурулдагъаны тохтамады. Алий эшикни къатыракъ къакъгъанында, Сарбий уяныб:

— Кимсе? Не керекди?! — деб кычырды.

Алий, ауазын да тюрлендириб:

— Ач, марджа, Сарбий! Мен Мукушдан келгенме, джумушум барды, — деб тиледи.

Сарбий, джалан аякълай эшик артына тыншчыкъ келиб тынгылады. Тышындагъыланы къуш-мушларын эш-

тиб, ол эшик аллында кѣб адам болгъанын сезди да, барыб къатынын уятыб:

— Э къатын! Келгендиле, тур!— деди.— Қъызны картоф уругъа букътур да, башына салам ат. Хасан, сен а ма алайда ёрге сюелиб тургъан къазыкъны да ал да, эшик артында тохта.

Сарбий кеси да, бир къазыкъны алыб, Хасанны джанында сюелди.

Арбаздагыла эшикни бир ненча кере къакъгъандан сора, бирлери, ачууланыб:

— Сарбий, ач! Ачмасанг да, ууатыб кирликбиз! — деб къычырды.

— Базына эсегиз — кѣрюгюз! Кече арада эшикни уа ачарыкъ туююлма,— деди Сарбий.

— Къойчугъуз-къой! Андан тилей турмагъыз да, бирден тюртейик да, бу чириген эшикни сындырайыкъ,— деб, Алий умбашын эшикге тиреди.

— Алай эсе — къара! — деб, бары да бирден тюртенде, къылыч чартлаб кетди да, эшик ачылды, тышындагыла уа юй ичине джыгъылдыла.

Сарбий бла Хасан къарангыда къазыкъла бла кимини аркъасына, кимини башына джетдирдиле.

Алай юйню илеринден эсе тышындан келгенле онгу болдула да, ала Сарбийни бла Хасанны къазыкъларын сыйырдыла. Джашладан бири, сирнек тартыб, чигинджиде нарат чыракъны джандырды.

Сарбий бла Хасанны къолларын, аякъларын да байлаб, юйню бир муююшуне атдыла.

Фатимат'а, кичи джашчыгъын да къойчуна къысыб, къоркъгъан къалтырауукъ алыб, ундурукъда олтурады. Алимурза улу Ахмадия, аны къатына барыб:

— Анабыз, алай бек нек къоркъасыз? — деди.— Биз, ариулукъ бла Сашиятны Адрахманига элтирге келгенбиз. Сиз, къайгъы этиб, къычырыб этеригиз джожъду. Сизге болушлукъгъа бери бир адам да кираллыкъ туююлдо, юй аллында джыйырма атлы бизни сакълаб

турадыла. Андан эсе Саниятны къалайгъа букъдургъан эсегиз да, ариулукъ бла айт да, къайгъысыз алыб кетейик,— деб, Фатиматны джюрегин джабсарыргъа кюрешди.

— Да, ариулукъ бла келген алаймы болады да? Эшикни сындырдыгъыз, къарт кишини бла джашны байладыгъыз,— деб джылады Фатимат.— Къыз'а тюне-не Шаурдахта кетгенди.

— Джашла, ол ётюрюк айтады. Мен аны ингирде мында кёргенме. Ол юйде болмай амалы джокъду, букъдургъан этгендиле,— деди Адрахман.

Олсагъатдан джашла юйню хар мойюшюц, чигинджи артларын, ундурукъ тюблерин къармадыла, алай Саниятны табмадыла. Адрахман кеси, чиракъны алыб, гёзеннге кирди. Картоф уруну башындан эншге къараса — Саниятны акъ келек кыйыры салам тюбюнден кёрюне тура эди.

— Эй, джашла, бери келигиз! Табдым! — деб, Адрахман нёгерлерин чакъырды.

Аны эштгенлей, Фатимат кесин ары атды, алай джашладан бири аны ботасы бла ундурукъ къулакъгъа байлаб, аузуна эски быстырны сукъду. Джашчыкъны уа, чуу этсе, ёлтюрюб къояргъа айтды.

Джашла Саниятны урудан чыгъаргъанларында, аны юсюнде ич келегинден башха кийими джокъ эди. Аны урудан чыгъара туруб, ол кычырыкъ эте келиб, билегинден тутуб тургъан джашны къолундан къабыб, ычхыныб, эшик таб къачды. Алай Адрахман ызындан дже-тиб тутду.

Сарбий, кызыны кычыргъанын эштгенлей, кюреше кетиб, къолларын, аякъларын да ычхындырыб, дже-тиб, Адрахманны белине къазыкъ бла урду, ол экинчи да уругъа сермегенлей, Ахмадия артындан дже-тиб, къазыкъдан тутду. Эки — юч джаш Сарбийни юсюне болдула да джыкъдыла, сора бир эски джиб кесекни табыб, Сарбийни аны бла чигинджиге байладыла. Саниятны

уа, аузун джаулукъ бла кысыб, джалан келеклеЙ юйден чыгъарыб, Ахмадияны ат бойнуна атдыла.

Эртденликде Далхатны кызы Кызика, Сарбийлагъа келиб, болгъан ишлени кёрдю да, тийреге билдирди. Къоншула келгенде, Фатиматны эси аууб, джашчыгъы Ахмадия да аны бойнундан къучакълаб джылай эди.

Далхатны къатыны Бислимат, сууукъ суу бла бетин сылаб, Фатиматны аяздырды. Байланыб тургъан Сарбийни бла Хасанны да бошладыла.

Беш — алты нёгери бла Сарбий Бекмурзалагъа барды. Алай аланы арбазгъа къоймадыла. Джалчыларындан бири чыгъыб, Адрахман Саниятны ары келтирмегенин билдирди.

Сарбий ол кюн окъуна эки нёгери бла шериат сюдге тарыгъыргъа барды.

— Аллахны суйген къулу, Локъман! — деди Сарбий. — Бюгече бизге болгъан зорлукъну киши билмейди. Бир къауум джаш келиб, барыбызны да туююб, кызыны да къайры эсе да алыб кетгендиле. Бекмурза улуну аллай ишле этерге эркинлиги бар эсе, — айт!

Эфенди аны тарыгъыуна бюсюремеди:

— Джаш кызыны алыб къачхан адетди. Бекмурза улу сени кызынгы алыб кетген эсе, аны джылауун этерге керек туююлдю, анга къууаныргъа тийишлиди. Билмей тургъанлай, юйюме ырысхы джауду, деб къууансангъа, — деди Локъман.

— Да алай этиб кетген — адетмиди? Аллай адетким кёргенди, эфенди? — деб сорду къоншуладан бири.

— Болуучуду алай да, болуучуду. Бары да иги болур. Керексиз къайгъыланы этиб айланмагъыз да, харким барыб, юйюгюзде тынчайыгъыз, — деди ол.

Эфендиден андан башха джууаб алмагъандан сора, Сарбий бла нёгерлери бютюн да мудах болуб къайтдыла.

Ала кызыны алмай келгенлерин кѳргенде, Фатимат, Бекмурзаны юйюне барыб, аны аллында тобукъланыб:

— Аллах бла кѳонагъынгма, джарлы баламы артха кѳайтарыгъыз! Ол кеси кесине бир зат этмей амалы джокъду,— деб джылады.

— Оллахий, ол мен билген зат тѳуйюлдю,— деди Бекмурза.— Сени кызынг бизни юйде болмагъанына аллах бла ант этеме.

Ол джууаб бла Бекмурза отоууна кириб кетди.

25.

Танг атаргъа кѳб кълмай, Саниятны Мухол ѳзени бла ѳрге элтиб, бир хурула ортасында атдан тѳюшюрдюле. Ахмадия, Саниятны аузун байлагъан джаулукъну тешиб, айтды:

— Саният, ариучукъ, энди джылагъанынгы, кычыргъанынгы да кѳй. Андан сен табарыкъ джокъду. Джюрегинг орнуна келсин, иги кызчыкъ кибики, аллахны кѳадарына бой сал. Адрахман, сен'а былай кел, джаз тауукъчугъунгу сени эркинлигинге кѳоябыз. Терк бол, танг атаргъа кѳб кълмагъанды,— деди.

Адрахман, ариу айтыб, кызыны ыразылыгъын тилеб кюрешди. Алай ол ѳлюр отча кѳрген адамын кѳатына да кѳоймады.

Адрахман сермеб, Саниятны белинден буууб, джерге салыргъа умут этди. Болса да, кыыз, джылан кибики, сыбдырылыб, Адрахманны кѳолуздан ычхыныб кѳачды. Алай Адрахман аны ызындан джетиб тутду да, кыыз бла бирге джерге джыгъылды. Кыыз не бек кюрешди эсе да, аны кѳучагъындан ычхыналмады. Арлакъда сакъланла кызыны ачы кычырыгъын эштдиле...

— Джашла, келигиз! — деб, Адрахман сакълан тургъанланы чакъырды.— Муну кѳайры сѳйсе да, ары элтигиз! Манга кереги джокъду,— деди.

— Да, Адрахман, алай этиб кѳояргъа уа джарамаз.

Адамла бизге бусагъатда алай ариу бетден къарамайдыла, артдан бир палахла чыгъаргъа болурла. Андан эсе, бизни юге элтейик да, халкъны ачыуу чёкгюнчю мени отоумда бир бёлек кюн турур,— деди Ахмадия. Къалгъан джашла да ол айтханны джаратдыла, кеслери да танг атхынчы юлерине джайылдыла.

Адрахман бла Ахмадия Саниятны къатында олтуруб, бир бёлек заманны турдула, сора аны кётюрюб, адам кёрмезча, таша джерге элтдиле. Танг атаргъа къыз бираз джайыгъыб, болгъан зорлукъну кётюралмай, чачын-башын джыртыб, къычырыкъ этиб, джылаб башлады. Адам энтмесин деб, энтда аны аузун джаулукъ бла байладыла. Ингир къарангыда уа Саниятны артла бла Ахмадияланы юйюне келтирдиле.

Ахмадияны эгечи Зурият, отоугъа киргенинде, Саниятны танымады. Аны сыфаты керти да адам танымаз киби болгъан эди. Ол чачы тозураб, бети къан тырмыладан толуб, къоллары артына байланыб, отоу ортасында сюелиб тура эди. Анга Зуриятны джюреги эриди. Ол Саниятны къолларын бошлады, аузун байлагъан джаулукъну да тешди. Терк окъуна, джылы суу келтириб, къызны къолун, бетин джууду.

Саният, Зуриятны аллында аууб, аякъларын къучакълаб, тиледи:

— Зурият, джанынга къурман болайым, мени мындан кёб джунчутмай, анамы къатына барыб ёлюр кибиб эт. Кёресе, манга джазыкъсын. Сен да мени кибиб тиширюуса. Мени мындан къачарча эт.

— Эртденликде оноу этербиз,— деб, Зурият, Саниятны Адрахман бла отоуда къоюб, чыгъыб кетди.

Адрахман, къызны къатына барды да:

— Саният, кесинги да, мени да къыйнадынг. Алай бош этесе,— деб къызны бетине къарады.

Саният, джукъ да айтмай, аны бетине тюкюрдю.

Адрахман, къол джаулугъун чыгъарыб, бетин сюртдю. Бир кесекден Зурият азыкъ келтирди. Саният ашар-

гъа унамады. Ол ашамагъанда, Адрахман да ашха тиймеди.

Зурият отоудан чыкыгъанлай Адрахман, Саният бла кѣб сѣлеширге кюсемей, чепкенин да тешиб, Ахмадияны кыуш тѣшегине аууб, отоу мюйюшюнде сюелиб, кѣзлерин джерден алмай, мудах тургъан Саниятха бѣрюча кырады.

Бираздан ол кыалкыды. Аны джукылагъанын кѣрген Саниятны эсине келди: «Энди манга дуняда джашау джокъду. Алай бу да сау нек кыалады? Ол Ахматны ѳлтюрдю, мени да намысымы джойду. Бу маджюсю джашаргъа керек туююдю!» Ол, мудах кѣзлерин ѳрге кѣтюргенлей, кыабыргъада тагылыб тургъан кюмюш кыаманы кѣрдю. Не этерге билмей, бир кыауум заманны сагышылы турду. Сора шош барды да, эшикни ичинден кылычын салды, артына айланыб келди да, кыабыргъадан кыаманы алды. Аны кынындан шош чыгырыб, бармагы бла кыаманы аузуна тийди да, Адрахманны аллына келди. Арсарлы болуб, кѣзлери кыарангы этиб, кыыз бир бѣлекге турду. Сора, ким билсин, анга олсагъатда аллай уллу кюч кыайдан чыкыгъан болур эди, бир ургъанлай, бай улуну джюрек аузуна кыаманы сабына дери сукъду. Сора кыыз кесин эшикге атды, дагыда артха секирди да, ундурукъну кыатына джетди. Сермеб, кыаманы бай улуну кѣкюрегинден чыгыарды да, кыан джугъу темирни эки кыолу бла кѣкюрегине кысханлай, терезе бла туюшуб, мыллыгын элни тѣбен джаны кыабырла таба атды...

Саният Ахматны кыабырын кыарангы кече бираз изледи да, табхандан сора, аны юсюне бауурланыб: — «Джаным, сени ючюн кыолларымы мурдар кыаннга боядым, — деб кѣб джылады. Сора ѳрге кыобду, тѣгерегине кыарады, не эсе да эсине туюшдю да, джерге кыарады. Кыабыр юсюнде кыаманы эследи да, аны кыолуна алды. Сууукъ мылы темир кыызны джюрегин титиретди, ол элгениб, кыаманы джерге атыб кыояргъа аздан кыалды.

Сора артха айланды да, эл таба къарады. Алайда къызыны эсине: «Анам, хариб, мени ючюн кёб кыйынлыкъ кёрдюнг. Джарлы атам, санга уа аз зарауатлыкъмы кёргюзтдюле. Андан эсе мен туумай къалган болгъуем. Сау къалыгъыз, багъалы атам, анам, къарындашчыкъларым,— деб къаманы джюрек аузуна урду. Андан сора уа къабырдан артха атлаб, кесилген акътерекчикча, джерге ауду. Джерни къармай, баууру бла суйреле келиб, сын ташны табды да, апы мурдорун къучакълаганлай, бир бёлек заман дуния тегерек айланыб турду. Андан ары къыз джукъ да сезмеди.

26.

Зурият эртденликде кеч уянды. Баям, Адрахманны бла Ахмадияны Саниятха этген артыкълыкълары, Саниятны тозурагъан чачы, къан тырмыладан толу бети аны кече кёбге дери кёзюне джукъу кийирген болмаз эдиле. Алыкъа Ахмадия да хурулдаб джукълайды.

Къыз уянганлай окъуна секириб къобуб, отоу тюбюнде джайылыб тургъан омакъ кийизни юсю бла чабыб барыб, терезеден тышына къарады. Кюн Глашланы башы къаядан иги ёрге кётюрюлюб, кесини алтын тыякъларын Ахмадияны отоуну терезелери бла ийиб, Адрахман джатыб тургъан ундурукъну джарытыб тура эди.

— Ахмадия, Ахмадия! Турчу, тур, бар да Адрахман бла Саният уянган эселе бир кёр. Мен да бусагъатда уяндым. Кюн ёрге келиб турады,— деб къарындашыны умбашындан тутуб, ары-бери силкиндирди.

Ахмадия къызаргъан кёзлерин ачыб, эгечи таба къарады да, аузун кенге ачыб эснеди. Сора, бирси джанына бурулду да, джууургъанны башына тартды.

Къарындашыны этгенин джаратмагъан Зурият:

— Алан, сен не къуджур адамса? Биреуню кызын элтиб, намысын сындырыб, бери алыб келиб, энди уа

барыб да кёрмей тураса. Бусагъатдан элни адамлары, юйюнге джыйылыб келиб, къайгыы этселе, не айтырыкъса? — деб къарындашыны билегинден тартыб, ундурукъдан эншге салындырды.

— Ай юйюнге, Зурият, бир сейирлик тюш кёре тургъанымлай уятдынг да къойдунг, — деб Ахмадия, ундурукъда олтургъанлай, эки билегин да кенг джайыб, иги кесек керилди. Сора ол, чурукъларын кийди да, джалан кёлеклей арбазгъа чыгыб, кесини отоууну терезесинден ундурукъгъа къарады. Ол, алгъа бир зат да эсле-мей, дагъыда тюрслеб къарады. Сора, биреу башына таякъ бла ургъанча элгениб, артха секирди. Бутлары квалтыраб, бети агъарыб, Зуриятны отоууна кючден-бутдан джетди.

— Зурият, анда не эсе да бир иш барды. Ачхыч къайдады? Бер теркирек! — деб джаш, квалтырагъанын да тыялмай, эгечин ашыкъдырды.

Зурият абызыраб, ачхычны къалайгъа салгъанын эсине тюшюралмай, бир мюйюшден бир мюйюшге чабады.

— Не болдула бу къурурлукъ ачхычла. Оу кюнюм джабылгъан, не болгъанды? Сизни бир зат этеригигизни билиб тура эдим, уятсызла, — деб къыз гузабагъа квалды. Сора терезеде джаулукъ тюбюнден ачхычланы чыгъарыб, Ахмадиягъа атды.

Ахмадияны кволлары квалтыраб, киритни ачалмай иги кесек кюрешди. Отоугъа киргенинде уа — Адрахманны акъ кёлеги кызыл къаннга боялыб, саргъалыб, анга боллугъу болуб тура эди.

Ахмадия тегерекге къарады, алай Саниятны отоуда кёрмеди.

Чартлаб арбазгъа чыкъды да, кычырыкъ этди:

— Ой ёлтюрдю, ой сойду уялмагъан гаджи! Адрахманны ёлтюрдю!

Зурият, не болгъанын да иги билмей, аузундан сёз да чыгъаралмай, арбазда ары-бери джортады, отоугъа

кирирге уа кьоркъады. Башха отоуладан Алимурза, анга кьонакьгъа келиб тургъан бир холамлы киши, дагъыда байны бир джалчысы чыкъдыла да, чабыб Ахмадияны отоууна кирдиле. Бир кесекден кьоншула да джыйылдыла, джылагъан, сарнагъан тауушла кенге эшитиле башладыла.

Бираздан Бекмурзалагъа кьуугъун джибердиле да, аладан да адамла келдиле. Бекмурза джылайды, улуйду, джан-джанын ашайды. Алай алыкъа джашын ким ёлтюрсенин билмейди. Бираз эс джыйгъандан сора, ол, ёлюкню къатында ёлмей-кьалмай сюелиб тургъан Ахмадияны эследи.

— Не этдигиз, башыгъызгъа не аман кюн келди. Сиз мени аллай бир палахха урундуругъа айланнганыгъызны билиб тура эдим. Джашымы ким сойду? Отуму ким ёчюрдю? — деб Бекмурза, Ахмадияны аллына барыб, къан чабхан кёзлерин аны къаны кьуругъан бетине джандырды.

— Мен терс туйюлме, Бекмурза. Анамы джаны ючюн, терс туйюлме. Адрахман кеси кьоймай этди.

Алимурза ангыламай:

— Не этди?! Кимни хатасы джетди?! — деб кьычырды.

— Сарбийни кьызын бизни юйге келтирген эди. Мен'а аны къалай кьыстарыкъ эдим. Кече уа ма былай болуб чыкъды, — деб джаш джыламукъларын кьол джаулукъгъа сюртдю.

— Да сора ол кьулдан туугъан гаджи уа къайдады? Аны бусагъат табыб манга келтиригиз. Мен аны бойнун, киштикни бойнун буугъанлай, бууайым!

— Къайда эсе да джокъду, къачханды, — деди Ахмадия.

— Хайда, мени бла келигиз, ол гаджи юйюнде бугъуб тура болур. Бусагъат юйлерине от салыб, аны да юй ичинде кюйдюрюб кьояйым! — деб Бекмурза Ахма-

дияны да, бир эки джалчысын да алыб, Сарбийлагъа чабыб джетди.

Сарбий, кыйынлыкъны кетюралмай, тешекге тюшген Фатиматны къатында олтуруб, мугурайыб тура эди. Ол кычырыкъ тауушланы эштиб арбазгъа чыкъгъанында, Бекмурза, чум тыгъын да къолуна къаты кысыб, кычырады:

— Ол мурдар гаджинги бусагъат бери чыгъар. Алай туююл эсе, сизни да аны бла бирге юй ичинде кюйдюрюб къояма!

Сарбий бир зат да ангыламады:

— Энди уа не болду? Къызыны сени сылхыр джашынг алыб кетгенин билесе да, бери уа кёзлеринги джандырыб келгенсе, — деди Сарбий. Ол сёзюн да бошагъынчы, негерлери бла, бай юйге кирди.

Аланы кёргенлей Фатиматны джюреги чанчды. «Была мында не излейдиле? Хиликгя этгенибиз азды деб, энди юйюме нек келдиле? Мурдар кызынг деб да нек кычырадыла, сабий кызы кимге мурдарлыкъ этгенди? Аллах, аман палахдап сен сакъла, биз джарлылагъа эри», — деб кеси кесине шыбырдайды.

Саният юйде табылмагъандан сора Бекмурзалары Далхатланы юйлерин да къармадыла. Къызыны анда да табмай, тыгъырыкъланы кычырыкъгъа алдыра, артха къайтдыла.

Бекмурзалары кетгенлей окъуна, Далхатны кызы Кызика Сарбийлагъа келди. Алай анда да тенгини юсюнден бир зат да билмеди. «Не юйлерине, не да бизге келмей, Саният къайры баргъан болур? Бир аллах, ол бир джары кетерге амалы джокъду. Айтханларыча, Адрахман начасха бир зат этген эсе, баям, кеси да сау къалыргъа мурат этген болмаз. Да сора юйюне келиб ёлмей, къайры барлыкъ болур эди?» — деб Кызика кёб сагъыш этди. Джарлы Ахмат эсине тюшдю да: «Тохта, тохта, бир аллах, энди билдим. Ол насыбсыз, кеси кесине къол кетюрген эсе, аны Ахматны къабырыны къатын-

да излерге керекди. Къызладан бирлерин да алыб, бусагъат ары барайым» — деб, Кызика нёгер излей чыкъды.

Кызика бла аны бир тенг къызы чабыб, эл тюбюнде къабырлагъа келдиле. Кенгирекден къараб окъуна ала Ахматны къабырыны джанында бир акъсыл зат эследиле. Чабыб джетселе, Саният, джалан кёлеклей, къабыр джанында аууб, кёкюреги да къызыл къаннга боялыб тура эди.

Кызика джылаб, тенгини юсюне бауурланды.

— Саният, Саният, оу кюнюм къуругъан, былай нек этдинг, атангы, анангы эшиклерин нек джабдынг. Ой сени бу чекге джетдиргенлени артлары юзюлсюн! — деб, уллу къычырыб джылады. Нёгери да, ол да къызыны джарасына къарадыла, алайда тюшюб тургъан къаманы да кёрдюле.

— Тохтачы, тохтачы, Кызика, сау болур дейме. Эрни къалтырагъанды. Ма энтда да, кёремисе. Бир аллах, сауду. Сен былай тур, мен'а Сарбийлагъа чабайым, болушлукъ керекди, — деб Кызиканы тенг къызы ёрге къобду.

— Хайда, марджа, терк бол. Аллахны буйругъу бла саулай къалыр эсе уа. Оу ананг ашагъан, ариу джаратылгъан бала, — деб Кызика, нёгерин ашыргъандан сора, Саниятны мангылайына къолун салды. Оу анам, джылыуу къурумагъанды. Я аллах, ол насыбсыз Сарбийге бла Фатиматха сен эри. Ай энди саулай'а бир къалгъаединг. Сен адам ёлтюргенсе деб бир заманда киши сагъынмаз эди. Сен адам ёлтюрмегенсе, джанчыгъым, къан ичген губуну ёлтюргенсе. Санга аны ючюн арталлы да гюнях туююлдю, кёблени инджилтген бёрюню сойгъанса. Битеу элни адамы ыразы боллукъду...

Бир кесекден Саниятны къарындашы Хасан эки нёгери бла джетдиле, аланы ызларындан'а Сарбий эм бир ненча къоншу киши келдиле. Алагъа айтыргъа кетген къыз да джабыу алыб джетди.

— Хайдагъыз, теркирек элге элтиб, болушлукъ берирге керекди, къыз сауду, — деб Кызика адамланы къууандырды.

Джашладан бири Саниятны джабыугъа чулгъады да, къойпуна алды, сора бары да, джашырын джолла бла, элге тебретиле.

Кызика. Хасанны тохтатды да:

— Сен бизден алгъа юйге джет да, Фатиматха къызны саулугъун айтыб ийнандыр. Билмей тургъанлай, Саниятны кетюрюб барыб, юйге кирсек, ол саусуз къатын аны кетюралмаз, аманнга кетер, — деди.

Хасан къараб къарагъынчы юйге джетди, анасыны ундурукъ джанында тобукъланды да:

— Анака, Саниятны табыб келедиле. Сауду, саппа-сау. Кеси кесин джаралы этгенди. Хатасы джокъду. Сен ёлмегин, иги болуб къаллыкъды. Не аз да къорккъган этме. Къарыусузду да къоюнларына алыб келедиле, — деб Фатиматны джюрегин джабсарыргъа кюрешди.

Саусуз ана джашыны бетинё тюрслеб къаралы. алдагъан'а эте болурмуса дегенча, башын ары-бери булгъады, сора кёз джашлары арыкъ, саргъалгъан бети бла эншге саркъдыла.

— Алай'а болгъу эди. Биз джазыкъллагъа аллах эрисин, — деб кючсундю.

Хасан чабыб чыгъыб, тыгъырыккъгъа къарады да, къайтыб келиб, анасына:

— Анам, ма джетиб келедиле. Сен ёлмегин, сауду, къоркъма, — деди.

Саниятны алыб келгенлерин кёрюб, Сарбийлагъа кёб адам джыйылды.

Адамла бушуу этгенлерин билдире, тегерекден:

— Я аллах, ол факъыр балагъа сен эри! Ай джазыккъчыкъ, артыкълыккъны кетюралмады, — дейдиле.

Саниятны юйге кийириб, табчаннга тыншчыкъ салдыла. Фатимат'а къызыны кымылдамагъанын эслеб:

— Оу кюнюм къуругъан, ёлюб къалгъан ушайды да! — деб кычырды.

Анасыны ачы кычырыгъын эштиб, Саният кёзлерин ачды, не зат эсе да айтыргъа умут этгенча, аузун бир ненча кере ачаргъа кюрешди. Анасы, кызны сау болгъанын сезиб, кычыргъанын кёйдю, алай къарыусуз болуб, джерине ауду.

Джыйылгъанладан бир элирагъы Сарбий таба джанлады:

— Кызны джарасын терсейтиб, эшикни джабарсыз. Къайгъыны тохтатыб, мычымай Гошайны чакъырыргъа керекди. Аны дарманлары болмай амалы джокъду. Келсин да, джараны джууб, дарман салса, аллахны ахшылыгъындан, ол анга болушур, солуу алдырыр, — деди.

Экеулен барыб, къарт Гошайны алыб келдиле. Ол кызны джарасына къарады да, башын ары-бери булгъаб:

— Насыбына джара джюрекдеп бир джанында тюшгенди. Къаны кёб кетгенди ансы, хатасы джокъду. Аллах болушса, иги этербиз, къоркъмагъыз, — деб Гошай Сарбийге, Фатиматха да кёл этдирди.

Бир ненча кюнден Саниятны джарасы игиге айланды, алыкъа сёлешалмаса да, анасыны сорууларына кёзю-къашы бла джууаб бере башлады. Бир айдан'а ол аягъы юсюне болду.

Сарбийни къоншулары кече, кюн да аны юйюн кёз туурадан кетермейдиле. Бекмурза эм аны чоюн тюбюн джалаб джашагъанла Саниятны этин ашаргъа угъай демезликлерин ала ахшы биледиле. Бир тюрлю къаугъа болса, бу джарлы кыз ючюн джанларын аярыкъ туююдюле. Нек дегенде, кызны терс болмагъанын, аны ол кыйынлыкъгъа байны ит джюрекли джашы джетдиргенин ала ангылайдыла.

Бекмурзаны юйюнде уа не затла бола турадыла? Биринчи кюн Саниятны бойнун бууаргъа айтхан бай энди къалай тёзюб турады? Тогъуз-он джыл мын-

дан алда болса, аны иши башха эди. Шёндю уа Бекмурза кирик къан ичген губулары къанларын сууутхан зат барды. Элни эр кишилерини асламы Адрахманны асырагъа бармай къалгъаны окъуна адамла Бекмурзалагъа къаллай кёзден къарагъанларын кёргюзтгенди. Энди халкъ артыкълыкъгъа алгъынча тёзмезлигин ала ахшы биледиле.

Бекмурза Адрахман ёлген кюнледен бери да тёшекдеди. Алимурза да, Бекмурзаны кёре, сандан бир келеди. Ол кезиуде ала ушакъны бардырадыла. Кеслери джаш заманда халкъ алагъа къалай тынгылагъанын эсге тюшюредиле. Шёндю алгъынча эркинликлери болмагъанына джарсыйдыла.

— Оллахий, Алимурза, шёндю дуняда бир къатышлыкъ барды да, адам ачудан ёлюб къалыр. Къулунг, джалчынг юсюнге секирген, бойнунгдан бууаргъа кюрешген дуня — ол дунямыды, — дейди Бекмурза.

— Алайды, Бекмурза, алайды. Бусагъатда кеси кючюбюз бла кишини кюркътуталмазлыкъгыбыз баямды. Закон бла кюркътутургъа, къралдан болушлукъ тилерге керекди. Сени джашынг ёлдю да кетди, бир къулдан туугъан'а хатасына да джолукъмагъанлай къалыб турады, — деб Алимурза Бекмурзаны джарасына къатылды.

— Къагъыт джаздырыб, сюдге бергенме. Сюдню таматасы, мен анга джерин табдырырма, деб бек ачулана эди. Битеу мюлкюмю берлик болсам да, мен ол къуллагъа кесими танытмай къоярыкъ туююлме, — деди Бекмурза.

— Тюз этесе, бек тюз. Тынгылаб туургъа джарамаз, къалай-алай десенг да, алыкъа биз онглубуз, — деб, Алимурза Бекмурзаны бютюн да бек къозутду.

Алимурза кетгенлей Бекмурза терен сагъышха кирди: «Я уллу болгъан аллах, бу арт джыллада манга къаллай уллу зарауатлыкъ чекдирдинг. Къойларым къая тюбюнде къалдыла, халкъ мюлкюмю кюйдюрдю, тонады. Энди уа джангыз джашымдан да бошадым. Бир

суйген кзулунгу быллай бир нек абчытдынг? Санга кзуллукъ этмейми кзойдум, огъесе бир уллу гуняхлы ишми этдим? Гуняхлы ишни Адрахман этди эсе, ол кеси хатасына кеси урунду. Я дуняны джаратхан аллах, мени уа джаш замандан квалган гуняхларым бар эсе ле да, кечеринги тилейме...»

...Саняг иги болганды. Алай юйден бир джары да чыкмайды. Ол угъай эсенг, Далхатлагъа окъуна бармайды. Фатимат'а аны джангызлай бир такыйкыга да кзоймайды. Кзызыны кядарына асыры кыйгы этгенден, кече окъуна хазна джукълаялмайды. Арыкъ, къарыусуз болганды, аягы юсюнде кючден-бутдан айланады. Сарбий да аманга кетгенди. Хасан бла кичи къарындашчыгы Ахмадиячыкъ да мудах болгандыла. Саняг ол затланы барын да кёреди, асыры эригенден, ёлюб квалыргъа джетеди. Алай не этсин — терслик анда туююлдо.

Кзызыны башындан кече-кюн да сагыш кетмейди: «Мен саулай нек квалдым. Ол дуняда тере бар эсе, джазыкъ Ахматымы да кёрюр эдим. Ай медет'а, кеси къатынга элталмадынг мени. Эндиге дери бираз унутулур эдим... Бир аллах, аны уа бош айтама. Анакамы менсиз джашауу бек къарангы болур эди. Ким биледи, ол кыйынлыкны ол кётюралган окъуна этмез эди. Ай сизни ючюн болмаса уа, энтда да мен джерими табар эдим. Манга бу дуняда не джашау...»

Бир бирде уа Саняг башха акыйлга киреди: «Угъай, ёлмегеним иги эди. Мен энди джалан да атам, анам, къарындашчыкларым ючюн джашаргъа керекме. Адам ёлтюрдю, мурдар болду дерикле да болурла. Хау, мен адам ёлтюрдюм. Адаммы дейме? Угъай, ол адам туююл эди. Ол манга этгенни джалан да огъурсуз, кюйсюз джаньюар этерикди. Атамы, анамы кванларын'а азмы ичди? Аллах кёргенден, манга ол ачы ишни Адрахман кеси этдирди. Мен джалан да кесими намысым,

эркинлигим ючюн кюрешгенме. Тюз ниетли адамлагъа джюрегими уа аллахутала кеси кѳреди. Акъылы болгъан адам ызымдан кюлмез. Телиге уа — джол бош, не суйсе да айтсын. Мени орнумда болсала, башха къызла да тюз алай этер эдиле...»

27.

Бир эртденликде танг аласында Сарбийланы эшик-лери къагъылды. Хасан туруб, эшикни ачды. Юйге полицей кийимлери бла экеулен кирди. Элни бегеуюлю да ала бла бирге эди.

Полицейледен бири чабырларын хылыф кие тургъан Сарбийге айланыб айтды:

— Адам ёлтюрдени ючюн, къызынгы тутаргъа оноу этилгенди. Бир ненча кюннге болурча ашын, артыкъ кийими бар эсе да джыйышдырыб, бусагъат аны бизни аллыбызгъа этигиз.

Сарбий бир чабырын да киймегенлей, не айтыргъа билмей, ауара болуб къалды. Саният бла бир ундурукъ-да джатыб тургъан Фатимат'а джылаугъа кирди. Аны бла бирге гитче Ахмадиячыкъ да джылайды.

Юйде ауаралыкъны джаратмагъан полицей:

— Алан, сен мал кибик, тынгылауну басыб тур деб келмегенбиз. Бизни заманыбыз джокъду, бюгюн инпарге къызын Нальчикге джетдирирге керекбиз, — деб Сарбийге къызды.

Джатыб тургъан Саният полицейледен тиледи:

— Бир кесекге тышына чыгъыгъыз да, кийинме къоюгъуз.

Тыш адамла ючюсю да арбазгъа чыкъдыла. Аладан бири эшик аллында, экинчиси да Сарбийни джангыз терезесини тюбюнде тохтадыла.

Саният биягъы аман къууумгъа кирди:

«Быланы къолларына тюшгенден эсе уа ёлген кѳб да иги эди. Энди мен да Далхатларыча тас болурма да

къалырма. Ала эркишиле эдиле. Мен'а тиширыу башым бла къайда кѣрге кирейим...»

Бир кесекден полицейле Сарбийни ашыкъдырдыла:
— Терк болугъуз, алан, терк болугъуз! Ат арба джегилгенлей, сакълаб турады.

Ала не бек ашыкъдырсала да, Фатимат акъмакъ болгъанды, бир зат эталмайды. Саният кийимчиклерин джыйышдырыргъа кюрешеди, аш хазырлагъан деген'а эсинде да джокъду.

Сарбий чабыб барды да Қызиканы чакъырыб келди. Ол, джылай-джылай, кюлде юч арпа гырджын биширди. Чабыб барыб, юйлеринден бир тузлу бишлакъ джартыны келтирди да гырджынланы да, аны да артмакъгъа салды.

Саният, юсюнде да эски къатапа джыйрыгъы, башында анасыны джыртылгъан, джылыракъ джаулугъу бла джолгъа тебреди. Анасы, къызны белинден къучакълаб, джылаб, джарылыб къалады. Саниятны уа, нек эсе да, кѣзюнден кѣз джаш чыкъмайды.

— Анакам, аллах айтса, бир зат да болмаз, къайтыб келирме. Аллах бла тилейме, аман къылыкъ этме,— деб, асыры къаны бузулгъандан, сууукъ къалтырауукъ алгъан анасыны джюрегин джабсарыргъа кюрешеди.

Полицейледен бири къызны джалан джыйрыгъына къараб:

— Мынга энтда да джылыракъ зат кийдиригиз, сууукъду. Арба юсюнде бютюн да бек сууукъ болур,— деди.

Сарбий, хариб, къызына не зат кийдирсин? Аны къыш кийими джокъду. Қызика къармай кетиб, Хасанны эски къабталын табды да, Саниятны артмагъына сукъду.

Сарбий полицейге джалынды:

— Аллах бла тилейме, мени да биргегизге ала барыгъыз. Бу сабий къыз не этерин, не айтырын да биллик туйюлдю.

— Ха-ха-ха! Сабий кызычыккымы дейсе? Адам ёлтюрюрге уа сабий туююл эди да,— деб кюлдю тамата полицей.— Тейри, биз'а сизни гуляйтха элтиб айланыргъа келмегенбиз.

— Атака, къой, къой, былагъа сёзюнгю къоратма. Къайры элтселе да, кесим барырма. Керти айтадыла, энди мен сабий туююлме. Сен анакагъа иги къара, саулугъу осалды, сакъ бол,— деб атасыны бойнундан къучакълаб, джыламукъла джибитген бетинден уппа этди. Сора, полицейге айланды да: — Хайда, мен хазырма,— деди.

Саниятны ашырыргъа чыккыгъан адамлапы бетлеринде уллу бушуулукъ эсленеди. Насыбсыз кызыны джолу кыйын эм бушуулу боллугъун ала ахшы биледиле. Джыламагъан тиширыу джокъду, алайгъа джыйылгъан эр кишиле бир бирни къулагына не зат эсе да шыбырдайдыла.

Аладан бири полицейни аллына барды да:

— Кызыны мында кёюгъуз, не суйсегиз да берейик,— деди.

— Угъай, алай джарарыкъ туююлдю. Джол кёюгъуз, кенг туругъуз! — деб полицей аллында сюелген кишини бир джанына тюртдю.

— Алай эсе, биз саулукъдан, сиз бу хариб кызыны бир джары да элталмайсыз, эндиге дери тау элдеде тиширыулагъа болмагъан ишни Саниятны юсюнде болдурулмазлыгъын'а ангыларгъа керексиз,— деб, адамла Саниятны тегерегинден алдыла. Былайда къоспартылы джашланы бла полицейлени арасында бир кесек сермеш да болду, полицейлеге Саниятсыз кетерге тюшдю.

28.

Полицей низамны, властны къатылыгъына да къарамай, кыйынлыкъ келген кюн халкъ Саниятны унутуб кыймады. Башхача болургъа да амалы джокъ эди. Бу-

рунгу заманладан окъуна малкъарлыла тишируну намысын бек кѣтюрюб келгендиле.

Болса да Бекмурзалары Саниятха тынчлыкъ бермезликлери, не бла да ала кызыны кыйынлыкъгъа урундурургъа кюрешириклери белгили эди. Аны себебли элни эсли адамлары Саниятны ол кыйынлыкъдан кыутхарууна сагъышын этедиле. Полицейледен сыйыргъан кюн окъуна Саниятны Джарашкыгъа элтиб, Сарбийни эгечинде букъдургъандыла. Излеселе уа кызыны анда да табарыкъ эдиле, кѣбге дери аны букъдуруб турургъа боллукъ тыйюл эди, башха амал табаргъа керек эди.

Асхат да, аны нѣгерлери да Сарбийлары бла кенгешиб, кече бла элден чыгъарыб, Саниятны Кырачайгъа — Сарбийланы джууукъларына ашырдыла. Кызыны биргесине кыарындашы бла Асхат кетдиле.

29.

Юслеринде ъмюрлюк джашил нарат терекле ѳсген деменгили таулары этегинде, ѳшюнюн кѣксюл сыйдам ташлагъа уруб, джан джанына чачыла баргъан уллу черкни бойнундагъы ариу ѳзенде кырачай эл орналыбды. Асхат бери кѣб кере келгенди, Хасан бла Саният'а бу джерлени табигъатына сукълана, тѣгерекге тюрслеб кыарайдыла.

Элге экиндиве джетдиле. Асхат арбаны тѣгерегин алма терекле кыуршалагъан, бир кыошунбаш юйню аллында тохтатды.

Коридорда олтуруб, курджаба эше тургъан тишируу юй аллында тохтагъан арбаны эследи да, ѳрге туруб, тюрслеб кыарады, сора башында джаулугъун табыракъ кысыды да арбазгъа чыккъды.

Асхат, секириб арбадан тюшдю да:

— Хайда, Саният, джетдик, кыолунгу бери узат, — деб кыызгъа арбадан тюшерге болушду.

— Кыара, кыара анга, джангы айлай кѣрюн, Асхат! — деб, юйден чыккъгъан тишируу, кенгден окъуна

кычыра, чабыб джашны кьолун тутду, сора,— сиз да сау келигиз,— деб Хасан бла Саниятны кьучакълаб саламлашды.— Бир аллах, бурнум суюнюб тура эди да, ким болса да бир джууукъ адамым келлигин биле эдим. Хайдачыгъыз, арбаны арбазгъа кийиригиз,— деб къабакъ эшикни кенг ачды.

Арбаны тууаргъан бла, Асхат:

— Мариям, Шаухал'а къайдады, кеси да къалай турады? — деб сорду.

— Ол'а, бир аллах, тюнене бизде тургъан чурукъчу бла бирге Исси Суугъа кетгенди да алыкъа къайтмай турадыла. Анда джолугъурлукъ адамлары бар эди.

Ашхам артына Шаухал да къайтды. Къызны юсюнден хапарны эштгенден сора, Шаухал бла Мариям бек джарсыдыла.

— Да алайды да, Шаухал, иш бираз унутулгъунчу Саният аллах бла къонагъыгъызды, тыш адам туююлдо, джууугъунгду, — деди Асхат.

— Ай юйюнге, Асхат, аны не айтыр кереги барды, ол мени тыш адамыммыды?! Атамы джаны ючюн, биз саулукъдан, киши аны джюрегин аурутмаз.

Мариям, джыламсырагъан да этди да:

— Бир аллах, хапарын эштгенлей окъуна ачудан джюрегим джарылыб къала эди. Ол адам ашаучулары уа башларына аман кюн келгиеди. Аланы кьолларындан алай кьутулгъанынга да аллахха шукур, — деб Саниятны кесине тартыб, ёшюнюне къаты къысды.

Шаухал, узун къара мыйыкъларын эки джанына сылаб, айтды:

— Ант этдир, Асхат, халкъны тэзюмю тауусулгъанды. Бизде да аллай артыкълыкъла кёб боладыла. Къаныбыз бек бузулады, алай алыкъа ачыкъ сюелирге онг джокъду. Аллах айтса, ол заман да узакъ туююлдо. Шендю уа тэзе турайыкъ.

— Тейри, Шаухал, бизни джаныбызда энди тэзген да этмейдиде. Кесинг да эштген болурса, халкъ кьоз-

гъалыб, байлагъа, бийлеге кѣб заран салады, — деди Асхат.

— Аллай къозгъалыула уа бизде да боладыла. Ала бираз таукелирек, халкъ асламланы кѣбюсюню къатышыуу бла бардырылсала сую элим. Ма бу бизни юйде джашагъан чурукъчуну къызы Исси Сууда устаз эди да политикагъа къатышаса деб ишден къыстаб джибергендиле. Бусагъатда ол мында атасы бла бирге турады. Ала мат иги адамды. Былтырдан бери бир талай сабийни окъургъа, джазаргъа юйретгенди. Адамла да аны бек сюедиле. Кими сют, кими эт, кими картоф келтириб, иги болушадыла. Наташа хар затны да билген, акъыллы тиширыуду. Россияда къаллай ишле болгъанларын билиб, аланы юсюнден бизге да кѣб хапар айтады. Асхат, ант этдир, энди окъуй, джаза уа мен да билеме. Заявления керек болса, манга келиб къал, хакъсыз окъуна джазарма, — деб Шаухал лакъырда этди.

— Да сиз'а уллугъа кетгенсиз да. Оллахий, насыбгызы тутханды. Мен'а къол да кючден-бутдан салалама. Тохта, бизни дунябыз да бир келир. Къарт болсакъ да, окъумай къалмабыз. Шѣндю уа, марджа, Санятын Наташагъыз бла шагърей этигиз да, эрикмей туруп, — деб Асхат къызгъа къарады.

Саняят зат да айтмады, бети къызарыб, кѣз кирпичлерин энше ийди.

30.

Экинчи кюн Асхат бла Хасан джолгъа атландыла. Саняят джол джанында сюелгенлей ала туурадан ташайгъынчы турду, сора мылы кѣзлерин джаурукъ къыйыры бла сыйпаб, джанында аны инджилгенине джарсыб тургъан Мариямны билегинден тутуб, экиси да арбазгъа кирдиле.

— Саняят, джанымы къыйыры, не да болсун, къанынгы бузма. Сен мудах болуб турсанг, мени да джюрегим

кыйналлыкды. Аллах айтса, юйюнге да кыйтырса, атангы, анангы да кёрюрге. Шёндю уа уялсанг, джунчусанг унарыкъ туйюлме, — деб Мариям кызыны кыаты кыучаклаб, башын сылады.

«Керти да была уа алаамат адамла кёреме. Бу тиширыу алай джарыкъ болуб тургъанлай кёлуне тийсем айыбды», — деб ойлады Саняят.

— Эрикдирген да этмек, Саняят. Бу тийрени кызылары да бизге кёб келиучюдюле, ингирде Наташа бла да шагърей этерме. Билемисе, ол кыалай огъурлу тиширыуду. Кесинг кёрюрге, — деб Мариям Саняятны джюрегин джабсарыргъа кюрешеди.

«Была мени бу оруслу кыыз бла неге кыуандыра болурла? Ол болмаса бусурман киндигими кыуругъанды. Тилим тили бла, диним дини бла келишмеген адам бла мен не сёз нёгер боллукъма», — деб сагъышланады кыыз.

Мариям'а Саняятны ол акылын ангылагъанча:

— Наташаны оруслу тиширыу болгъанына бир да кыарама, ол санга иги таулу кыыздан башха болмаз. Аны эллиле бары да бек ариу кёредиле, — деди.

Андан сора Мариям бла Саняят олтуруб, Малкъарны эм анда джашауну юсюнден кёб сёлешдиле...

...Ингирде бир юч — төрт кыыз келиб, Саняят бла джарыкъ саламлашдыла. Аны Малкъардан келгенин, Шаухалны джууугъу болгъанын, мында турлугъун Мариям алагъа ангылатды.

Кыызла андан кетгинчи отоуну эшиги кыагъылды.

— Бир аллах, ол'а Наташады. Кир, кир, тышында нек тураса? — деб Мариям, джеринден кыобуб барыб, эшикни кеси ачды.

Наташа отоугъа киргенлей, джарыкъ ышара, лакъырда этди:

— Мариямка, кыонагъынг болгъанын эштиб келеме. Кёргюзтчю аны былай, не тукъум малкъарлы эсе да бир кёрейим. О-о-о, да бу уа мёлек кибик бир затды да, —

деб кьолун кьонакьгъа узатды. Сора Саниятны кесине тартыб, таулу тиширыула этиучюча, башын эки джанына атыб кьучакълашды.

Саният Наташаны не айтханын ангыласа эди, хыликга этген сунуб, джаны аурур эди, алай ол керти да кёлю бла айтханды. Наташа ичинде болгъанны джашырмаучуду.

Бираз олтуруб, Мариям бла ушакъ этгенден сора, Наташа сорду:

— Мариямка, кьонагъынг былай мудах некди? Не эсе да былай бир джунчугъан халы барды.

— Наташа, аны юсюнден артда айтырма. Сен тюз сезгенсе, къызны джарсыуу кёбдю, — деб Мариям теренден кючсюндю.

Ол кече хапарны андан ары создай айырылдыла.

— Саният, Наташа дегенибиз ма ол эди. Къалай халал джюрекли адамды, кёрдюнгмю?

Саният, кёзлерин да ёрге кётюрмей, джууаб этди:

— Кёрдюм. Иги адам болур.

— Тохта алыкъа, сен аны игирек танысанг, ол заманда кёрюрсе. Былай мудах некди, деб санга джарсыб кетгенди. Ол бек джарыкъ адамды. Ишден кысталыб келгенинде окъуна лакъырдасын, кюлкюсюн кьоймагъанды. Аны къатында сен да асыры мудах болма, — деди Мариям...

...Ючюнчю кюн Мариям бла Наташа кёб сёлешдиле.

— Ой насыбсыз бала, не кёб кыйынлыкъ кёргенсе. Ала бары да бетингде джазылыб турадыла, — деб Наташа Саниятны мутхуз кёзлерине джарсыулу къарады. — Угъай, Мариям, биз бу насыбсызны къайгъысын этмесек джарамаз. Не амал бла да джарсыуларын бираз чачаргъа, джашаугъа кьошаргъа керекди.

Бир кесекден Наташа къызны къатына джууукъ чёкдю да, кёзюне ышарыб къарады, сора аны кьолун кесини эки кьол аязына къысды да:

— Саният, ышаргъан да бир эт-эт. Къуру да мудах

болуб туругъа джарамайды. Мени атым Наташады. Айтыб бир кёрчю — На-та-ша.

Саниятны бети, кюнде бишген алмача, кызарды да, Мариямгъа айланыб:

— Не айтады бу, Мариям? — деб сорду.

— Сени бла иги таныш болургъа сюеди. Атын айтыб кёрчю. Уялма, энди сен аны бла хар кюнде джолугъа турлукъса, — деб юйретди Мариям.

Саният таукел болду да, кызны кёкюрегине тийиб:

— Билеме, сен Наташаса, — деди.

— Ой аперим, Саниятка. Ма алай керекди. Таукеллик къайда да болушады, — деб къууанды Наташа.

Саният тилни билмесе да, Наташа анга ыразы болгъанын сезиб, ышарды. Ол кезиуден башлаб, кызны ичине джылыу кирди, бети биле-биле джарыды. «Оруслу болгъанлыкъгъа уа иги адам болса. Бир аллах, орусну да кесинг джаратханса. Бизде уа къан ичген итле азмыдыла. Огъурлу адам болса, оруслу бла да шуёхлукъ джюрютген гунях туююлду, баям» — деб оюмлайды Саният.

Бир эки — юч ай озгъандан сора Саният Наташаны кёрмегенлей тёзалмай башлады. «Бу не алааматды, мен мынгача кишиге тартынмагъанма. Баям, джюрек джюреки биледи деген керти болур. Ол мени неге да юйретирге кюрешеди. Мен'а... Угъай, мен анга, туугъан эгечимеча, ариу бетден къарарма, хар не айтханын да этерме», — деб кёб сагъыш этди.

Энди Саният бир талай орус сёз биледи, ол угъай эсенг, аланы кеси аллына джазгъан окъуна этеди. Дагъыда заман озады, кызны уа дунягъа, джашаугъа кёз къарамы тюрлене барады, кёб джангы зат биледи, бироз орусча да сёлешеди.

— Саният, сени фахмунг барды. Хар не затны да башынга терк аласа. Тохта сен, ашыкъма, дуня тюрленсе, окъуб, не устаз, не врач, не да инженер болурса, — деб бир джол Наташа Саниятны махтады. — Дуняны

тюрлениригине уа ишеклик джокъду. Ой, джанымы кыйыры, къалай сейирлик джашау боллукъду!

Саният Наташаны бетине тюрслеб къараб турду да, джарты-къурту эте, орусча сорду:

— Ол сен айтхан джангы дуня келсе, джашау не тукъум боллукъду?

— Ах-а, билирге уа сюесе, кызчыкъ. Аны уа айттайым. Бусагъатда джер да, мал да байланы, бийлени эселе, ала бары да джарлы эллилени къолларына тюшерикдиле. Битеу оноу халкъны къолунда боллукъду. Элдеде школла ишленирикдиле, алада джарлыланы сабийлери окъурукъдула, больницала да боллукъдула. Ангыладынгмы? — деб Наташа кызны отча джанган кез джилтинлерин кёрюб ышарды.

— Ангыладым. Алай болса уа иги эди. Байла бла бийле уа къалай джашарыкъдыла? — деб, Саният кёб затны билирге суйгенин сездирди.

— Алагъа да иш табылыр. Ишлерге суймегенни уа узакъгъа кыстарбыз, — деб кюлдю Наташа. — Къоркъма, ол сени джашауунгу бузгъанла тийишли джолларын табарла. Сен'а туугъан элинге къайтыб, атангы, анангы, къарындашчыкъларынгы къатында насыблы джашарса. Мен санга ышаныб айтама, бу къурурлукъ власть не кёб болса да бир эки джылгъа барлыкъды...

Мариям бла Наташа кызны энди бютюн да бек ариу кёредиле. Ол алгынча тынгылауну басыб турмайды, алагъа сёз негер болгъанды, хар къайда да аланы биргелерине кёрюнеди. Бир-бир къарангы къатынла, аланы ызларындан къараб: биягъы гаджиле уа тебрегендиле деб, кёб мурулдагъандыла. Алай Саният энди Наташаны гяургъа окъуна санамайды, ол анга бир огъурлу таулу кыздан башха кёрюнмейди. Угъай, Саният алгыннгы къарангы Саният туйюлдю. Наташа эки — юч джылны анга бош кыйын салмагъанды. Ленин, большевикле кимле болгъанларын да ол иги биледи.

... Падчакны тахтадан тюшюрюлгени, андан сора уа революция болуб, власть халкыны кюлуна берилгени узакъ тау элlege да элияча терк джетди.

Мариямланы элинде да джарлыла оноуну кюлгъа алдыла. Саниятха Малкваргъа кетер заман джетди.

Мариямны кварны болгъаны себебли, Саниятны Исси Суугъа дери Наташа ашырды. Былайда Саният поездге миниб, Нальчикге атланырыкъды. Вокзал адамдан толуду, къауум-къауум болуб, анда-мында олтурдыла. Поезд бир эки сагъатдан келликди. Саният негери бла ётюб бара, беш — алты адам бир джерде олтуруб, тауча селеше тургъанларын эштди. Аланы арасында бир чал сакъаллы кварт да барды. Къыз артха терк-терк къарагъанын эслеб, Наташа сорду:

— Саниятка, баям, не эсе да бир зат кёрдюнг? Таныгъанынг ишми барды?

— Ол алайда олтуруб тургъанла малкварча селешедиле. Ала къайдан болурла? Уялгъан этеме ансы, барыб соргъан этерик эдим, — деб Саният гузаба этди.

— Уялыб'а, неден уяласа? Бусагъат экибиз да барайыкъ да, сорайыкъ, — деб Наташа кёл этдирди.

Экиси да малквар тилде селешгенлени кватларына барыб тохтадыла. Саният бусагъатда бу кишилени хар бирин кваты къучакълаб, уппа этерге хазырды. Нек эсе да, бети отча кызады, кюлакълары шууулдайдыла. Наташа негерини халин эслеб, муну былагъа бир ачыкълайым дегенча, олтургъанлагъа айланыб:

— Джолдашла, Нальчикге барлыкъ ким барды? -- деб орусча сорду.

Бары да тиширыугъа тюрслеб кварадыла.

— Нальчикге уа биз экибиз барлыкъбыз, — деб бир джарыкъ киши акъ сакъаллы квартны кёрюзтдю.

Кварт тиширыула таба кварады. Ол не бек тюрленген эсе да, Саният аны таныды. Асыры абчыгъандан, бутлары квалтырадыла. Сора, эс джыйыб:

— Сен Далхатмыса? — деб сорду.

— Далхатма. Тоба астофюрулла сен'а кимсе?! — деб кьарт джеринден кьобду.

Саняят кьартны бойнундан кьаты кьучакълады да, сабийча уллу кьычырыб джылады, тегерекдегиле да алагъа кьарагъанлай, айырылалмай иги кесек турду. Наташа уа ол сейирликге не айтыргъа билмейди.

Энди кьарт да абызырагъанды:

— Оллахий, ким эсенг да таныялмайма, айт марджа, мындан кёб таралтма джюрегими, — деб, Далхат кьызыны джыламукъла джуугъан бетине тюрлеб кьарады.

— Саняятма, Саняят. Сени кьоншунг, — деди да кьыз, дагъыда кьартны бойнуна тагъылды.

— Я субхан аллах, дуняда кьаллай сейирлик затла боладыла. Мында сени кёрлюкме деб'а кимни эсинле бар эди. Къайдан чыкъдынг, айт хапар. Олтурчу ма былайчыкъгъа. Быладан уялма, бары да таулуладыла. Бу кьарачайлы шуэхларыбыз бла айырылмай бери дери келгенбиз да, алада эки — юч кюн туруб, энди юле-рибизге атланганбыз. Была уа бизни ашыра, элден келгендиле. Аланла, кёремисиз, ма ол мен айтыучу кьызчыкъ, суйген джашын байла ёлтюргендиле дегеним бу эди. Кьоншуму кьызыды. Саняят, айт марджа хапар.

— Ой, Далхат, хапарны айтыб тогъуз — он кюннге да бошамам. Мени да сизден сора, кёб турмай, тутаргъа келген эдиле да, элни джашлары, джаным алагъа кьурман болсун, полицейледен сыйырыб, букьдуруб кьойгъан эдиле. Артда уа бери алыб келгендиле да, кьарачай элде юч джыл джашадым. Бу тиширыу'а оруслу тиширыуду. Кьоншубуз эди, бир чурукъчуну кьызы. Кеси да мени ашырыб келгенди. Сиз'а, Далхат, къалай джашадыгъыз? Фаго бла Заурбег'а къалайдыла? Мен юйден да хапар эштмегенме, саулукъларын да билмейме, — деди Саняят.

Кьарт теренден кючсундю да, башын да булгъаб:

— Саният, хариб, сен кѣб джаша, ала уа бу дуняны кьойгъандыла. Мени былай тюгендирген ала болмадыламы. Фаго, лагерге тюшгенлей, бир джылдан окъуна, тели ауруу тийиб ѳлген эди. Зауурбек бла мен'а бирден айырылмай, бир тигимни эки этиб, бир бирни кѳллендире, былтыр джайгъа дери турдукъ. Сора уа... Андан бери мен къайдагъымы да билмей джашагъанма. Насыбха, арtdаракъда бизни лагерге ма бу таулула келдиле да, дунягъа джангъдан джаратылгъанча болдум. Бар, бар, Саният, нѳгеринги сакълатма. Энди, аллах айтса, бирге кетербиз, — деб Далхат хапарын бошады.

Алайдан кетгенден сора, Саният Наташагъа Далхат эки нѳгери бла къалай тутулгъанларыны юсюнден хапар айтды.

— Энди хар не да иги болур. Зулмуну дунясы кетди. Биз, бир заманда да болмагъанча, сейирлик ахшы джашау къуарбыз. Хар адам насыблы болур. Сен орусча сѳлеширге, джазаргъа да бираз юйреннгенсе. Окъургъа бармай къалма, бек иги окъурукъса. Сюйсенг'а, атангы бла анангы кѳрюб къайтырса да, мени бла джашарса, окъурса, — деди Наташа.

— Багъалы Наташа, сау бол. Мен сени бир заманда да унутмам. Бизге къонакъгъа келиб, атама бла анама кесинги бир кѳргюзтмесенг, джюрегим атылыр. Ала джанларындан сюйген балаларын сен къалай сюйгенинги билселе, туугъан къызларындан башха кѳрмезле. Келсенг, кѳрюрсе, джарлы болсала да, халал адамладыла.

— Саният, мен санга эртде окъуна айтханма. Сен манга, къалай эсе да, бир туугъан эгечимча кѳрюнюб къалгъанса. Мен сау къадарда сени унутмам. Къайда болсанг да табарма, — деб, Наташа нѳгерин энтда да къаты къучакълаб, башын сылады...

Нальчикни бир-бир орамларында алыкъа кызыл байракъла кетмегендиле. Адамланы бетлери кыуанчылыдыла. Бёрклерине кызыл джурунла джабышдырыб айланганла кёбдюле. Далхат бла Саният'а, артмакъларын да кётюргенлей, сахарны орамларыны бири бла ёрге барадыла. Ала кече Далхатны танышыны фатарында къалыргъа мурат этедиле.

— Салчы, Саният, артмагъынгы былай, бираз солуб алай атланайкъ. Мени борбайларым тутмайдыла, алгъынча туююлме. Энтда да иги кесек барлыкъбыз. Михайыл сау эсе, хариб, мени унутхан болмаз, къонакъ этер. Суу бойнунда джашайды. Къатыны бир джарыкъ адам болуучу эди, — деб, Далхат танышларын махтайды.

— Бир аллах, алада да игилери уа барды. Ол сен кёрген нёгер кызым мени ючюн джанын берир эди.

— Да солугъаныбыз боллукъду, Саният, бара барайкъ. Аллахны буйругъу бла Михайылны табсакъ, анда иги солурбуз, — деб Далхат артмагъын умбашына атыб, боюн сингирлери да созула, Саниятны аллында тебреди.

Саният сагъыш этеди: «Далхат къалай саулукълу, тири адам болуучу эди. Ол къанлы тюрме уа тюгендирген кёреме. Анса уа бу къарт иги окъуна кечингенди. Аллахха шукур, энди аллай ишле болмазла...»

Саниятны сагъышлары бошалгъынчы, ала къошунлары кёгерген бир эски юйню аллына джетиб тохтадыла. Терезени джеписи бла мутхуз чыракъ джарыкъчыкъ ёсленеди. Далхат эски къабакъ эшикни къакъгъанында, юйню эшиги ачылды да, бир тиширйу:

— Кимсиз, не керекди? — деб сорду.

Далхат къабакъ эшикден ичине къарады да, чалыб, орусча айтды: — Мен Далхатма. Михайыл мында джа-

шаучу эди. Ол мени уста танийды. Дуса деб юй бийчеси да бар эди.

Тиширыу, бир зат да айтмагъанлай, келди да, къабакъ эшикни ачыб, юйге чакъырды.

— Тауушунгдан таныдым. Михаил бла мен сени кёб кере сагъыныучу эдик. Къайда тас болуб къалдыңг?

— Ой, сурама, беш джыл олтуруб чыкъдым. Ма бу къоншу кызыма уа Къарачайда джолукъдум. Экибиз да бусагъатда келе турабыз. Михайыл'а къайдады?

— Таулула тутулгъанларын эштиб, Михаил бек джарсыгъан эди. Кеси уа, хариб, немецлиле бла уруш башланганлай, кёб бармай фронтда ёлген эди. Кызым да эрге чыкъгъанды. Кесим джашайма. Эки отоуму да фатаргъа бергенме да, аны бла кечинеме. Джангыз кесиме кёбмю керекди. Таулула келиб да къалыучудула. Берекетлери бла келиучюдуле. Джау-бышлакъ сатаргъа келселе, мени да унутмаучудула. Михаил, хариб, таулуланы къалай бек сюйюучю эди. Аны бетинден мени да ариу кёредиле. Сау болсунла, огъурлу адамладыла.

Эртденликде Далхат бла Саният, хабчукларын да кётюрюб, Малкъаргъа атландыла. Ала Хасанья джаны бла барлыкъдыла. Джол узакъды. Къар эриб балчыкъ болгъанды да, джюрюрге бек къыйынды. Алай бу джолоучула юйдегилерин теркирек кёрюр ючюн не къыйынлыкъгъа да тэзерикдиле. Беш джыл дегенинг аз заманмыды! Кеслери да элден бир тюрлю хапар билмейдиле.

Джолоучула Мисхок сыртындан аууб, бир уллу къолгъа киргенлеринде, биреу арбаны тохтатыб, ёгюзлери суу ичире тура эди. Джууугъуракъ баргъанлай окъуна, Далхат Тёбен элде джашагъан къартны таныб, саламлашды:

— Джол болсун, Чорттай!

— Ой, сау болугъуз, — деб чабырлары чачылыб, ичлеринден да фадюанлары къарай, зыгъыр юсюнде ёгюзлени баш бауларындан тутуб тургъан къарт, къоч-

хар териден этилген бёркюн да ёргеракъ кийиб, джолоучулагъа тюрслеб къарады. — Бу къыямада къайры ахшы джолгъасыз?

— Да, оллахий, таугъабыз. Сен'а бу балчыкъгъа къараб нек чыкъгъанса. Джолну бираз бузлама къойсанг эди уа. Тейри агъач ичинде уа ёгюзлеге бек къыйын болур, — деб джарсыды Далхат.

— Алан, соргъанны айыбы джокъду, сен кимсе? Къарайма да таныялмайма, — деди къарт.

— Да эртдеден бери кёрмегенсе да, унутхан этгенсе, ансы къоспартылы Далхатны танымагъан хазна кёб адам болмаучу эди.

— Тоба астофюрулла! Къара-къара анга! Да юйюнге ашхылыкъ, биз'а сени бу дунияны къойгъаннга санаб тура эдик да, — деб къарт Далхатны къолун тутуб, уллу сейир этди. — Бу уа кесинги къызынг болур. Келгенинги да къайдан эштиб баргъанды?

— Угъай, Чорттай, бу уа мени къызым туююлдю. Сарбийни къызыды. Ол да, хариб, къачхынчылыкъда туруб, къайтыб келеди. Къарачайда тургъанды.

— Я субхан аллах! Да сора бу Сарбийни къызыды? Къыйналгъан болур, харибчик, кеси да, — деб нени эсе да айтыргъа аузун ачхаплай, тохтаб къалды. Сора сездирибми къойдум дегенча, Сапийатха бёрк тюбюнден джашырын къарады.

«Угъай, сезмегенди. Фатиматны ёлгенин шендю мында анга билдирирге уа джараймыды. Сарбий да аны ачыуундан тешекге тюшгенди. Я аллах, была къалай насыбсыз юйюр эдиле», — деб ичинден джарсыды.

— Чорттай, тау ичинден'а не хапар?

— Ой, Далхат, хапар азмыды? Сиз кетгенли ауругъанла, ёлгенле да бардыла. Бусагъатда уа халкъ джангы джашау къурайбыз деб кюрешеди. Къалай боллукъ болурла ансы, мурад уллуду. Хар ким къанатланганды. Бек ахшысы уа — байланы, бийлени джерлерин сыйырыб, халкъгъа юлешгендиле. Аллах билсин, бу власть

кѣбге барамыды, бармаймыды, элде кѣб тюрлю хапар джюрюйдю. Бу тынчайгъанлай нартюхчюгюмю къошдан кетериб къояйым деб келген эдим да, бир юч — тѣрт кюн да сакъладым, джолла не къургъакъсымайдыла, не да бузламайдыла. Къалай боллукъ эсе да, джолгъа чыкъгъанма. Энди сиз'а хапчукларыгъызны арбагъа салыгъыз да, бек ашыкъмай эсегиз, бирге бара барырбыз, — деди къарт.

— Ашыгъыб этгенибиз да джокъду. Биз да сенден терк хазна баралгъы эдик.

— Бизникиледен билгенинг бармыды, къалайдыла? — деб сорду Саният.

— Джокъду хаталары, тынчдыла.

Къыйын джерледе Саният ёгюзлени башларындан тартыб, Далхат бла Чорттай'а арбаны артындан тюртуб, тюш артына агъачдан къутулуб, Хиеу суу бойнунда арбаны тууарыб, ёгюз солутдула, ашхам къарангъа уа Бабугентге джетиб, кече агъач къыйырында къалыргъа тохтадыла.

Кече Далхат къарт бла кѣб ушакъ этди, Бекмурзаладан эм Алимурзаладан да хапар сорду. Не Саниятны, не Далхатны кѣзлерине эртденликге дери джукъу кирмеди. Аланы хар бири кѣб тюрлю сагъыш этеди. Саниятны джюреги тынгысызды. Элге джетерге не къадар аз къала баргъаны сайын, аны джюрегин къайгъы ол къадар бек бийлейди: «Анам саусуз эди, манга джетген къыйынлыкъны ол кѣтюралгъан болур дерге къыйынды. Анга бир зат болгъандан эсе, мен юйге джетмей джоюлайым. Битеу къыйынлыкъны аны ючюн кѣтюргенме да, саулай табмасам, аллах бир кюнню да джашатмасын. Ол ит байлагъа алай этген эселе уа, аллахха шукур».

Экинчи кюн Саният бла Далхат экинди ууахтыгъа Зылгы кѣпюрюнден ётуб, Къоспартыгъа баргъан джол бла ёрге айландыла, сагъат джарымындан'а элге кирдиле. Экиси да тар тыгъырыкъла бла юйлери таба бара-

дыла. Аланы киши танымайды, сейирсибиб къарайдыла, таулу къарт киши бла таулу къыз ол кезиуде орус кийимлери бла айланырыкъдыла деб кимни эсинде бар эди. Аланы ызларындан къараб, адамла «Энди бу оруслаула уа къайдан чыкъдыла. Садакъа джыя ишми келген болурла?» — дейдиле.

Саниятны джюреги, чыгъыб кетеди дерча, терк-терк урады. Ол, къабакъ эшикге тиялмай, бир кесек турду. Далхат да къызны халын кёрюб, абызырагъанды. Бир кесекден ол къабакъ эшикни ачды да, Саниятха айла-ныб:

— Я аллах, иги сагъатда кирейик. Барчы, хайда, бар. Мен да сени бла кириб, сизникилени кёрюб чыгъайым, — деб Саниятха кёл этдирди.

Ала арбазгъа киргенлеринде, Сарбий, эски тонун да юсюне къаблаб, экинди намаз этерге абидез ала тура эди.

— Салам алейкум, Сарбий, — деб Далхат аны алында сюелди.

— Уалейкум салам, джууукъ болугъуз, — деб Сарбий джеринден къобду. Сора, бу мен танымагъан адамла кимдиле дегенча, тюрслеб къарады.

Саният андан кёб тёзалмады да, атасыны бойнундан къаты къучакълаб джылады. Къарт'а къызны ким болгъанын ангылады да, бутлары къалтыраб, артха аууб башлады. Алай Далхат, аны сезиб, белинден тутуб, шинтикге тыншчыкъ олтуртду. Саният'а Сарбийни алында тобукъланыб, бойнундан къучакълагъанлай джылайды, кесин тыялмайды. Сора бираз эс джыйды да, атасыны бетинден джыламукъларын къол джаулугъу бла сюртдю да, сорду:

— Анакам'а къайдады?

Къарт къызны сорууна джууаб этмеди, джалан да бушуулу кёзлерин эншге ийгенлей, башын ары-бери булгъаб, къатынча сарнады. Саният анасыны сау болмагъанын ангылады да, кёзлерине къан чабды, тегерек

къарангы болду, несин да билмей, атасыны аллына ауду.

Баям, Саниятны бла Сарбийни джылагъанларын эштген болур эдиле, къоншула джыйылдыла. Далхатны къатышы бла кызы да джетдиле.

Далхат Кызиканы къучагъына джыйыб, джылауну башлады. Кызика да, атасын таныб, бойнуна джабышханды. Болгъан къара къатышды: киши зат ангыламайды. Далхат, къалай десенг да, эсли адам, эс джыйды да, суу келтириб, Саниятны бетин сылады. Къыз эс алды. Алай энди ол тутуб тыйдырмайды. Саниятха анасыз джашау — джашаумуду. Аны кёрюр ючюн пенча джыл термилиб турду. Туугъан элине джетгинчи анасы бла тюбешиб, аны сёзюню джылылыгъын сезериги, огъурлу кёзлерине къараб къууанырыгъы кёллендиргенлей келгенди. Андан эсе ол элге къайтмай, анасыны ёлгенин да билмей къалгъы эди. Ой, къадар, къадар, сен къалай эриусюзсе! Насыбсыз Саниятны ахыр тынчлыгъын буздунг, ёксюз этдинг!

Ол кече да, экинчи, ючюнчю кюн да адамла Сарбийлагъа Фатимат шёндю ёлгенча, бушуу этиб, джылаб келедиле. Ахмадиячыкъ энди абадан болгъанды. Ол эгечи къатындан бир такъыйгъагъа кетмейди. Хасан'а уллу джашды. Эгечи келгенли аны джюреги къууанганды. Юйде эскиге джамау салыр адам болмай тургъанлы бир джыл толду. Аш биширген, эскини джуугъан, джамагъан да Хасан эди.

Саният мудахды. Анасыны сыфаты кече, кюн да кёз аллындан кетмейди. Аш ашаялмайды, джолда къыйналыб келгенинден эсе да аманга кетгенди. «Бекмурзаланы юйлерине келгенинден да аман кюн келсин. Манга бу къыйынлыкъны ала бердиле. Оу кюшом, ана дегенинг къалай татлыды» — деб аны джюреги таралады.

Бир талай замап озгъандан сора Саниятны джюреги бираз чёкдю. Болгъан ишлени барын да эсине тюшюрюрге кюрешеди, Наташаны да сагъынады. «Бир эки

сѣз джазургъа керекди. «Кѣзден кетген — кѣлден кетедн» деген кертн кѣреме деб кѣлю кюлюр».

Бир кюн Саният артмакъчыгындан карандаш, къагъыт да чыгъарыб, Наташагъа письмо джазады, башха къагъытдан конверт этиб, тышына адресин джазыб, почта эл Советде болгъаны себебли, письмону Ахмадиядан ары джибереди. Ол кезинде Малкъар аузунда къаратаныгъан адам хазна болмагъаны себебли, письмогъа сейир этедиле, аны Саният джазгъанын билгенден сора уа къызы эл Советде къагъытчы болуб ишле деб къысадыла.

Къыз ишлерге базынмайды:

— Къагъытчы болурча билим манга къайда! Мен джалан да кесими муратымы джазама ансы, башха затны джазаллыкъ туююлме, — дейди. — Окъур джер бар эсе, джиберигиз да, окъуб къайтайым, алайсыз'а менден хайыр чыгъарыкъ туююлдо.

— Бусагъатда бизде бир харф таныгъан адам джокъду. Сен'а джаза, окъуй билесе. Бизге шѣндю сенден бек керекли адам къайда. Билгенинг тамамды, — деб къысадыла аны Советде. — Кесинг да Советде ишлерге бек тийншли адамса. Сенден кѣб къыйынлыкъ кѣрген ким барды? Байлагъа ишге чыгъаргъа унамаучунгу унутмагъанбыз. Энди сен мында кесинги упугъуб келген джарлы халкъынга джумуш этеригинги бизден эсе иги билесе. Керек болса, окъургъа да джиберирбиз, бусагъатда уа ишлеб башла.

Саният юйге къайтыб, хапарны атасына эм Далхатха айтады. Эки къарт да эл Советни оноууна ыразылыкъларын билдиредиле.

Далхат Саниятха урушады:

— Алан, сен'а ойнагъан эте кѣреме. Да сора эл Советде ишлерча адамыбыз джокъду, келигиз, марджа, бизге болушугъуз деб байлагъа, бийлегеме барсынла. Угъай, аланы бизге минг джылла бла оноу этгенлери боллукъду. Тамбла барыб, ишлеб башламасанг, олла-

хий, джуугъумсуз, къоншумсуз деб бу юйге аягъымы басдырмам.

Сарбий да Далхат джанлы болду.

— Далхат тюз айтады. Ким да ишлей, кёре кетиб биледи. Хар неге да юйренирсе. Джашау кеси юйретир. Бармай, ишлемей джарамаз, — деди ол.

Саняят отоугъа кирди да, джангыз кеси олтуруб, кёб сагъыш этди: «Мен джангылгъан этеме. Атам бла Далхат тюз айтадыла. Байлагъамы джалынайыкъ? Не бек къыйналлыкъ, джунчурукъ эсем да, барыб ишлерге кю-решейим. Бизни аталарыбыз, аппаларыбыз къагъыт джаздырыр ючюн, къойла, къозула бериб тургъанларын бош унутама».

Экинчи кюн эртденликде Саняят, эл Советге келди да, ишлеб башлады.

Алгъын ол джалан да председатель айтханны джазыб турду. Артдаракъда уа, тюрлю-тюрлю документле бла шагърей бола кетиб, ишни эбине тюзюндю. Энди Саняят къаллай документни да таб джарашдырады. Эллиле аны ариу кёредиле, ол'а кече-кюн деб къарамай, халкъгъа тюз къуллукъ этеди...

Элни байлары, бийлери алыкъа умутну юзмегендиле. Алгъын аланы чоюн тюблерин джалаб, алагъа къуллукъ этиб айланганла тюрлю-тюрлю аман хапарла чыгъарадыла: власть узакъгъа барлыкъ тюзюндю. Падчах да орнуна къайтырыкъды, байла оноуну къолгъа аллыкъдыла. Саняят кибик, кеслерине джетмеген ишле-ни этиб айланганла кюнлерин кёрюле. Большевикле динибизни сыйырыгъа, орус халкъгъа къошуб, гяуурла этерге мурат этедиле...

Алай бла, эл Совет бардыргъан кёб тюрлю ахшы иш-леге къаджау туруб, уллу чырмаулукъ саладыла. Са-нияят ол затланы эштиб, джюреги къыйналады. Алай эн-ди ол бир затдан да къоркъмайды. Алгъаракъда Ах-матны къабырына барыб, ёмюрюнде эрге чыкъмазгъа, битеу джашауун суйген халкъына къуллукъ этиуге бе-

рирге, къан ичген губула, къайтыб, халкъны инджилт-мез ючюн къанын-джанын да аямай кюреширге ант этгенди. Элни активи бла айланыб, уллу ангылатыу ишни бардырады. Совет власть берген эркинликлени толу хайырланыргъа, хыйлачы итлени ётюрюклерине тынгыламазгъа чакъырадыла. Элде Советни иши иги къуралыб барады, халкъгъа керекли кёб ахшы зат тамамланганды.

Алай, не медет, къайгылы хапарла кёбден кёб чыгъа башлагъандыла. Джаш Совет Республиканы бууаргъа кюреше, Донда, Къобанда къаты сермешле баргъанлары тау элlege да къуугъун болуб джетгенди. Байла, бийле къанат къагъаргъа кюрешедиле, халкъны бойнуна джабышыргъа хазырланадыла. Ала элни активин эсебге алыб, дерт джетдирирге деб сакълайдыла. Советни ишине чырмаулукъ болур ючюн кючлерин аямайдыла. Алагъа ийнаниган кёлсюз адамла да бардыла. Алай халкъны асламы джангы властны къоруулар ючюн не къыйынлыкъны сынаргъа да таукелди.

Элни активи джукълаб турмайды. Тюз ниетли адамла эл Советге келиб, партизан отряд къураргъа кереклисин, акъ бандитлени тау ичине кёймаз ючюн къанларын-джанларын аязмазлыкъларын айтадыла. Аланы асламысы кёб къыйынлыкъ кёрген, байланы, бийлени зулумлукъларындан джалан да къартлыкъларында ычхынган чал сакъаллы кишиледиле. Къан ичген губулары тюблерине джангыдан тюшгенден эсе, барыбыз да бир кюнлюк болайыкъ деб ойлайдыла. Хапарны уа кюн сайын амандан аманы чыгъады. Акъ гвардиячы бандитле джууукъдан джууукъгъа джанлай келгенлери, къабарты эллени асламын алыб, тау элlege ёшюн ургъанлары эштиледи.

Бекмурза, Алимырза эм аланы бир талай шапалары къууанчлыдыла. Ала, тюрлю-тюрлю сылтаула бла, юй-леге айланыб, аман хапарла джаядыла.

— Энди бизни Малкъар аузу турады ансы, битеу къралда да алгъынныгы власть тохташдырылгъанды. Бу адамла акъ аскерчилеге не этерикбиз деб айлана болурла! Ёлюр гебенекле кеслерин отха ургъанлай, бирер шоккну да алыб, фартизанла болабыз деб айланадыла. Тохтасынла ала, офичарла кюнлерин берирле. Джетиб келе турадыла, Нальчикни да алгъан хапарлары барды, — деб акъсакъ Халимат да дыгалас этиб айланады. Саният бла Советни председатели, болмагъанча, кёб ишлейдиле. Не джаны бла да къайгъы, абызырау болмазча этерге кюрешедиле. Элде партизан отряд къуаргъа оноу этилгенди. Отрядха кирирге суюнгеле кёбдюле. Ары джалан да ышангылы джигит адамланы аладыла. Малкъар аузунда бир ненча партизан отряд къуралады, алагъа барына да Асхат башчылыкъ этерикди. Отрядланы 3 къауумгъа бёлгендиле. Бирлери Малкъар тарын, экинчиси Иричи тарын, ючюнчюсю да Сукан тарын сакъларыкъдыла.

Бек магъаналы джер болгъаны себебли, Асхат кеси да Малкъар тарын сакълагъанла бла биргеди. Сарбий, аны джашы Хасан да бу отрядха джазылгъандыла. Саният да атасы бла къарындашы болгъан отряддады. Командир аны чакъырыб:

— Сен тиширыуса, элде къл, — деб тилейди. Сора кеси эс этиб, — угъай, оллахий, телисине джаншай турама. Сени акъла бек алгъа ёлтюрлюклерин унутуб айтама. Энди сен тиширыу эсенг да, элде кълалыргъа джарарыкъ туююлдо, кыйналсанг да, бизни бла бирге кыйнал, — деди.

— Мен тиширыума, керти айтаса. Алай Совет власть тиширыулагъа кълалай эркинлик, нечик джарыкъ джашау келтиргенин менден иги киши билмейди. Эр кишиле джангы джашау, Совет власть ючюн къланларың-джанларың бергенде, мен юйге кириб тураллыкъ туююлме. Ёзге зат эталмасам да, бир джаралы болгъанны джарасын мен да эр кишиледен аман байла-

мам, — деб Саният халкы бла ёртеннге, суугъа секирге да хазырлыгын билдирди.

— Да сора, Саният, шёпдю сууукъ заманды, хар затынгы иги хазырла, джунчурса, — деб Асхат Саниятны джел кюйдюрген бетине къарады. Сора ичинден: «Оллахи, бу тиширыуну джаны темирден кёре эдим. Халкы ючюн не кыйыплыкъгъа да тёзерикди» — деди.

— Қызым, Хасан бла мен барсакъ да боллукъду, кыйналгъан этериксе. Уруш дегенинг оюн туюлдо. Элде къал да, бизге аш-суу бла болушурса, — деди Сарбий да.

— Угъай, атам, сен къарт башынг бла баргъан джерге мен да бараллыкъма. Шкок атмасам да, башха джумушлагъа джарарма. Манга элде къалыргъа джарамазлыгын Асхат да айтды да. Ол итле элге кирселе, манга джашау джокъду.

Сарбий Саниятны бетине тюрслеб къарады да:

— Да сора, кызым, суйгенинглей эт. Энди биягъы Бекмурзаланы аякъ тюблерине тюшгенден эсе уа барыбыз да кырылыб къалайыкъ. Аны тюз айтаса. Қызауатда ёлгенни айыбы джокъду, — деди...

Кыш суугъу таулагъа джетгенди. Малкъар ичи кыйгъылыды. Нальчикни акъ гвардиячы аскерле алдыла деген хапар халкыны къанын бузгъанды. Гитчени, уллуну да бетлеринде бушуу эсленеди. Қышлы душман бла согъушургъа тюшеригине энди киши ишекли туюлдо. Хар ким кесин ол согъушха хазырлайды. Малкъар аузунда джарлы халкыны Серебряковну бандасына тонатмаз, тиширыулагъа артыкылыкъ этдирмез, къартланы, сабийлени отда кюйдюртмез ючюн, хар тюз ниетли малкъарлы джанын берирге да угъай дерик туюлдо. Акъ аскерлени аллай джаныуарлыкъ ишлерини юсюнден'а адамла кёб хапар эштедиле. Сермешни кюню джууукъдан джууукъ бола келеди.

Малкъарны партизан отрядларыны тасхачылары тарладан чыгыб, Бабугент тийресинде, Джемталагъа баргъан джолланы джанларын сакълайдыла. Мартны шулпу кюнлерини биринде ротмистр Серебряков кесини башкеслерин Къашхатау таба джибереди. Ала джетген джерлеринде халкъгъа уллу къыйынлыкъла бере, юлени кюйдюре, тюз ниетли адамланы асмакъгъа аса, ёшюнню тау элле таба урадыла. Кюн ортагъа серебряковчула Бабугентге джетедиле.

Асхат башчылыкъ этген партизан отрядны джарымы душманнга былайда тюбейди. Джюзге джууукъ атлы экеу-экеу тизилиб, Бабугентни джолу бла ёрге Къара Суу таба келедиле. Бабугент башы агъач ичинден къараб тургъан партизанла аланы эслейдиле. Партизанла аз болсала да, таукелдиле, аланы бетлеринде абызыраулукъ, къоркъуулукъ эсленмейди.

Хасан, чубур тонуну тюймелерин тешиб, ичинден къысылгъан патронташдан бир къолу бла тутханлай, кёгагъач терекни артындан акъ бандитлени махтаныб келгенлерине къарайды. Асхат партизанланы тар ичинде къаууму бла къалгъанды. Былайдагъылагъа уа Хасан башчылыкъ этеди.

— Къарачыгъыз, ала къалай ышаныб келедиле. Алгъа тасхачы окъуна джибермегендиле, — деб Хасан нёгерлерине кёргюзтеди. — Мен айтхынчы биригиз да шкок атмагъыз. Аллары тюз ол джерк терекге джетгинчи келме къояйыкъ. Сора мен буйрукъ бергенлей, барыбыз да бирден атарбыз. Ала кёб эселе да, былайда биз онглу боллукъбуз. Бизден ычхынсала, Къара Сууда сакълагъанлагъа тюберикдиле, аладан да къутулсала уа Чирик кёлню къатында Гамар кёпюрню сакълагъанладан къутулмазла, — дейди Хасан.

Акъ аскерчиле Хасан айтхан джерге джетерге бирненча метр къалгъанды. Бир-бир партизанла, от ачар-

гъа асыры ашыкъгъандан, джерлеринде чыдаялмайдыла. Алай буйрукъсуз атаргъа амал джокъду.

— Бийсолтан, сен ол алда келген офицерни мара-рыкъса, сен'а, Адил, аны ызындан келгенни. Мен ма ол онг джанында джортуб келгенни илишаннга алайым, къалгъанла да — аладан бирсилени. Не да болсун, Бийсолтан, офицерни ычхындырмазгъа кюреш. Аны бек алгъа ёлтюрсек, къалгъанла абызырамай къаллыкъ туююлдюле. Хазырландыгъыз да? Ючге дери санагъа-нымлай атарсыз. Башлайма: бир, эки, юч!

Олсагъат шокла атылдыла. Алда келген офицер атындан джыгъылды, аны ызындан келген, баям, джаралы болгъан болур эди, атыны бойнуна къабланган-ды. Хасан марагъан аскерчини аты джыгъылыб, юсюндегини бутун басды. Қъалгъанла да джол джанларына джайылдыла. Бир кесекден акъла партизанла болгъан агъачха шокладан, пулемётладан от ачдыла. Окъла партизанла джатыб тургъан джерде тереклени тешик-тешик этедиле, бутакъларын кеседиле. Джашла окъла-рын зырафына атыб къоратмайдыла. Ала акъла алгъа тебингинчи сакъларыкъдыла.

Серебряковчула, баям, партизанла аладан къоркъуб къачыб кетген сунгдан болур эдиле — бир аздан ала бирге джыйылдыла да оноулашдыла. Қимлери артха къайтыргъа керекди, азбыз дейдиле, бирлери уа — угъай, артха къайтыргъа джарарыкъ туююлдю, Чирик Кёлге дери барыб, артдан джангы кюч келгинчи, алай-да сакъларгъа буюрулгъанды, дейдиле. Партизанла уа сакълайдыла.

— Ала алгъа биреуню, экеуню джиберселе, атма-гъыз, бизни кетгенибизни бла къалгъаныбызны билирге умут этерикдиле, — дейди Хасан.

Бир кесекден Хасан айтхан тюз болуб чыкъды: бир узун инчге офицер къамчисин экеуленнге узатды да, ала, бираз арсар да болуб, джолгъа чыкъдыла. Сол-датла, тегерекге къарай, джол бла ёрге атландыла

Партизанла аланы ётмеге кьойдула. Иги кесек заман озгъандан сора экиси да артха кьайтыб, узун офицерге не эсе да айтдыла.

— Ала, баям, тасхачыла болур эдиле. Къачхандыла. Хайдагъыз, — деб, офицер кеси алгъа джолгъа чыгъыб, къалгъанланы да ызындан тизди.

Ала бир кесек алгъа келгенлей, биягъыча, Хасан:

— Бир... Эки... Юч! — дегенлей, окъла акъ бандитлене юслерине кьюулдула. Беш — алты адам джыгъылды, къалгъанлары артха къачдыла.

Бир — эки сагъатдан акълагъа джангы кюч келди. Энди ала атлагъа мингенлей джол бла барыргъа базынмайдыла. Атларындан тюшюб, бир къаууму, бауурлары бла сюркеле, партизанла атхан джерге тебрегендиле.

— Энди биз былайда кёбге уруш эталлыкъ туюлюбюз, — дейди Хасан. — Ала агъачха кириб башлагъычы атыб, бир къауумун къаблайыкъ да сора агъач ичи бла барыб, Къара Суудагъылагъа къошулайыкъ.

Акъла, джол башында кырчыкъдан ётюб, агъачны бла джолну ортасында, узунлугъу бир 60—70 метр болгъан, ёзенчикни кыйырында тохтагъандыла. Бирем-бирем ёзеннге чыгъыб, ийилиб чабадыла. Ала ёзенчикни тюз ортасына джетерге партизанла от ачдыла. Акъла сюркелиб алгъа барадыла, не амал бла да агъачха къутулуб, партизанланы джокъ этерге мурат этедиле. Партизанла алайда бир кесек урушуб, артха кетдиле.

Хасан отрядын алыб, Къара Суугъа келгенинде, алайдагъыла да шкок атылгъан тауушланы эштиб, сермешге хазырланыб тура эдиле. Ол кюн да, ол кече да акъла Къара Суу ёзенине кирмедиле. Хасан бир негериин да алыб, кеси тасхагъа барыргъа таукелленди.

— Сиз джолну кёз туурадан бир такыйкъаны да кетермегиз! Ала, агъач ичи бла ётюб келиб, бизни кършаларгъа окъуна боллукъдула. Биз экибиз да, джол

башла бла Бабугент башына дери барыб, бир кьарайыкъ. Баям, ала алайгъа кюч джыя тура болурла, — деди Хасан.

Эки партизан да агъач ичи бла Артурт дорбууну башына дери бардыла.

— Энди былайда сакъ болургъа керекди, акъла узакъда тьююлдюле, — деб Хасан, нёгерини билегинден тутуб, шыбырдады.

Ала, дагъыда бир кесек баргъандан сора, алларын-дан ким эсе да тауча.

— Шкокларыгъызыны атыб, кьолларыгъызыны ёрге кётюрююз! — деди.

Хасанны нёгери, бир джанына секириб, терек артына джетди. Хасан'а башын кьумурсха тёбени артына букьдуруб шкогун тартды.

— Ха-ха-ха! Бусагъат мен сени, итни кёбдюргенча, атыб кёбдюрейим. Сауутунгу да бир джанына атыб, кесинги бериб кьойсанг иги болурму эди, — деб ол адам хиликгя этиб кюлдю.

«Ай, итден туугъан, не табсыз болумгъа салдың. Баям, кьутулургъа онг боллукъ болмаз. Экибизни ортабыз тогъуз — он атламдан кёб тьююлдю. Ол мени илишаннга алгъанлай тургъаны белгилиди», — деб Хасан алгъа къарады. Шкокну быргъысы тюз юсюне бурулуб тура эди. Джашны чач тюклери ёрге турдула, эринлери кьургъакъсыдыла, уууртлары отча джандыла. «Ай, медет, энди атыб, шкогуну быргъысын бузалсам эди». — деб Хасан шкок артына джабышханлай, акъ аскерчини шкогу атылды да кьумурсха тёбени Хасанны башына кьуйдуртду.

Бандит башын терек артындан кётюрюб къарады, олсагъат Хасанны нёгерини шкогу да атылды. Бандит, бугъача ёкюрген таууш бла бир джанына ауду.

Хасан бла нёгери, акъ аскерчини шкогун, окъларын да алыб, арлакъгъа бардыла да, терекге миниб, Бабугент ёзенине къарадыла. Акъ аскер битеу кючюн былай-

гъа джыйыб тургъанын кёрдюле. Тёртюшер ат тартхан эки тоблары, бир ненча пулемётлары да барды.

Джашла артха, партизанла болгъан джерге, ингир къарангыда келдиле, кёрген затларын партизанлагъа айтдыла.

Ол кече Асхат да былайгъа келиб, былайда беш — алты адам къоюб, кючню Чирик Кёл башына бла Къангоша башына салыргъа оноу этдиле.

— Энди сиз, — деди Асхат былайда къалгъанлагъа, — алда келген акъ аскерчилеге бираз къоранч салырсыз да, ёрге агъачха къутулурсуз, Къангоша башында уа, Черекден ташдан ташха секириб ётуб, бизге къошулурсуз. Биз'а Чирик Кёлню къатында алагъа кючлю от бла тубербиз. Къарыуугъузну билиб кюрешигиз. Ачыкъгъа чыгъыб, алагъа этеригиз джокъду, кесигизни аягъыз. Бек кючлю сермешле алыкъа алдадыла. Бир бандитни аягъын тау ичине басдырмазгъа керекбиз.

— Асхат, эркин этсенг, мен кесим да былайда къалыргъа сюеме, — деб тиледи Хасан.

Асхат джашны асыры къызыулугъун джаратмады:

— Алан, сен, бетинге да не этгенсе? Болгъаны джарылыбды да. Баям, сууукъгъа кюйдюрген болурса. Хар джерде да ёшюнюнгю уруб турма да, къалгъан джашлагъа да кеслерини кючлерин сынаргъа къой.

Хасан къаджымайды, Асхатдан тилейди:

— Ай юйюнге, Асхат, биз Бабугент башында ол итлени джол джанына бир таб къысхан эдик. Алагъа джолугъургъа кюсеб турама. Тилейме былайда къоярынгы. Черекден ташланы юслери бла секириб ётюучю джерни да уста билеме.

— Хасан, сен къалайда бек керек болгъанынгы мен билеме. Мында юч — тёрт джаш къалсала болур. Сора кесинг да Чирик Кёл башына къайта бар. Сарбий бла Саняйт да андадыла. Саняйт отрядха аш биширеди.

Тарны сакълагъанла бла къал дегенме да, тохтаргъа унамай, отряд бла келгенди, — деди Асхат.

Хасан тамата бла андан кёб даулашмады. Нёгерлерин да алыб, Чирик Кёлню къатына келиб тохтады. Аланы алайда къойду да, джол башында чырпыла ичи бла ёрге кириб, партизанланы къошуна келди.

Отрядда бир отузгъа джууукъ адам барды. Аланы ки ми отджагъада олтуруб, чабырларын тизе, бирлери мулджаргъа аууб джукълаб, бирсилери да къош аллында хапар айта турадыла. Саният'а дженглерин да ёрге къайырыб, къош къалачла биширеди. Отда шорпа къайнайды. Бир кесекден'а агъачдан къургъакъ отунла къетюрюб, Сарбий да келди.

Хасан Бабугент башында акъланы къалай тыйгъанларыны хапарын партизанлагъа айтды. Ала Хасаннга ауузларын ачыб тынгылайдыла.

— Алан, не тукъум адамладыла, омакъ кийиниб айланадыла дейдиле, кертимиди? — деб сорду олтургъанладан бири.

— Да халкъны ырысхысын тонаб, юслерине бла къарынларына этиб келген адамла омагъ'а боламыдыла. Кеслери да бек омакъла, атлары да семизле эдиле. Алай, тейри, ол акъ бёрюле, кеслерин байыкъландыра, халкъны тонай, адамланы ёлтюре айланганлыкъгъа, джигитле уа туююлдюле. Ай юйюнге, джюзден артыкъ атлы болур эди, шоккла атылыб башлагъанларынлай окъуна абчыб къалдыла. Мен аланы алай сунмай эдим, ёлгени ёлсе да, къалгъаны мыллыкны алгъа атыб келик суна эдим. Аллай итле не кёб болсала да, биз аланы тау ичине иймезибизге толу ышанама, — деди Хасан. — Алада болгъан сауутну бизге бериб'а бир кёрге эдиле!

Анга тынгылаб тургъан Саният айтды:

— Иш джалан да сауутда туююлдю. Джигитлигин кёргюзтюр ючюн, адам, не ючюн кюрешгенин билирге керекди. Акъла дегенликге, аланы асламы аджашыб,

кеслерин алдатыб, тонагъан затлары бла кёллениб айланган, джарлы адамладыла. Акъ офицерлени буйрукъларын толтурадыла ансы, алагъа не ауруу-талау керек эди. Ёлюрге ала ма андан суймейдиле. Бизни ишибиз'а башхады: акъ бёрюле элибизни тонамасынла, тюз ниетли адамларыбызны кырмасынла, тиширыуларыбызны хиликгя этмесипле, деб душманнга таукел къаджау сюелирге деб келгенбиз. Бизни бери киши сюрюб келтирмегенди, кесибиз келгенбиз. Алайды да, Хасан, къоркъмагъыз, биз аладан онгсуз туююлбюз. Мени сартын, ол власть берген эркинлигибизни, джерчиклерибизни къолубуздан кетермез ючюн, джаннган отха да кирликме.

Тынгылагъанла бары да Саниятны айтханын джаратдыла:

— Керти айтады, биз барыбыз да къаялача сюелирге хазырбыз, — дедиле. — Былайтын биз аланы ётдюрмебиз. Джемталаны затны да алгъан хапарлары барды. Сукан тарына кирирге боллукъдула; андагъыла хайт дегей эдиле.

— Да анда да тарны эки кючлю отряд сакълайды. Аланы муратлары да, баям, бизни муратыбызча болур. Алайтын да ёталмазла, — деб Хасан таукелленеди.

Бираздан Хасан ауузланыб, нёгерлерине да азыкъ алыб, Чирик Кёлге тигеледи. Ала ол кюн окъуна Қъангоша башында сермеширге таб джер сайлаб тохташдыла. Асхат'а ингирге Чирик Кёл башына келди да, отрядны асламын кече бла тар ичине ашырды, кеси уа бир онбеш адам бла, акъланы кючюн бираз седиретир мурат бла, анда къалды. Ала Гамар кёпюрню сакъларыкъдыла. Алайтын болмаса акъла башха джер бла суудан ёталлыкъ туююлдюле.

Асхат Сарбийни бла Саниятны бир джанына чакъырды да:

— Энди сиз мында къалыб этеригигиз джокъду. Биз былайда не кёб турсакъ да эки — юч кюн турайыкъ.

Уллу кюч бурсала, бир кюн окъуна чыдаялмакъ. Кючю-бюзню саулай тар ичине джыйышдырыб, анда сакъларгъа керекбиз. Алайтын'а, тейри, чыбчыкъ да ётдюрмебиз, — деди.

— Атакам барсын, мен'а сизни бла къаллыкъма. Ачдан къыйналгъан этериксиз. Сен ёлмегин, Асхат, шкогум да барды, джашла илишан атаргъа да юйретгендиле. Мында къалыб, ол итледен бир къауумун джоймасам, джюрегим къанарыкъ туююлдю. Къачаргъа тюшсе уа, сен мени эртледен таныйса, биригизден артха къалмам, — деди Саният.

— Ала, сиз битеу юйюрюгюз бла къуджур адамла кёреме. Хасанны да бюгюн Къара Суудан кючден-бутдан ашыргъанма. Былайдан бир ычхынсала, Къангоша башына дери акъланы киши тыярыкъ туююлдю. Къолларына тюшсенг, къаллай зарауатлыкъ кёргюзтюрлюклерин билемисе?! — деб ачууланды Асхат.

— Билеме, Асхат, билеме. Мен аланы къолларына саулай тюшмейме. Къыйынлыкъгъа тюшсем, кесиме къол кётюрюрге арсар болмазлыгъыма ийнан. Алай аладан да къанымы алырма деб мурат этеме. Аны ючюн бир сёз да къоратма, мында къаллыкъма. Аллах бла тилейме, атакамы уа, къалай бла да, ёрге кетер. Ол къарыусуз адам артда баралмаз,— деди Саният.

Асхат, башын да ары-бери булгъады да:

— Я субхан аллах, сен сейирлик адамса. Шёндю са-нга алай кёрюннгенликге, акъла да мамукъ буштукъла бла атмайдыла. Джунчугъан этериксе дейме ансы, къалама десенг, къал,— деб къошха кирди.

Танг атаргъа Гамар кёпюрюню сакълагъан тасхачыладан адам джетиб, акъла Къара Суу ёзенине келиб тохтагъанларын билдирди. Асхат, олсагъат партизанланы, Саният да ичлериңде болуб, ючеуленден къалгъанын алыб, Чирик Кёлню эншге джанында кёпюр башы туппургъа джетди.

Энди серебряковчула, Бабугент ёзениндеча, омакъ тизилиб келмейдиле. Къауум-къауум болуб, тегерекге къарай да, бираз алгъа тебине алай келедиле. Гамар кёпюрден тынч ёталмазлыкъларын ала иги биледиле.

Партизанла эки мазаллы джашны Чегет Джурт башына тасхачыгъа джибергендиле.

Джашладан бири бирсини билегинден тартыб:

— Бери, чырпы артына букъ. Ол агъач къыйыры бла ёрге кириб келгенлени эслеймисе? — деди.

— Эследим. Шкокларын да къолларына алгъанлай келедиле. Энди биз аладан бирин чонкъайтыб, бирин'а тутуб, отрядха элтсек, бек иги боллукъду.

— Да биз аны алай къалай эталлыкъбыз? — деди бир джаш.

— Ой юйюнге, сен'а арталлы да оюм эте билмей кёреме. Ала ма бу джаяу джолчукъ бла ёрге кириб, агъач ичи бла Чирик Кёл таба барыргъа умут этедиле. Мен былайда чырпыла ичине кириб къалайым, сен'а ёргеракъ кет да, джол джанында сакълаб туруб, бири атыб къабла. Къайсын да болсун, бирин джыкъсанг, экинчиси артха къачмай амалы джокъду. Андан арысын манга къой, кесим джалчытырма. Хайда, бар, джетиб келедиле,— деб ашыкъдырды бирси джаш.

Джаш чырпы ичинде олтурады. Акъ тасхачыла аны къаты бла ёрге тауча селешиб барадыла:

— Оллахий, бу къарангы агъач бла баргъан къоркъуусуз туююлдо. Сен джолну онг джанына сакъ бол, мен'а сол джанына къараб барайым.

«Сизни кюнюгюзню бусагъат берейим, итден туугъанла. Была, баям, тау бийледен болурла»,— деб оюмлады партизан тасхачы.

Бир кесекден шкок атылды, ачы къычырыкъ таууш чыкъды, артха къачыб келген аякъ тауушла эштилдиле. Джаш джол джанына бютюн да бек джууукълашды, шкогун да аркъасына тагъыб, алгъа секирирге хазыр болду.

Акъ аскерчи къатына джетгенлей джаш аны юсюне къабланча секирди, тюз белинден бууду да, джерге къабланды, шкогун сыйырыб, бир джанына быргъады. Тасхачыны кероху да бар кёре эдим, джашны тюбюнде тургъанлай, ол, къалай эсе да, хурджунундан керохун чыгъарыб джаш таба буруб атлырды. Окъ джашны имбашына тийиб онгсуз этди. Партизанны нёгери, алайгъа джетиб, ол бандитни башына да шкок къалагъы бла джетдириб, керохун сыйырды. Экиси да акъ аскерчини къолларын белбаулары бла къаты къысыб, агъач ичи бла ёрге сюрдюле.

Окъ тийген джаш къызыуу бла келген кёре эдим, отряд болгъан джерге джетгенлей ол онгсуз болду. Анга нёгер да этиб, ат бла таугъа ашырдыла.

Акъ аскерчи партизанлагъа бёрюча къарайды, ичинден'а «Была кимге къаджау урушургъа умут эте болурла. Ол артдан келген кючню кёрселе, билирле. Мен'а къолларына къалай байтамал тюшюб къалдым. Ай энди уа бир ычхынсам эди...» — дейди.

Акъ аскерчи не къаты болургъа кюрешди эсе да Асхат андан бир талай зат билди. Бандит Серебряковну аскерлерини Холам аузунда болгъан къауумлары, къайтыб келиб, Малкъар аузуна кирирге хазырланган акъ аскерчилеге къошулгъанларын айтды.

— Солтан, муну арлакъгъа элт да тёппелендир,— деб Асхат бир партизаннга буюрду. Сора, джашыртын, пленлиге къарады. Бандит олсагъат агъарды, аузундан да сёзюн кючден чыгъара, Асхатдан тиледи:

— Ай юйюнге, мен да бусурманма да. Юйде эки сабийим къалгъанды... Тилейме, кечиригиз.

Асхатны кёзлерине къап чабды, бети къызарды.

— А-а-а! Сора сен бусурманса. Юйде сабийлеринг къалгъанды! Ол сиз къырыб айланганла уа бусурманла туююлмю эдиле? Аланы уа юйлеринде сабийлерн джокъмудула? Сиз кюйдюрген къабарты, малкъар элдеде уа бусурманла джашамаймы эдиле?! Баям, сен бу-

сурманнга джалан да къабартылы, таулу бийлени санай болурса! — деб кычырды.

Бандит тынгылауну салыб турады. Баям, энди ол сау къаллыкъма деб ышана болмаз.

— Солтан, джибер да, кетме къой. Сен'а, джюйюсхан, энди къолубузгъа тюшме, экинчиде бусурманлыкъ этмек. Шёндю уа бар да таматаларыгъызгъа хапар айт. Хар чырпы сайын бир партизан барды де. Джангыз бирибиз сау болуб, акъ бандитле тау ичине киралмазлыкъларын билсинле, — деб джангы буйрукъ берди.

Пленли бандит, атыб уруб къоярыкъ болурла дегенча, артына-артына къарай, къачыб барады. Солтан'а аны ызындан:

— Шалпарынгы джууа бар, айыб этерле! — деб кычырады. Сора ол, нёгерлерине айланьб: — Оллахий, керти айтама, ийисден къатына барыб амал джокъ эди, — деди.

Тюш ууахтыда Саният бла бир джаш азыкъ алыб келди. Асхат, кызыны къатына чакъырыб, Къара Суу ёзенинде джыйылыб тургъан атлы аскерни эм джол бла ала таба кетиб баргъан акъ аскерчини кёргюзтдю.

— Ма ала бусагъатдан бизге чабарыкъдыла. Мен санга бек джарсыйма, адамланы ауузландыр да, тар ичине атлан, — деди.

— Угъай, Асхат, тюз сени къатынга джатыб, уруш этерикме. Къалай атханамы кёрюсе. Ол баргъан'а кимди дейсе? Акъ аскерчи эсе, атыб нек къабламайсыз? — деб сейирсинди Саният.

— Барма къой, тау ичине алай тынч киралмазлыкъларын нёгерлерине айтсын, — деди Асхат.

Бир кесекден акъ аскерчиле, атларына миниб, Чирик Кёл таба атландыла. Партизанла, тургъан джерлерин да алышындырыб, хар затны хазыр этгенди. Тёгерек шошду.

Акъланы джартысы атларын бир джанында къоюб,

джол джанында джатдыла, шокларын партизанла болган дуппургъа буруб тохтадыла.

— Иглени аман акъылларын кѳремисиз? Джол джанына джатханла бизге от ачарыкъдыла, атлыла уа кѳпюрден чабханлай ѳтерге мурат этедиле. Бизни огъубуз, азды. Джол джанындагылагъа арталлы да эс бурмагъыз. Не да болсун, бошуна окъ кѳратмазгъа кюрешигиз. Атлыла кѳпюрге джууукълашхынчы атмагъыз, башлар заманны мен кесим билдириме,— деди Асхат.

Асхат, терек джанында джатханлай, кѳз кысмай, алгъа кѳарайды. Саняят да аны кѳатында тюккюч артында, бауурланганлай, шокну джерлегенди. Бир элли чакълы атлы кѳпюрге тигелеген джолну башына дже-тиб, алгъа секирирге хазырланганды. Аланы алларында бир уллу санлы офицер, кѳамчисин ары-бери ойната, сотдатлагъа не эсе да бир затла айтады. Партизанланы бла аланы арасы узакъ туююлдо. Алай алыкъа атаргъа буйрукъ джокъду. Саняят офицерни джавврун кѳалагъын илишанга алгъанды. Атханлай ѳлтюплюгюн биледи. Алай, не медет, буйрукъ бепилмейди. Акъла уа, партизанланы кѳозутургъа тургъанча, тюз аланы кѳз алларында сюелиб турадыла.

Асхатны кѳатында шок атылды. Сууну ары джанында офицер атдан джыгъылды. Кѳалгъанла алгъа чабаргъа, артха кетерге да билмей, арсар болуб бипаз турдула, сора экеулен атладан тюшюб, офицерни таш артына создула, кѳалгъанла да артхаракъ кетдиле.

— Буйрукъсуз нек атдынг? — деб сорду Асхат, кѳзлерин кѳпюрден алмай.

— Ол офицерни махтанганына тѳзалмай атдым, кечгинлик бер,— деди Саняят.

— Бошуна атмагъанынг ююн сау бол, алай мындан ары уа буйрукъсуз атма,— деди Асхат.

Джол джанында джатыб тургъанлалан бири чабыб барыб, атына минди да, кѳамчини джетдириб, атлыла болган джерге джортуб келди. Баям, ол аскерчилени

алайда сюелиб тургъанларына чамлана болур эди. Не затла эсе да кычырды да, джол джанында джатхан-ла партизанла таба от ачдыла. Атлыла уа олсагъат кёпюр таба чабдыла.

— Хазыр болугъуз! Атыгъыз! — деб Асхат от ачаргъа буйрукъ берди. Алда келген ючеулен атладан джыгъылдыла, бир ат да джол юсюне ауду, артдан келгенле аланы юслерине абындыла, болгъан къатыш къара болду: адамла кычырадыла, атла кишнейдиле, партизанланы окълары уа бандитлени юслерине, буз ургъанча, джауадыла.

Акъла кёпюрге джеталмадыла. Джолда бир он — онбеш адамларын, бир ненча атларын да кююб, ала артха къачдыла. Джашла атыуну тохтатхандыла, Саният'а къачыб баргъанладан энтда да экисин къаблады.

Акъла да шкок атханны тохтатдыла. Асхат, ёлген, джаралы болгъан адам болурму деб, тегерекге айланды. Ёлген джокъду, биреу джаралы болгъанды. Окъ кыулакъ джанын джырыб ётгенди. Къанагъан бек этеди анысы, кьоркыуулу туююлдю. Саният ич кёлегини этегин джыртыб, джашны джарасын байлагъанды.

Ол кюн да, ол кече да акъла кымылдамадыла. Экинчи кюн'а ала ат арба бла эки пулемётну келтириб, Гамар кёпюрден узакъ болмай бир дуппурну артында орнатдыла. Бир кесекден'а джюзге джууукъ адамы болгъан атлы аскер биягъы джерге келиб тохтады.

Асхат нёгерлери бла оноулашады.

— Биз джалан онбеш адам болабыз. Огъубуз да кёб къалмагъанды. Былайда аланы тыялмазлыгъыбыз баямды. Экеуленни былайда кюяыкъ да, къалгъанларыбыз Къангоша башына кетейик. Анда адамыбыз кёбдю, тыяргъа кюлубуздан келликди, — деди ол.

— Энтда да бир чабыууларына тюбесек иги болурму эди? Бир талай бандитни къаблар эдик, — деб джашладан бири урушургъа кыызгъанын билдиреди.

— Угъай, ала алгъа чабханлай окъларыбыз тауусулуб къалсала, барыбызны да къырыб къоярла. Хар затны оюм этерге керекди,— деб Асхат джашны айтханын джаратмады.— Хайдагъыз, къошха чыгъыгъыз да аллыгъыгъызны алыб, къауум-къауум болуб, агъач ичи бла ёрге чыгъыгъыз. Солтан, сен джашладан бири бла былайда бир сагъат тенгли туругъуз да, къалгъанла узайгъандан сора сиз да агъач ичи бла келирсиз. Джолгъа чыкъмагъыз, кетгенибизни билселе джарамаз,— деди.

33.

Партизанла бары да Қъангоша башына джыйылгъандыла. Акъла да Қъангоша ёзенине келиб тохтагъандыла. Андан ёрге кирирге ала хазна базынмайдыла. Серебряков былайгъа товланы да келтиргенди. Тобла бла атыб, тар ичин тауушха алдырадыла. Малкъарлы бийлени болушлукълары бла акъ бандитле джалпакъгъа да чыкъгъандыла, андан пулемётла, шокла бла таргъа кирген джолланы тутуб атадыла.

Партизанла Қъангоша башында чырпы ичлеринден атыб, серебряковчуланы энтда да эки кюн тыйгъандыла. Алай кюч джетмейди, малкъарлыланы уруш кереклери азды, окълары тауусула барадыла, алыр джер'а джокъду. Акъла битеу кючлерин салыб, Малкъар ичине кирирге итинедиле.

Асхат Сукан тарына адам джибергенди. Анда не хал болгъанын билирге керекди. Бир отряд Алмалыда акъланы атлы аскери бла иги кесек уруш этиб, артха, тар ичине кетгенди. Серебряков бери да, Черек тарынача, уллу кюч джибергенди. Тар ичинде къаты урушла барадыла. Партизанла къая башларында таш тёбеле этиб, аланы акъланы башларындан къуядыла, Сукан суу бандитлени мыллыкъларындан толгъанды. Алай кюч уллуду, серебряковчуланы джангыдан джангы къауумлары келиб, урушну селейтмей бардырадыла. Партизанла да

къанларын-джанларын аямай кюрешедиле. Бир талай адам джаралы болгъанды, ёлгенле да бардыла, алай ала сермешге кеслерин тау къушлача атадыла. Эки — юч адам душманны сау аскер бёлюмюн тыйыб тургъан кезиуле аз туююлдюле. Джашла эрликни чынтды юлгюсюн кёргюзтедиле. Уруш керекле уа аздан аз бола бардыла.

Акъла Черекни сол джанындан шоккла, пулемётла бла атадыла. Окъла, бал чибинлеча, чюуюлдеб келиб, къая ташлагъа тийиб джайыладыла. Партизанла къалагъан хунагъа артыгъыракъ да кёб окъ тиеди. Далхат хуна артына чёгюб, тешик бла джолгъа къарайды, алай олсагъат артха ауады: окъ тешик бла ётюб, тюз мангылайына тийгенди. Ол джангыз сёз да айталмай, алайда окъуна ёледи. Партизанлада хазна окъ къалмагъанды. Ала ёлюкню да кётюрюб, Малкъар таба атлангандыла. Кюн мутхузду, тёбенги урады.

Партизанла тардан ёрге къутулгъанлай, тау бийле акъ бандитлени къая башлары бла эншге тюшюрюб, джолгъа чыгъарадыла. Алай бла Зылгы тарында урушла бошаладыла. Асхатны башчылыгъы бла бир партизан отряд Кураннанга кетиб тохтагъанды.

Серебряковчула бек алгъа Зылгыгъа киргендиле. Элде байланы бла бийлени юйдегилеринден башха адам къалмагъанды. Халкъ болгъанларын атыб, башларын алыб таулагъа чыкыгъанды. Бандитле уа бир юйден бир юйге киредиле, артмакъларын хабчукдан толтурадыла, къачалмай къалгъан къартланы бла саусузланы тюедиле, партизанланы табыгъыз деб джунчутадыла. Акъ бандитле башха элlege да джетгендиле. Хар элде асмакъла къуруладыла. Къоспартыда да асылыргъа кёб адам белгиленгенди. Аланы санында ауур джаралы болуб, элден кеталмай къалгъан Сарбий да барды.

Асмакъда экеулен тагъылыб тургъанлы 2 кюн болады. Ючюнчю кюн бандитле элде табылгъан адамланы барын да Бекмурзаланы бауларына джыйгъандыла. Ас-

макъ анда кѳурулгъанды. Бююн Сарбийни бла бир партизанны атасын — 75-джыллыкъ къартны асарыкъдыла. Адамланы бетлери топракъча саргъалыбдыла. Тиширыула кѳз джашларын тыялмайдыла. Бекмурза бла Алимырза къанатланыб, акъ офицерни аллында, тюкюлеча, ары-бери джортадыла.

Бекмурза Сарбийни аллына барыб:

— А-а-а, налат, властыгъыз узакъгъа бардымы? Сенден эсе уа ол гаджи кызынгы асаргъа тийишли эди. Къайгъырмаз, аллах айтса, ол да узакъгъа бармаз. Бу джашла сау болсала, аладан бири да къалмай джерлерин табарла,— деб кѳл кенгдиреди.

Сарбий къан чабхан кѳзлери бла Бекмурзагъа джютю къарады да:

— Тфу, аллахны налаты, кѳблени къанын ичдинг,— деб Бекмурзаны бетине тюкюрдю.

Сарбийни шинтикге миндиргенлеринлей ол халкъгъа айланыб:

— Бу мурдарлагъа бир заманда аллахны кѳлю кюлюр. Бизни къаныбыздан къарылмай къалмазла. Была ач бѳрюледиле, халкъны къанын ичерге келгендиле, кесигизни алдатмагъыз! — деб кычырды. Сора ол Асхат ѳлтюрмей джиберген бусурман асмакъ джибни Сарбийни бойнуна кысды да, табаны бла уруб, шинтикни бир джанына чартлатды. Экинчи кюн Сарбийни асылгъан хапары Кураннанда тургъан партизан отрядха джетди. Хасанны бла Саниятны кѳзлеринде джилямукъ джокъду. Ол эртде кѳургъакъсыгъанды. Ала бир бири бла да сѳлешмейдиле, бир бирни сѳзсюз да ангылайдыла: экиси да элге барыб аталарыны къанын алыргъа керекдиле. Ала Асхатдан тилеб, элге атлангандыла.

Бираз баргъандан сора Хасан Саниятны тохтатыб:

— Сен мында къал, мен кесим барайым, — деди.

— Угъай, Хасан, сен къал. Мен энди арталлы да джашаргъа суймейме. Тюзюнлей юслерине барыб, бир экисин — ючюсюн ѳлтюрюб, кесими да ма бу керох бла

уруб къярыкъма,— деб къяйнундан чыгъарыб кёр-
гюзтдю.

— Саният, ёлген неден да тынчды. Бизни ёлюрге эр-
кинлигибиз джокъду, кюреширге керекбиз. Акъ бандит-
ле элде алай кёб турлукъ суума. Асхатны айтханын
эштмедингми. Аланы Къызыл Аскер Россейден бери,
таргъа кыса келеди. Биз'а алыкъа кёб иш тамамлар-
гъа, Къызыл Аскерге болушургъа борчлубуз,— деб
ачыуланды Хасан эгечине.

— Аны уа керти айтаса, ёлюрге керек туююлбюз.
Экибиз да бирге барыб, сау-эсен къайтыб келирбиз,—
деди Саният.— Кесинги джангызлай'а джиберлик тую-
юлме.

Малкъар ичин къара булутла къуршалагъандыла.
Джаз башы сууукъ джауун джиликге ётеди. Джолла
балчыкъдыла, джолоучуну аякъларына сары топракъ
джабышыб, атларгъа къяймайды. Алай эгеч бла къя-
рындаш гён чарыкъла да кийиб, эл таба ашыгъыб бара-
дыла. Аланы шёндю бир зат да тыярыкъ туююлдю. Ха-
санны шкогу, кероху, бычагъы, белинде эки гранаты,
Саниятны уа къяйнунда кероху бардыла. Хасанча джи-
гит джашны къяолунда ол аз сауут туююлдю.

Тасхачыла билдиргенге кёре, ол элдеги акъ бандит-
леге таматалыкъ этген офицер, бир таулу джаш бла
бирге, Бекмурзаны юйюнде джашайды, Хасан, къалай
бла да, кече ала болгъан джерге кириб, атасыны къя-
нын алыргъа умут этеди. Элде акъ аскерчиле аз туююл-
дюле. Эслеб бармаса, аланы къяолларына тюшюб къя-
лыргъа къяоркъууду.

Адам тынчайгъанда эл къяйырына джетдиле. Адам
аз джюрюучю тар тыгъырыкъла бла экиси да Бекмур-
заны юйюню къатына келдиле.

— Энди сен, Саният, былайда тур, юйге мен кесим
кирликме. Арбазда къалауур бар эсе, экибизни эслеб
къяырыкъды,— деди Хасан.

Джаш, чорбатха минди да, арбазгъа къарады. Хуна

джанында шинтикге олтуруб, бир узун мыйыккылы солдат джырларгъа кюрешеди. Ол шкогун да хунагъа сюеб, башын эки къол аязына салыб мурулдайды.

«Баям, ичибди. Андан сора уа киши болурму? Къуру ол эсе уа бусагъат тынчайтайым»,— деб ойлайды Хасан. Саният тѣзалмагъанды. Ол да, хуна бла миниб, чорбат-ха — къарындашы болгъан джерге чыкыгъанды. Хасан-дан кѣзюн алмайды.

Хасан хар джерге да эслеб къарайды. Чыракъ джалан да бир отоуда джанады. Офицер анда джашайды. Джаш шкогун чорбатда къойду. Бир къолуна бычагъын алгъанлай, хуна башы бла солдат олтуруб тургъан джерге джетди. Саниятны джюреги, чыгъыбмы кетеди дерча, къаты урады. Къарындашына бир зат болгъанлай ол алайда джанын берирге хазырды.

Хасан хунадан секирди да, къуш тауукъну юсюне къоннганча, солдатны юсюне тюшдю, сол къолу бла аны аузун къаты къысды да, джюрегине таулу бычакъны сабына дери урду. Энди отоугъа джол бошду. Джаш терезе тюбюне барыб къараса — экеулен стол артында олтуруб, карт ойнай турадыла. Столда эки аракъы шеша барды. Алада бири ичилибди, бирсини уа джарымы къалгъанды. Офицерни башы ары-бери ойнайды. Картны джабханы сайын, сант сѣзле айтыб къычырады.

«Иги кесек тартхансыз, оллахий. Сизни уа бусагъат аяздырайым»,— деб Хасан, керохун чыгъарыб, джерленгенине къарайды. Бир гранатны да белинден тешиб, къолуна алады. Джаш отоугъа ташаяды.

— Джеригизден къымылдамагъыз! Къолларыгъызны ёрге кѣтюрюгюз! — деб, Хасан керохну акъ бандитлеге бурады.

Экиси да къолларын кѣтюредиле. Таулу джаш артыкъ кеф да туйюлдю, офицер'а аякълары юсюнде кючден турады.

— Бусагъат экигиз да къабыргъагъа сюелигиз,— деб буюрду Хасан. Аха, ма алай туругъуз! Энди хатасыз

таулу къартланы бла сабийлени нек кыргъаныгъызны айтыгъыз! — деб, джаш офицерни аракъыдан кѣбген бетине джютю къарады.

— Да биз аскерчилебиз, бизге не затны буюрсала да — аны толтурабыз,— дейди офицер, тили да чалына.

— Да сора мен да аскерчиме. Сен бирлени буйругъун толтура эсенг, мен'а сиз джунчутхан халкъны буйругъун толтура, сизге дерт джетдирирге келгенме,— деди Хасан.

Ол да алай айтханлай, офицер кесин Хасан таба атды, болса да анга джеталмай, артына ауду: Саният терезе тубюнде аны илишаннга алыб тура кѣре эдим. Къыз отоугъа кириб келди да:

— Хасан, бу адам ашаучу бла неге сюелиб тураса. Хайда, теркирек кетейик,— деб ашыкъдырды.

Сатхыч юй тубюнде тобукъланыб, Хасаннга джалынды. Алай бу джол Хасан анга Чирик Кѣл къатындача джумушакълыкъ эталлыкъ туююлдю. Серебряковчу бандитле асыры ачулуу ишле этгендиле. Энди алагъа кечгинлик джокъду.

Джашны «тынчайтханлай» окъуна Хасан Бекмурза джатхан отоугъа киреди. Бай бла къатыны шкок тауушну эштиб, чыракъны да ёчюлтюб, къарангыда олтуруб тура эдиле.

— Зарият, бусагъат чыракъны джандыр,— деб буюрду Хасан. Чыракъ джаннганлай, къатын чикиласын тешиб, Хасанны аллына атды: «Аллах бла тилейме, бу къартха кечгинлик бер!»

Хасан, ёрге сюелгенлей иги кесек турду да, сора отоудан чыгъыб кетди.

34.

Энди акъла элледе артыкълыкъ этиуню бютюн да бек къатыландыргъандыла. Ала большевикле джанлы болур деген адамланы ёлтюрעדиле, юйлерин кюйдюрעדиле,

башхаланы да юйде болгъан затларын джыядыла. Ол хапарланы партизанлагъа элден башларын алыб къутулгъан къартла, тиширыула айтадыла. Партизанла да акълагъа энтда да бир дерт джетдирирге хазырланадыла. Асхат тюенене Уштулу тарындан келгенди. Анда отрядха Дюгер джанындан иги кесек сауут, патронла да келтиргендиле. Бери да бир ящик патрон джибергендиле. Ол, отрядны башчылары бла оноулашхандан сора, партизанланы барын да джыйыб сёлешди:

— Багъалы джолдашла! Акъ бандитле, кюз арты чибинлеча, кеслерини ахыр кюнлеринде ачы-ачы къабардыла. Малкъарлыладан къуралгъан полк Къызыл Аскерни тизгинлеринде сермешеди. Ол серебряковчу бандитле таулу халкъгъа джетдирген къыйынлыкъланы биледи. Аны себебли уа, не кючюн да салыб, бери терк джетерге кюреширикди. Биз да къолубуздан келгени чакълы болушлукъ этерге керекбиз. Бусагъатда акъланы уллу кючю Огъары Малкъардады. Сиз бу джанындан, Уштулуда отряд да бирси джанындан уруб, бандитлени бир абызыратыргъа керекбиз. Мен анда оноулашыб келгенме. Ала тамбла ингирде ушхууур ашар кезиуде элни огъары джанындан кирликдиле, биз да ол ууахтыгъа тѣбен джанындан кирсек, анда биз таныматгъан тыгъырыкъ джокъду, хар таш да бизге болушурукъду...

Эртденликде къая джухлагъа олтуруб тургъан джыртыкъ-джыртыкъ туманла кѣтюрюлюб, тау артларына ташайдыла. Кураннан ѳзенине кюн тийди. Партизанла джибиген къабталларын, чепкенлерин къургъакъсыртадыла, къургъакъ туууз салам келтириб, чабырлары киедиле. Хар ким шкогуна, керохуна къарады. Хар зат да хазырды. Ингир къарапгысы болгъанлай отряд джолгъа чыкъды. Саният Хасанны къатында барады. Субай санлы къарындашына кѣзю илиннген сайын: «Энди сени къыйынлыгъынгы сынамай ёлейим, я аллах», — деб тилейди.

Асхат айтхан заманга отряд Кюннюм элни тебен джанына джетиб тохтады. Энди партизанла Уштулу джанындан келгенлени белгисин саклайдыла.

Бир кесекден эл башында шкокла атылдыла. Асхат да отрядны элге бошлады. Шкока атылган тауушла бла кьатыш акъ бандитлени кычырыкълары эштиледиле. Бандитлени бир кьауумлары джалан келеклея тыгъырыкълада ары-бери джортадыла. Партизанланы окълары аланы кьалайда да джетедиле.

Саният Хасандан айырылмай, хуна башлары бла секире, таш артларына бауурлана да, аллына тюшген бандитлени кьаблай, алгъадан алгъа барады. Партизанла акъланы кьалган-кьулганларын сюрюб, Черек кепюрюнден ары джанына етдюргендиле.

Отряд кепюрден етерге мурат этеди, алай акъла бир эс джыйыб, Черекни онг джанында пулемет орнатхандыла, кепюр юсюне кьаты от ачхандыла.

— Хасан, бир эки джашны да ал да эншгеракьда суу бла етюб, барыб, пулеметну тунчукьдурмасагъыз, мындан ары ишибиз барлыкъ гюйюлдю, — деди Асхат.

Суу шендю аз болса да, етерге тынч туююлдю. Джашла, сууукъ сууда беллерине дери джибиб, ары джанына етдюле, бир тар тыгъырыкъ бла ерге кириб кетиб, акъланы арт жанларына чыкьдыла. «Энди иш ахшы болур. Былайда эски бауланы артларына бир кьутулсакъ, кишиге керюнмей, суу джагъасына — пулемет болган джерге джетерикбиз» — деб ойлайды Хасан.

Партизанла хуна артына секиргенлей, тогуз — он акъ аскерчи тыгъырыкъ бла чабыб етедиле. Энди партизанла, ташала бла, пулемет атылган джерге барадыла. Ма ала бир бийик хунаны башына миниб кьарайдыла. Экеулен пулеметну артына джатыб атадыла. Ол тийреде башха адам джокьду. Шкокла алайдан кенгирекде атыладыла. Джашла пулеметчуланы илишанга алыб атдыла. Пулемет тохтады. Ким эсе да: — Нек тохтады-

гъыз! — деб кычырады. Алай пулемёт'а тынгылауну басыб турады.

Асхат отрядны кёпюр таба джыйышдырады. Акъладан биреу пулемётха чабады, алай анга джетгинчи джерге ауады. Бандитле кёпюрню бермезге мурат этедиле, партизанла уа тюз кёпюр къулагъына джетиб джатхандыла. Ала энди буйрукъну сакълайдыла. Бир секиргенлей Черекни онг джанына ётерикдиле.

Асхат отрядны аллына чыгъыб:

— Ай аман джашла, алгъа! — деб кычырды.

Аны тауушун эштгенлей, партизанла къараб къаракъынчы кёпюрден ётдюле. Акъла уа къайры къачаргъа, къайда бугъаргъа да билмей, бёрюден юркген къойлача, ёрге-эншге чабадыла, бир бирни атын айтыб кычырадыла, асыры абызырагъандан кишини кёрмейлиле, окъларын къайры болса да, зырафына джибередиле.

Сермеш кёбге созулмады. Бир сагъат чакълы заманы ичинде партизанла акъ бандитлени ууатдыла. Аланы къалгъан-къулгъанлары уа Тёбен Малкъар таба къачдыла.

Саняят, кёпюрден ётгенлей окъуна, Хасанны табыб, аны кёз туурасындан кетермей тутаргъа мурат этген эди. Алай кече къарангысында ол къатыш-къарада излеген адамынгы табхан алай тынч туююлдю.

— Саняят, ай юйюнге, бу къарангыда не этесе. Сермеш бошалгъынчы бир табыракъ джерде кечинсенг эди уа,— деб джарсыды Асхат.

— Да, Асхат, кыйышлыкъда бугъуб туруб, артда нёгерлерими бетлерине уа не айтыб къарар эдим. Къоркъурукъ болуб сизни арагъызда неге айланама. Бир затдан да къоркъмайма. Бу итлени артлары болгъу эди ансы. мен'а бусагъат джоюлуб къалсам да угъай демейме, бир аллах,— деб Саняят Асхатха джууаб берди.

Ала хуна джанында сёлеше тургъанлай, биреулен кимни эсе да аркъасына кётюрюб келди.

— Энди бу'а кимди, джаралымы болгъанды? — деб ктычырды Асхат.

— Оллахи, Асхат, джаралы болгъанды. Хасанды. Бутуна тийгенди да мен джетгинчи кёб къаны къорагъанды. Ич кёлегими тешиб, аны бла байлагъанма, — деб джарсыды джаш.

— Оу кюнюм, Хасан, не болгъанды?! — деб, Саният къарындашыны юсюне къабланды.

— Къоркъма, эгечим, къоркъма, хатам джокъду, — деб Хасан Саниятны бетин къарыусуз къолу бла сылады.

— Ай юйюнге игилик, Хасан, кесинги ол къан ичген джануарланы окъларыны аллына салмасанг'а болмаймы эди, — деб лакъырда этди Асхат.

— Оллахий, Асхат, бу Хасан, арслан киби, бир сермешиу этди да, сейирден ёлюб къала эдим. Ай таланмагъан къачыб баргъан беш бандитни ызларындан болду да, джетиб шкок къалагъы бла ючеуленни джерге къаблады, къалгъан экиси уа артха айланыб, тюз юсюне тутуб атдыла да насыбына окъ ма былайына тийиб къалды. Бираз ёргеракъгъа тийсе, сора сени джауунг аллай болгъу эди, — деб джаш сирнегин джандырыб Асхатха бла Саниятха Хасанны байланыб тургъан джарасын кёргюзтдю.

— Иги болады, аллах айтса, иги болады. Сен, Саният, къоркъгъан этме, — деб Асхат кызгъа кёл этдирди. — Джашы, сен бир нёгер да эт да Хасанны эл башына чыгъарыгъыз, — деди джашладан бирине. — Хасанны ёрге — къошха элтиб, джарасына багъаргъа керекди. Сен'а, — деди ол экинчисине, — бар да эншгеракъгъа кетген джашланы таб да, сыйыргъан сауутларын затларын да алыб, ёрге келе келсинле. Барыбыз да бир джерге джыйылайыкъ. Эртденликде уа Тёбен Малкъар таба атланырбыз. Хар джерде уруш джетишимли барды. Энди тарны акъладан ариуларгъа болушайыкъ. Ахыр хорлам бизни сакълайды.

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУЛА!

Узденев Абдуллахны бу экинчи китабы болуб чыгъады.

Муну полиграфия къуралыууна эм магъана-сына кесигизни бюсюреуюгюзню юсюнден, бу тубде адрес бла, Къабарты-Малкъар китаб бас-магъа джазарыгъыны тилейбиз.

Адрес: г. Нальчик. пр. им. Ленина 31
Кабардино-Балкарское книжное издательство.

Абдуллах Эльмурзаевич Узденов

САНИЯТ

На балкарском языке

Редактор А. М. Заидов

Художник В. Я. Черноокий

Художественный редактор И. Г. Абрамов

Технический редактор И. Х. Бабаев

Корректор Н. А. Будаева

Сдано в набор 9/XI 1965 г. Подписано к печати

14/XII 1965 г. Формат 70×108¹/₃₂. Физ. печ. л. 5

Усл. печ. л. 7.35. Уч.-изд. л. 7.4. Заказ № 870

Тираж 1000 экз. ЧО1914. Цена 22 коп.

Кабардино-Балкарское книжное издательство

Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Типография им. Революции 1905 года

Управления по печати

при Совете Министров КБАССР

Нальчик, проспект им. Ленина, 33